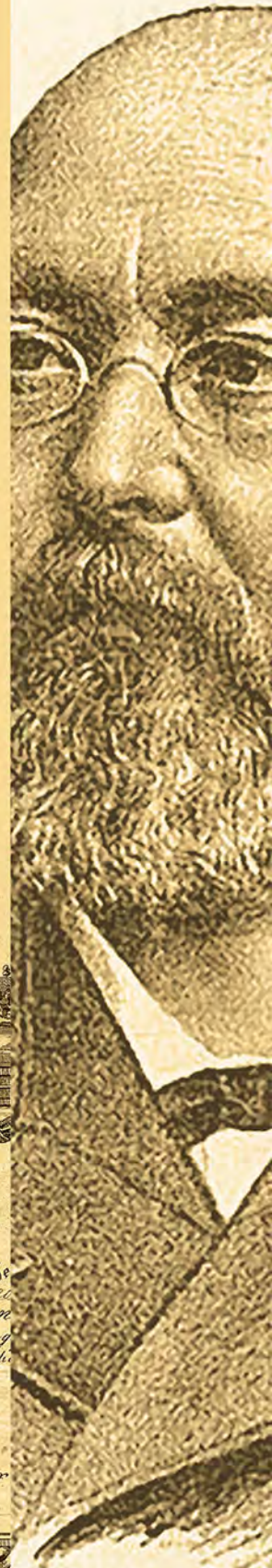

Зорица Хаџић Радовић
 У НОВОСАДСКОМ
 КЊИЖЕВНОМ КРУГУ

Wir N. N. Ober und Unter Zechmeister
 meines Jhrsamten Handwerks der Bürgerl. *Lehrer und Zechmeister* Meistern
 in der Könighchen Frey Stadt Neusatz bescheinen hiermit das gegenwärtiger *Lehrer* Se
 Namen *Mathias Schüttgen* vor *gebürtig so*
Taler alt und vom Statut N. N. auch *Haaren ist bey uns* *Taler 12 Wochen*
in Arbeit gestanden und sich der Zeit treu, fleißig friedsam und chelich wie es jehm Gesellen g
verhalten hat. Welches wir attestiren, und dessenthalben unsere sämtliche Mitmeister ersuchen, die
 Gesellen nach Handwerks Gebrauch überall befördern wollen.
 Neusatz den *12* *Legende* Anno 18*55*.

Als Ober zechmeister
Mathias Schüttgen
Lehrer und Zechmeister

Als Unter zechmeister
David Müller
Lehrer und Zechmeister

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић, архивски саветник

Рецензенти
Др Миливој Ненин, дописни члан САНУ
Проф. др Горана Раичевић
Проф. др Радослав Ераковић

Дизајн корица
Павле Бајазет

ЗОРИЦА ХАЦИЋ РАДОВИЋ

У НОВОСАДСКОМ
КЊИЖЕВНОМ КРУГУ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2023.

Мoj дневник.

За г. 1863.

Месец јануарије.

1. уторак. Цео дан мушко време, да и те до га зна, ни, да те и година и уост и дисти! Тако варају да те оно цела година радности, шта те данас, на ново лето ради. Мисао био данас у кулци, са добрих осећања. Јадосао ра сам изостао, јер су ми часне одредаке, са сам их рад дасти окривити. Међутим јавило се и попу, Кидас, писао, нешто ооале ружка одел код Младена, да нас је више друштва било, и баваши бернест оило, ери иври се, Кој, са Саваном Поповићем (садромкама) оио сам, бра. отимство. Јакоим као се до воера шетали по Карловцима. Ми ере по ишо сам код Младена ошимао, написао сам оисао в. Ђ. Поповићу уреднику, Далице, и у шеме оисау изнећу осталог навес сам рећи ис по, за дневника на саирали 34. Који су одбучене. Данас сам добио писмак (145) Број од „Срп. Дневника“ од 1861., експедитор негов, докар пријатељ поме браћу шиве ми „Дневник“ обавластоно. Мишо! —

2. среда. Одрије време. Данас сам добио 1. број обавластоно „Дневника“. Био сам ооале ружка код Вукотина Младена, а у вее бисао нас више код „дувалације“, де око миса, ми, броболача ере ооале био сам код Кулића.

3. четвртак. Лето време. — Мишо је и дошао ооале (36) број обавластоно (1863) Далице са садромкама. Био сам мало код Мише, који је ооале са Саваном Поповићем код мене, био. У вее ми били Младен, Павла и Саван, те, отимство. Написао сам оисао Арсенију Поповићу, поме браћу од ооале, и Јани Поповићу, и друштву ооале ооале ооале.

РЕЧ УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

„На видик целоме свету, који ће узвикнути: Гле, Срби!”
Милош Црњански, *Сеобе*, књ. I

Ретко где се тако јасно уочава људска борба са пролазношћу као у архивима, који спајају људе, епохе и пространства. Иако немушта, документа проговарају и када људи који су их писали нису у нашем времену: њихове идеје, визије, напори и знање остају с нама. Архиви спречавају и не дозвољавају заборав, обезбеђујући накнадно трајање некадашњег.

Семантичку статику словног здања које је пред нама, чине радови који су настајали од 2015. до 2022. године. Плод су дугогодишњег ауторкиног истраживања и проучавања књижевне и културне историје Новог Сада и знаменитих личности које су обележиле историју српске књижевности XIX и XX века. Писци и културни посленици којима се Зорица Хаџић Радовић бавила били су везани за овај град рођењем, школовањем, темама које су обрађивали, професионалном и личном сарадњом... Сви радови, овде обједињени, без обзира на то којој врсти припадају према националној типологији радова, написани су на основу истраживања архивске грађе и проучавања литературе, детаљним и аргументованим објашњењима, коментарима и анализама. Тај степен савесног, акрибичног истраживања и проучавања докумената, могуће је достићи само, ако се добро познаје општи, и национални историјски контекст и духовни оквир. Ауторка је на основу чињеница и слојевитих и разноврсних података из грађе, успела да уцелини аутентичне животописе српске елите у времену.

Зато је књига пред нама, леп пример како се проучавају, припремају и објављују истине које су сачуване у грађи и како се проишљивим ишчитавањем откривају многи скривени фрагменти, који бришу варљиве границе времена. Стога је увек потребно истицати, колико је важно и неопходно откривање и објављивање резултата истраживања.

Први рад у књизи „Илија Огњановић и Милан Шевић – два писма и коментари”, овде се први пут штампа. Остали радови, изабрани за ово

издање Архива Војводине, наведени редоследом којим су у овој књизи донети, први пут су објављени у следећим публикацијама: „Кроз ђачки дневник Илије Огњановића”, поговор у: Илија Огњановић Абуказем, *Ђачки дневник (1862–1863)*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Нови Сад 2016; „Кроз дневничке белешке Илије Вучетића”, предговор у: Илија Вучетић, *Дневници (Сеједин, Нови Сад, Пешија) 1861–1864*, Матица српска, Нови Сад 2021; „Како овај свет исправити или кроз Нови Сад са Абуказемом”, предговор у: Илија Огњановић Абуказем, *Шејње њо Новом Саду. Први део (1878–1881)*, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад 2015; „О две историје српске књижевности – Јован Грчић и Тихомир Остојић”, *Српска књижевност у историјама књижевности. Поводом 225. годишњице рођења Павла Јосифа Шафарика*, Зборник радова са научног скупа одржаног 22. и 23. новембра 2021, Српска академија наука и уметности, књига ССХI, Одељење језика и књижевности, књига 35, Београд 2022; „Мали прилози’ Милана Кашанина – културна слика једног времена”, *Српска књижевност њочейком 20. века. Модерност и стари задачи*, Зборник радова са научног скупа, Институт за књижевност и уметност, Београд 2020; „Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа: Милан Кашанин и Васа Стајић”, *Књижевна историја*, 165, 2018; „Јавни и приватни лик Васа Стајића”, предговор у: Васа Стајић, *Прилози за аутибиографију*, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад 2017; „Кроз ратне дневнике Васа Ешкићевића. Васа Ешкићевић у Великом рату”, *Елије у Великом рату*, Зборник са међународног архивског саветовања, Нови Сад 27–28. октобар 2016, Архив Војводине, Нови Сад 2017; „Лаза Костић и Ленка Дунђерски у очима својих савременика”, *Породица Дунђерски – трајанска култура српске Војводине*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Србобрану 17. новембра 2021, књига I, Матица српска, Нови Сад 2022; „Јован Јовановић Змај у виђењу Слободана Јовановића”, *Књижевност и култура у виђењу Слободана Јовановића*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд 2022; „Павле Поповић о Змају”, *Кријичка и књижевнo-научна мисао Павла Појовића, Научни састанак слависта у Вуковe дане*, МСЦ, 48/2, Београд 13–17. IX 2018, Београд 2019; „О књижевности и нашем народу’: Слободан Јовановић и Милан Шевић”, *Анали Ојранка САНУ у Новом Саду*, бр. 15, 2019 [објављено 2020]; „Неиспуњена жеља Анице Савић Ребац”, *Летњоис Мајнице српске*, год. 198, књ. 509, св. 6, јун 2022; „Плодна, а суздржана сарадња или Иво Андрић и Матица српска”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 35, 2018.

Сви текстови прештампани су без битнијих измена, уз неколико ситнијих лексичких измена, најнужније лекторско-коректорске интервенције и стилска уједначавања.

Зорица Хаџић Радовић, пред нас је изнела сложене историјске истине, исказане у веродостојној, аутентичној и топлој прози. Наративно неусиљено, занимљиво, мисаоно засновано на убеђењу и вери да прошлост има живе и делотворне слојеве, оне који зраче у нашем, али и сваком времену. Она је своје јунаке пустила да још једном витешки проживе и провере кључне тренутке својих живота.

Тим проницањем у прошлост, преко нашег памћења, настављају да живе знамените, често заборављене личности које су обележиле своје време, јер су дубоко уплужили семе у светосавску „уску стазу“ која зато и данас плодоноси. Ти узорци не застаревају. Зато можемо да нагласимо да је овај књижевноисторијски подсетник ту, да покаже, какви смо били у саборности, из каквих нам је дубина корен, а у које нас висине диже лоза. Зорица Хаџић Радовић је била предодређена, да једном пробудивши приповедача у себи, постане тумач најдубљих осећања душе свога народа, и елегични проповедник његовог неупоредивог витешког и духовног наслеђа. Зато ову књигу можемо читати и као сећање на будућност. У занимљивим заплетима и још занимљивијим расплетима, ови јунаци отргнути од заборава, живи су пред нама, захваљујући њеном, приповедачком лирском унутрашњем оку, да у описима „живота и прикљученија“ одабраних личности, постигне убедљивост.

Зорица Хаџић Радовић, трудила се да ова прозна бројаница, обнављања идеја, узора и идеала, допринесе да се извесни занемарени, а тако важни проблеми наше данашње културе, духовности, и васпитања српске младежи, и у књигословској пракси расветле, и утичу на наше облагорођавање, као и на то, да се превреднују неке наше заблуде и оплемени свакодневица. Зато сматрамо да је књига намењена не само стручној, већ и широј јавности.

У књизи која је пред нама, минуће пред нама личности у којима је још жива, столећима тајена снага српске душе. Јунаци ових романираних сећања су они који су задужили потомство – и кроз чије су се судбине преламали велики друштвено-историјски и политички процеси, у замршеним животним правилима са непредвидивим, често трагичним исходима. Захваљујући делатној и стваралачкој љубави, Зорица нас је вратила у време непоштедне борбе за остварење националних и верских права Срба у Хабзбуршкој монархији. Подсетила

нас је на див-јунаке из Првог светског рата, исказујући захвалност неумрлој генерацији српског народа која је превазишла себе борбом, патњама, али и величанственим победама у одбрани слободе, домаћег огњишта и Отаџбине. Затим, успела је да оживотвори код генерација између, и непосредно после Другог светског рата, њихове уметничке висине, патње, поразе, идеолошке странпутице, и укоренење моралне норме. При том, њена слова су и сугестивна и топла.

Зорица Хаџић Радовић, открила је симбиотичку везу између живота и документа у анализи личности и дела, а при том схватајући, да је нама потребно њихово родољубље, али и њихов подвиг. Наши преци су налазили утеху и подстицај у знању да преносе *родну реч* која одзвања из дубине векова, а та *родна реч*, је извориште просвете, културе, уметности и науке. Зато мора бити чувана и преношена, њоме чувамо и лични и национални идентитет.

У богатству дарова, пре свих, Зорица Хаџић Радовић је одабрала онај, који је родоблажени Стефан Лазаревић назвао *љубав њреवासходи*.

Весна Башић

КРОЗ ЋАЧКИ ДНЕВНИК ИЛИЈЕ ОГЊАНОВИЋА АБУКАЗЕМА

Са временске дистанце од равно тридесет година, уз осећај да је „канда већ прешло подне живота и одзвонило већ дванаест сахата”, Илија Огњановић Абуказем¹ објавио је кратке успомене на период карловачког ђаковања. Временски отклон учинио је да некадашње неприлике не делују више тешко и мучно, а примат у сећању преузму лепи дани.² Деценије које су протекле учиниле су своје; под патином времена Огњановић се сећао да је као ђак био веселији и сретнији кад није имао новаца него касније када је материјално боље стајао: „(...) те кад нисам више кубурио с новцима, или управо без новаца. Слађи су ми били као карловачком ђаку они хладни чварци код баба Насте на ђачкој ужини, него доцније они ескалопи и фрикандови у бечким хотелима”.³

.....
¹ Илија Огњановић Абуказем (Нови Сад, 1845. – Будимпешта, 1900), књижевник и лекар, био је један од најинтересантнијих хроничара Новог Сада у другој половини XIX века. Школовао се у родном граду, Карловцима, Печују, Будимпешти и Бечу. Као ђак Новосадске гимназије почео је да објављује књижевне радове и уређује ђачке листове. Током школовања у Карловцима и Печују наставио је и продубио сарадњу са новосадским дневним и књижевним листовима. То је време његовог најранијег формирања и због тога се ђачки дневник Илије Огњановића указује као важан конституент у стварању слике о његовом књижевном стасавању. Овај дневник се чува у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 8. 863.

² Биографима Илије Огњановића било је, међутим, познато да му овај животни период није био нимало лак. У време док је био ђак Новосадске гимназије, 1859. године, умрла му је мајка Варвара. Пре него што ће прећи у Карловце, у мају 1862. године Огњановић је изгубио и оца Василија. Он и његов старији брат, Филип, остали су сами, без икаквог иметка. Огњановићева жеља била је да настави школовање, а у томе му је помогла стипендија Стевана Николића. О породици Илије Огњановића, као и о самом писцу видети више у: Васа Стајић, „Огњановићи иначе Кртомесићи”, *Новосадске биографије*, том II (фототипско издање), Матица српска, Нови Сад 2003, стр. 273–284.

³ И. О., „Из ђачког живота. Успомена на † Мишу Димитријевића”, *Јавор*, б. децембар 1892, год. XIX, бр. 49, стр. 772–776; Успомене из ђачког живота, много

Илија Огњановић Абуказем

У наставку овог духовитог и носталгичног текста о школским данима, посвећеног покојном другу Миши Димитријевићу, разоткривен је један догађај из ђачког живота чији је актер био и сам писац. Остали учесници били су Миша Димитријевић и Панта Поповић, а у неславној улози посредника-гласника нашао се, тада печујски ђак, Милан (Емил) Савић. И сам Савић се доцније, у неколико наврата, радо присећао ове ђачке згоде.⁴ Огњановић је, дакле, након три деценије решио да читаоцима открије позадину настанка приповетке „Ђачка љубав” написане у Карловцима, а објављене у *Даници* 1864. године.⁵ Писац приповетке, у време њеног објављивања, био је ученик печујске гимназије.

Огњановићеве позне успомене из ђачког живота упоредићемо са дневничким записима насталим у том периоду. Видећемо, у наставку, какав ће резултат донети овакво читање.

*

Када је јануара 1864, приповетка „Ђачка љубав” штампана у наставцима у *Даници*, карловачким ђацима било је јасно оно што данашњим читаоцима није – Огњановић је лик несрећно заљубљеног Томе обликовао према Панти Поповићу. Пошто су главни јунаци приповетке били Огњановићеви пријатељи, потоњи књижевни и културни радници, „Ђачка љубав” је на себе лако скренула интересовање читалачке публике и успела доста дуго да га одржи.⁶ Нећемо погрешити ако

.....
опширније од Абуказемових, штампао је и Живко Гојковић о коме ћемо наћи помену у Огњановићевом ђачком дневнику. (Видети: Живко Гојковић, „Црте из ђачког живота”, *Браник*, бр. 59–67, год. IV, 1888).

⁴ Видети: Милан Савић, „Илија Огњановић Абуказем”, *Из српске књижевности*, свеска друга, Нови Сад 1910, стр. 41–69; Милан Савић, „Поп Панта Поповић”, *Наши сџари*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Градска библиотека у Новом Саду, Нови Сад 2010, стр. 156–161. (Савићев чланак о Панти Поповићу први пут је објављен у *Засџави* 1926). Узгред, овај Савићев текст из *Засџаве* посвећен Панти Поповићу, изгледа, није био познат Божидару Ковачеку који тврди: „Једини покушај да се Панта Поповић отргне од заборава учинио је Васа Стајић, изневши обимну, иако непотпуну грађу за његову биографију.” (Видети: Божидар Ковачек, „Панта Поповић – живот и књижевни рад” (сепарат), *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, књига II, 1957, стр. 289).

⁵ Видети: И. Огњановић, „Ђачка љубав”, *Даница*, бр. 2–4, год. V, јануар 1864.

⁶ „Она је [„Ђачка љубав”] била предмет шаљиве конверзације уз кафанске столове, при сусретима пријатеља и познаника, женских разговора, и ко зна где све, тада па и још знатно касније, како је то казивао Вељко Петровић у свом непресушном

кажемо да су ову приповетку скромне књижевне вредности од заборава спасли њени јунаци.⁷

Када се прочита згода преточена у приповетку, као и њен епилог, одмах се, и нехотице, намеће слика веселих дружења карловачких ђака. И сам писац је, уосталом, настојао да дане школовања у Карловцима тако представи: „Школске године 1862/63. био сам карловачки ђак. Ви који нисте били карловачки ђаци, и које ја с тога из дубине душе сажалевам, немате ни појма о оном правом, лепом животу ђачком, пуном појезије и уживања. Нећу овде да описујем тај живот, јер се то не може описати. И 'Карловачки ђак' Косте Руварца и 'Ђачки растанак' Бранка Радичевића само су бледе фотографије правог ђачког живота карловачког. Па кад такви мајстори нису били у стању да нам опишу тај живот верно и потпуно, онда би велика дрскост од мене била, кад бих ја то и покушао.”

Утисак који оставља приповетка „Ђачка љубав” је, готово, истоветан. Из ње се може назрети безбрижан живот Карловаца и карловачких ђака,⁸ иако је пишчева пажња усмерена ка младом и несрећно заљубљеном Томи. Његово писмо упућено Милици из Ковиља донето је у овој приповеци уз пишчеву напомену да оригинал писма заиста постоји. Увођење документа у причу послужило је Огњановићу да појача утисак веродостојности исприповеданог; тридесет година касније, на фактографији је још снажније инсистирао: „Све што сам

.....
усменом причању о људима и људским згодама о којима је знао или о којима је и он слушао.” (Према: Димитрије Вученов, *Новосадски књижевни часопис „Даница” (1860–1972)*, сепарат, Београд 1976, стр. 171).

⁷ Најпре, мислим на главног јунака – Панту Поповића. Верујем да ће и данас свако заинтересован за његов живот и књижевно дело имати у виду постојање ове приповетке. Наравно, подразумевам да је приповетка позната проучаваоцима дела Илије Огњановића.

⁸ Овако Илија Огњановић описује Карловце: „Ево нас у доњој страни вароши. Вече је, па се свет шеће, а особито ђаци и госпођице. Молим, да се пази, како сам рекао 'ђаци и госпођице', а не 'ђаци са госпођицама', јер то бива врло ретко. Под ђацима не разумем овде и 'богослове', јер они су код карловачких фрајла у великој 'гноди'. Шећу се с њима до неко доба ноћи. А у шетњи наравно несумњиво уста оловом заливена. Сви разговори, што се том приликом воде, служе највише на то, да младим госпођицама густирају бити 'попадија', и да им избију из главе безобразну и лажну мисао, да после смрти попине од попадије може изићи 'пропадија' (...) Живот је карловачког ђака врло мио. Најсиромашнијег благодетанца увек ћеш видети веселог. Ваљда за то, што је с малим задовољан и што се нада, да ће доћи време, кад ће друкчије бити”.

написао била је чиста истина, разговори скоро од речи до речи; цитирао сам и једно писмо Пантино, што је Милице написао, и то нисам измислио, него га преписао са концепта, који ми је сам Панта дао”.⁹

У *Јавору*, листу чији је уредник био готово деветнаест година, Огњановић је испричану анегдоту документовао преписком и откривањем епилога који је, у вези са касно достављеним писмом, уследио.¹⁰ Овим гестом и инсистирањем на истинитости свега исприповеданог у приповеци „Ђачка љубав”, допринео је уздржаној и негативној оцени свог приповедачког дара. Критика је строго судила, а изречене оцене биле су олаке: „вероватно да неће бити престрого ако се изведе закључак да је Огњановић имао мало праве стваралачке маште племенитијег кова, што показује баш и пример приповетке *Ђачка љубав*. Сам Огњановић, хотећи, дабогме, да каже нешто друго, открио је и нехотице баш право стање свога талента, али је осветлио и подстицај за настанак знатног броја таквих приповедака, па донекле и процес њиховог настајања.”¹¹ Наведена оцена Димитрија Вученова, паушално и брзоплето донета, била је престрога и неправедна. (Нису ли поједини критичари и Стевану Сремцу спочитавали недостатак књижевног дара из сличних разлога?) Као једино мерило за оцењивање „правог стања” књижевног талента узета је слабија приповетка, док је, истовремено, остао по страни обиман Огњановићев опус – инерција која се може неретко срести у доношењу општег суда о писцима чије дело

⁹ И. О., „Из ђачког живота. Успомена на † Мишу Димитријевића”, *Јавор*, 6. децембар 1892, год. XIX, бр. 49, стр. 774.

¹⁰ Укратко, ради се о следећем: након објављивања приповетке, Панта Поповић решио је да се „освети” Огњановићу и заједно са Мишом Димитријевићем смислио је „малу лакрдију” којом би казнио писца „Ђачке љубави”. Школски другови послали су Огњановићу писмо у којем га обавештавају да је Панта Поповић због неспоразума са Милицом и њеном мајком завршио као солдат у Шлезвиг-Холштајну. Милан Савић на кога је ово писмо са лажним информацијама о Поповићу било упућено, требало је да га преда Огњановићу. Међутим, Милан Савић није био тада у Печују, а Панта Поповић је био нестрпљив у жељи да сазна како је вест деловала на Огњановића, па му је и сам писао... (Видети: И. О., „Из ђачког живота. Успомена на † Мишу Димитријевића”, *Јавор*, 6. децембар 1892, год. XIX, бр. 49, стр. 772–776).

¹¹ Димитрије Вученов, *Новосадски књижевни часопис „Даница” (1860–1972)*, сепарат, Београд 1976, стр. 171. Површно изречене оцене и приступа Огњановићевом делу појачава и произвољна тврдња Димитрија Вученова да су сећања Илије Огњановића на ђачки живот објављена у *Јавору* „скоро двадесет година после објављивања ове приповетке”. Сећања су објављена, како смо већ навели, скоро тридесет година након настанка приповетке.

није у канону српске књижевности. Огњановић је, у наведеном случају, страдао због својих присећања на ђачке дане и једне приповетке.

Но, нама пажњу привлаче и други детаљи везани за писца приповетке „Ђачка љубав” и период њеног настанка.

У намери да сазнања о карловачком периоду живота Илије Огњановића проширимо и доживимо га „верно и потпуно” посегнућемо за пишчевим ђачким дневником. У невеликом броју сачуваних ђачких дневника у српској књижевности 19. века,¹² дневник Илије Огњановића несумњиво представља важан прилог. Овај лекар и књижевник започео га је у Карловцима 1. октобра 1862, а окончао после нешто више од годину дана, у Печују 8. децембра наредне године. Под претпоставком да дневничке белешке настају непосредно иза неког догађаја и да, као такве, имају претензију на истинито приказивање лишено улепшавања и претеривања, овај дневник Илије Огњановића биће најдрагоценији извор за разумевање ђачких прилика у Карловачкој и, касније, печујској гимназији. Прегледаћемо Огњановићеве записе у нади да ће нам пружити згодан материјал за опсежније разумевање како његовог личног живота и књижевног развоја, тако и културне климе која је владала међу карловачким ђацима тога времена. И, коначно, претпоставка је да ће ове белешке, најзад, разоткрити истину у вези са процесом настанка приповетке „Ђачка љубав”.

Још као ђак Новосадске гимназије, даровити Огњановић уређивао је рукописне листове *Зољу* и *Ђачки венац*, а поједине прилоге из ових листова преузимали су новосадски часописи *Јавор* и *Комарац*. То је било велико признање младом почетнику – његово име брзо је постало препознатљиво у књижевним круговима тадашње Српске Атине.¹³ Чињеница да су му књижевни првенци штампани у овим листови-

.....
¹² Станиша Војновић, приређивач ђачког дневника Стојана Новаковића, каже: „За разлику од неких других периода наше културне историје, из педесетих и шездесетих година XIX века сачуван је мали број дневника наших културних и књижевних радника. Изузетак чине монументални дневник Милана Ђ. Милићевића и нешто скромнији али исто тако важни дневници Косте Трифковића, Милана Кујунџића Абердара, Косте Поповића, Драгутина (Драгише) Милутиновића и Стојана Новаковића.” (Станиша Војновић, „Ђачки дневник Стојана Новаковића”, у: Стојан Новаковић, *Зайиске. Ђачки дневник 1858–1859*, приредио Станиша Војновић, Народна библиотека „Жика Поповић”, Шабац 1995, стр. 5–10). Свакако да би овом низу требало придружити и ђачки дневник Илије Огњановића.

¹³ Змај је у свом *Јавору* похвалио гимназијалца Илију Огњановића: „Неможемо оставити да се не зна како ученици новосадске гимназије, празне своје часове

ма, али и у *Даници* и *Србском дневнику*, само је дала на значају младом почетнику.¹⁴ Ученици новосадске ниже Гимназије са дивљењем су гледали на карловачке ђаке. Ни Огњановић у томе није био изузетак; још је у свом рукописном листу *Ђачки венац*, у рубрици „смесице” прокоментарисао „славни” живот карловачких ђака: „Кажу да се једне године потрудио ђак неки карловачке гимназије, да опише живот карловачки ђака. Он тај свој опис овако почиње: ’Хај, славно ти је Боже карловачки ђак бити! Чим изиђе из школе, а он ти се захука на дивотни ’магарчев брег’, па кои први на врху – онога је мегдан!’ Ох! ала је то славно карловачки ђак бити!”¹⁵ И сам Огњановић је, недуго затим, постао карловачки ђак, а његово име се у књижевним круговима све гласније изговарало. Заједно са својим школским друговима намеравао је да и у Карловцима покрене лист, али у томе није успео. У том смислу, изненађује што међу дневничким белешкама гимназијалца који постепено стиче књижевну афирмацију не наилазимо на књижевне покушаје, стихове, приповетке, планове за писање...¹⁶ Познаваоцима Огњановићевог књижевног рада ће само један штур дневнички запис одати кроки за већ помињану приповетку „Ђачка љубав”. Навешћемо га на овом месту: „Пре подне био ми Живан Гојковић, па смо се мало шетали. – После подне седнемо ја, Панта, Мита и Петар Стевановић на један чамац да се мало провозамо. Ал’ мало помало спустимо се тако далеко, да смо опазили манастир Ковиљ, па онда се пожуримо и дођемо до пред сам манастир. Ја и Мита одемо код Митине

племенитом забавом испуњавају. Они издају један лист, који сваке недеље на једном табаку писан под насловом ’Ђачки венац’ излази; и тако га међу собом читају. Видели смо неколико бројева и срце нам заигра кад помислимо шта се можемо од те омладине надати, која зарана грли све што је племенито, честито и српско. Тај лист уређује Илија Огњановић – и у њему лепе песмице и новеле пише.” (*Јавор*, 5. јануар 1862, год. I, бр. 2, стр. 16).

¹⁴ Нису сви ђаци могли са својим прилозима да уђу у *Даницу* и *Јавор*. Милан Савић о томе овако пише: „Па још ако је чија песма нашла милости пред Ђорђем Поповићем Даничаром и Јованом Јовановићем уред. ’Јавора’, чији су ’Булићи’ у то доба излазили а он је њиховим крилима и крилима ’Источног бисера’ почео све то већма наткриљавати остале песничке другове своје. Учинак такве штампане песме био је ’разоравајући’”. (Милан Савић, „Ђаци књижевници”, *Из њрошних дана, слике, црте и њриче*, Нови Сад 1902, стр. 49).

¹⁵ РОМС, инв. бр. М. 635.

¹⁶ Поменути дневник Стојана Новаковића је, у том смислу, компилаторски. Такав је и ђачки дневник Милете Јакшића вођен у Новосадској гимназији школске 1887/88. године.

тетке у Ковиљу, де смо се врло мало задржавали, па се одма вратили. Кад смо пошли натраг с чамцем било је сунце седало, а кад смо дошли под Карловце било је полак дванајест часова ноћу. Кад смо из Карловаца пошли прошло је било пет сахати.”¹⁷ У наведеном запису препознајемо само догађај уткан у приповетку. У дневничким белешкама које следе, међутим, нема ничега што је у вези са радњом приповетке. Уколико узмемо у обзир да је Огњановић тврдио да је „Ђачка љубав” ништа друго него верно у књижевност пренет догађај, можемо да се запитамо због чега он није у његовом дневнику забележен? Ђачки дневник, од свега, памти само фрагмент који смо навели. Покушај реконструкције стваралачког приступа, јасно је и то, неће поћи за руком упркос томе што је Огњановић дневник водио сваки дан.

Шта је, онда, Огњановић у свој дневник бележио?

Познаваоцима Огњановићевог књижевног опуса овај ђачки дневник изневериће очекивање да ће у њему наћи препознатљивог хумористу и сатиричара. Наговештај хумора може се наћи тек у понеком запису. Ево примера: „Св. аранђео Михаил. – Несам био у цркви због *подераних ципела*. – После подне био мало код Гојковића (а зар онда несу биле подеране ципеле?)”¹⁸ Хумор се, с друге стране, може пронаћи у Огњановићевим објављеним радовима из тог времена, малом броју сачуваних приватних писама, али једва у ђачком дневнику. Уосталом,

¹⁷ Дневнички запис од 23. маја 1863. године.

¹⁸ Дневнички запис Илије Огњановића од 8. новембра 1862. године. Сличну белешку проналазимо и 1. јануара 1863: „Цео дан мутно време, да л’ ће то да значи, да ће и година мутна бити! Бабе врачају да ће оно целе године радити, шта ко данас, на ново лето ради. Несам данас био у цркви, са допуштењем г. професора сам изостао, јер су ми чизме подеране па сам их рад дати окрпити. Међутим ја чизме с ногу скидао несам, него после ручка одем код Младена, де нас је више другова било, и ваљани бермет пило, при игри некој.” Када је већ о подераним ципелама реч, можемо да напоменемо да су подеране ципеле (или чакшире) биле један од изговора сиромашним ученицима за оправдани изостанак од школских обавеза. Милета Јакшић, на пример, у свом ђачком дневнику наводи подеране чакшире као добар разлог да не оде у цркву већ остане код куће и чита. Уосталом, ђачки дневник Милете Јакшића много је инспиративнији, забавнији и издашнији од Огњановићевог. Јакшић је духовито, са заразним хумором износио своје пориве да пише дневник, ситуације у којима се нашао као ђак Новосадске гимназије, животне прилике и односе са школским друговима... Иако Илија Огњановић припада старијој генерацији писаца, он и Јакшић били су истих година када су почели да воде дневничке белешке. Видети ђачке дневнике Милете Јакшића објављене у књизи *Из моје бележнице. Милета Јакшић 1869–1935*, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2010, стр. 29–85.

дневник у случају Илије Огњановића није био полигон за дуга исповедања, душевна превирања, самоиспитивања, хуморне опаске... У њему нема детаљних описа животних прилика, ставова о књижевности, школовању, гимназијским професорима... Због тога се може извести закључак да је ђачки дневник Илије Огњановића представљао и неку врсту „јавног” добра. (Утисак је да су сви школски другови у њега могли да завире када год су хтели.) Као да имамо посла са „отвореним” дневником – махом деперсонализованим и сатканим од података који не откривају ауторову личност. На чињеницу да је Огњановићев ђачки дневник био „отворен” указује и место на којем му се потписао пријатељ Мита Боришев: „Направио сам књигу, где ћу писати моје умне производе, и написао у њу неколико песама. – Данас се доселио да буде самном у стану Мита Боришев (сам је овде своје име написао за спомен).”¹⁹ Из овога је јасно да је Илија Огњановић своје књижевне покушаје бележио у посебној свесци, а потпис школског друга у дневнику указује да су његови другови могли неометано да завире у ове белешке када год су хтели. Постаје јасно и то да је постојала посебна свеска за умне производе младог Огњановића.²⁰ Због свега може бити да имамо посла и са преписом дневника, у којем су сачуване само „прочишћене” успомене. (Уосталом, и поменути потпис школског друга, Димитрија Боришева, исписан је руком Илије Огњановића!)

Читаоцима је, дакле, јасно да у ђачком дневнику Илије Огњановића неће наићи на књижевне покушаје – пробе пера, али ће зато уз дневник моћи да прочита, истина у препису, писма која је овај карловачки ђак слао.²¹ Настојање Абуказеово да поједина писма сачува указује на рано развијену свест о важности документа.²² Наведена

.....

¹⁹ Дневнички запис од 31. октобра 1862.

²⁰ Сачувана је једна свеска са Огњановићевим „умним производима” из тог времена. Она се налази у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 8. 861. Насловљена је „Први покушаји Илије В. Огњановића”. На почетку свеске стоји посвета: „У спомен моме доброме брату *Филију В. Огњановићу* и милој снаси *Софији* посвећује И. Огњановић уч. VI. гимн. кл.”

²¹ И овај препис писама који се у рукопису налази пре текста дневника утврђује претпоставку да сачуване дневничке белешке нису прва рука него потоњи, уреднији препис.

²² Временом је Илија Огњановић у својој приватној библиотеци сакупио лепу збирку старих писама. У писму од 8. (20) августа 1893. он даје обавештења о оставштини Ђорђа Рајковића похрањеној у библиотеци Новосадске гимназије у којој се могу наћи писма Доситејева, Јована Рајића, Лукијана Мушицког, Вука Караџића, Ђуре

писма могла су да послуже Абуказему као подсетник на ђачки период и тешко време његовог школовања. У писмима која прате дневник нема нимало идиле, а као најинтересантнија издвајају се она упућена уреднику *Данице*, Ђорђу Поповићу Даничару. Овај податак је од великог значаја, јер су се у досадашњим покушајима скретања пажње на постојање овог дневника издвајали занимљиви фрагменти или се указивало на помене Јована Јовановића Змаја.²³ Непознати приређивачи неколико фрагмената овога рукописа за потребе дневне штампе, прећутали су помињање Ђорђа Поповића Даничара. Парадоксално, јер се Даничар указује као личност која је у том периоду имала далеко пресуднију и значајнију улогу у животу Илије Огњановића од Јована Јовановића Змаја! Јесте да су помени Јована Јовановића Змаја важни, јер казују нешто више о непосредним почецима њихове сарадње, али не би требало заборавити да је, у том тренутку, Змај за Илију Огњановића био само један од уредника који му је објављивао радове и чије је листове примао.²⁴ Могућно је да је у овом Даничаревом прећуткивању

.....
Даничића, Ристе Михајловића... О писмима у свом поседу каже: „Том приликом би могли и моју сиромашну збирку прегледати и што Вам се свиди понети. (Но ја ћу Вам драге воље и послати што држим да би могли употребити)” (Народна библиотека Србије, инв. бр. Р 633/Па/418). Да Огњановићева збирка старих писама и није била тако скромна открива писмо од 17. априла 1895: „Ја бих Вас лепо молио, да ми она стара писма из моје збирке, што сте их године 1893. ради употребе однели, имате доброту повратити. Однели сте бројеве: 1, 3, 14, 31, 39, 42, 46, 50, 65, 74, 77, 78, 98, 125, 139, 146, 148, 157, 158, и 160. Дакле 20 куверата” (Народна библиотека Србије, инв. бр. Р 633/Па/419).

²³ У два наврата су у дневној штампи објављени фрагменти из Абуказемовог ђачког дневника. Први пут у *Бранику* 1907. године (О., „Из дневника покојног Абуказема”, *Браник*, 12/25. септембар 1907, год. XXIII, бр. 22). Други пут су фрагменти из дневника штампани у *Времену* (Аноним, „Ђачки дневник Абуказемов”, *Време*, 5. јануар 1934, год. XIV, бр. 4312).

²⁴ Њихово познанство десило се у Новом Саду, зближавање када је Огњановић био ђак у Печују, а пријатељство се учврстило Огњановићевим доласком у Пешту 1865. године. Змај је у то време био надзорник Текелијанума. О томе пише и Илија Огњановић у *Бранковом колу*, у двоброју посвећеном Змају: „Године 1864. добијем, као ђак у Печуху, изненада прву свеску листа *Змаја* из Пеште. Откуда се Јовановић мене, сиромашног ђака, сетио и лист ми послао, то ни данас не знам. (...) Идуће године добијем Текелијину стипендију и с јесени се доселим у Пешту. Јован Јовановић беше надзорник Текелијанума. Чим сам ушао у Текелијин дом, дочека ме Јовановић и исприча ми, да ћу код њега имати бесплатну храну, а да примим на себе посао око експедиције Змаја. (...) Од тога доба па читаву четврт столећа остао сам Змајев шегрт, ћата и помоћник.” (Видети прилог Илије Огњановића у *Бранковом колу*, бр. 23–24 из 1899. године, стр. 754–762).

значајну улогу играо и његов потоњи сукоб са Змајем.²⁵ Било како било, карловачки период Илије Огњановића обележио је наставак и интензивирање започете сарадње са Ђорђем Поповићем Даничарем. Њему ће као једном од својих добротвора (не Змају!), Огњановић исписати дирљиву захвалност у дневнику.²⁶ Даничар је био један од првих књижевних посленика који је увидео не само књижевни дар Илије Огњановића, него, што је једнако важно, и његове више него тешке материјалне прилике. Учинио је све да му на ненаметљив и неувредљив начин пружи помоћ, пресудну и преко потребну. Даничарева подршка, види се из ђачких дневника, није хранила само духовну глад Огњановићеву. Поред тога што му је и књиге поклањао, Даничар је значајно материјално помогао карловачком гимназијалцу, јер се од нечега морало живети.²⁷ Ђачки дневник Илије Огњановића тако открива неочекиване и заборављене везе које бацају другачију светлост на заплетене књижевне и људске односе некадашње Српске Атине.

Од Огњановићевих вршњака у овом дневнику снажно је присутан Младен Вучетин (1845–1863). Та присутност постала је интензивнија након његове преране смрти. Огњановић, који је до књижевног дара

.....
²⁵ Змај је имао доста удела у омаловажавању Ђорђа Поповића Даничара и то је посебна тема. Поменимо само појаву његовог *Јавора* као директног ривала Даничаревом листу, али и дугу (пред)историју у вези са Змајевом песмом „Србину Ђорђу Стратимировићу”...

²⁶ Поред Ђорђа Поповића Даничара, Огњановићев добротвор био је и новосадски парох Андрија Монашевић чијим је посредовањем успео да добије стипендију за школовање.

²⁷ О односу Ђорђа Поповића Даничара и Илије Огњановића писали су Радослав Ераковић и Зорица Хаџић у раду „Пренумерације као прилози за изучавање приватног живота Срба у 19. веку (2)” објављеном у *Зборнику Мајнице српске за књижевност и језик*. И Васа Стајић, коме је био познат рукопис ђачког дневника Илије Огњановића, у необјављеном рукопису посвећеном животу и раду овог књижевника, дотакао се тог односа: „Поред тога, помаже му [Илији Огњановићу] и Ђорђе Поповић – Даничар који још није раскрстио са Змајем и Милетићем. И пошто о Даничару никад нисмо имали прилике да известимо лепо што, задржаћемо се на начину како је он помагао Огњановићево школовање 1862-3. (...) Поред тога, поклонио је Огњановићу још 37 добрих књига, што већ чини леп почетак приватне библиотеке будућега културног радника.” (Васа Стајић, „Писци Војводине. Д-р Илија Огњановић (Абуказем)”, РОМС, инв. бр. М. 13. 102). Стајић ће, међутим, прећутати оно што малициозним читаоцима ђачког дневника Илије Огњановића неће промаћи: док је Даничар сваком приликом поклањао Огњановићу књиге, Змај му је књиге позајмљивао.

Младена Вучетина веома држао,²⁸ старао се до краја живота за спомен рано изгубљеног друга. На њихову велику блискост указује и Огњановићева брига за стање болесног пријатеља (6. јун 1863: „После подне сам био код г. др. Андријевића, и питао сам га за мога колегу Младена Вучетина, који је болестан, да ли ће оздравити, али ми г. лекар на велику тугу моју рече да надежде никакве нема”), реаговање на вест о смрти (9. јул 1863: „Данас ми је тужна вест дубоку рану у срце задала: мој најбољи пријатељ (у најпотпунијем смислу ове речи) Младен Вучетин умр’о! Одма се спреим с друговима одем пешке у Жабаљ, само да на погреб стигнем”), као и његови говори на сахрани и помену Младена Вучетина. Најлепши гест који су пријатељи за незаборав рано преминулог друга урадили јесте објављивање књижице *Сјоменик Младену М. Вучетину, што му ја додигоше пријатељи 1863*. Верујемо да је главни покретач настанка ове споменице био Илија Огњановић! Он је, уосталом, урадио главни посао приликом сакупљања Вучетинских песама, 16. јула 1863. у свом дневнику је записао: „Преписивао Младенове песме, што смо их ради дати у штампу”.

Илија Огњановић у свом дневнику више суштинских података даје о другима него о себи. Дневник га открива као вредног и систематичног младића, живо заинтересованог за све што се дешава у његовом окружењу. Као ученик Гимназије у Карловцима, Огњановић је ревносно завршавао задате лекције, преводио, писао саставе, учио декламације, радо посећивао позоришне (и циркуске) представе... Са великим занимањем пратио је лепу књижевност и нестрпљиво очекивао нове бројеве *Данице*, *Јавора*, *Србског дневника* и *Комарца*. Ипак, то што Огњановић ћути о веселим ђачким дружењима, не значи да их није било. Ђаци не би били ђаци да знају само за рад и књигу. Из дневничких записа може се наслути да су у Карловцима проналазили слободно време и да се шетају до пред ноћ, иду у циркус, пију бермет – испијају „братимство”, возе се Дунавом... Простор њихових шетњи и дружења били су Магарчев брег, патријархова башта, али и мале, подстанарске собице у којима су нашли привремено боравиште док трају школски дани... Нама остаје да жалимо због чега оваквим дружењима Огњановић у свом дневнику није дао више простора и детаљнији опис.

Опширније је, на пример, о њиховом школовању у Печују писао Милан Савић. Способност Илије Огњановића да око себе окупи зави-

²⁸ Уз Змајеве, Костићеве и Јакшићеве стихове, Илија Огњановић у Гимназији говори и стихове младог Младена Вучетина.

дан број људи и да постане центар дружења и књижевног стварања српске омладине дошла је поново до изражаја у печујској гимназији. (У Карловцима се на оваква окупљања није благонаклоно гледало.) Огњановић је у Печују, од стране старијих ђака, био изабран за председника ђачког књижевног Друштва, а састанци ђака књижевника одвијали су се четвртком у његовом стану. Савић је исписао лепе реченице о улози Илије Огњановића међу печујским ђацима: „Његов рад на књижевном пољу и везе с правим, великим књижевницима били су нам при избору [председника Друштва] одлучни – знак, да је на нас не-Streber-е, утицала врлина а не положај. Књижевну одлику и врлину признали смо тиме Огњановићу вољно и без икакве зависти, знајући да ће у том положају једини он оправдати поверење Срба ђака. Тако је и било. Илија је радио више него ми сви заједно, јер не само да смо му радо уступили почаст председника, још радије смо му уступили посао и муку секретарску и одговорност благајничку. И све те силне функције вршио је Огњановић вољно, пожртвовано, с пуно озбиљности, па богме и с великом строгошћу.”²⁹ С друге стране, Огњановићев ђачки дневник не пружа много података о животу печујских ђака и раду ђачке дружине. Ипак, писма која је као печујски гимназијалац писао Ђорђу Поповићу дају потпунију и садржајнију слику о животу српских ђака у Печују, састанцима ђака књижевника и, коначно, о Огњановићевом промишљању прилика и неприлика кроз које српски ђаци школовани на страни пролазе...³⁰

Дружење Илије Огњановића и Милана Савића у Печују било је обележено радом у ђачкој књижевној дружини, а у слободно време знали су да се прошетају и по оближњем гробљу и посматрају надгробне споменике. Сазнајемо то и из Огњановићевих дневника: „Пред вече био на овдашњем римокатоличком гробљу у шетњи с Миланом и Емилом, па смо се на чамцу возали у бари једној близу код гробља” (28. септембар 1863). Ове шетње у потпуности су одредиле њихова потоња настојања у историји српске књижевности. Обојица су били свесни велике важности очувања српске прошлости и документа.³¹ Илија

²⁹ Милан Савић, „Илија Огњановић Абуказем”, *Из српске књижевности*, свеска друга, Нови Сад 1910, стр. 53–54.

³⁰ Оригиниали ових Огњановићевих писама Ђорђу Поповићу, колико ми је познато, нису сачувани. О њиховом постојању и прештампавању у *Србском дневнику* сазнаје се тек из рукописа ђачког дневника.

³¹ Усмереност Илије Огњановића ка очувању традиције и документа била је, дакле, одлика и његових младих дана. Годинама се ово интересовање само интен-

Огњановић Абуказем имао је високо развијену свест о традицији и потреби њеног чувања. Такав Абуказем огледа се најпре у књигама *Грбови знаменијих Срба шћо су им косћи у Новом Саду укојане* и *Занимљиве ѝриче и белешке из живоића знаменијих Срба*, као и текстовима које је писао и наручивао као уредник *Јавора*. Овакве шетње, неизбежно сетне и меланхоличне, обележиле су и њихове зреле године, само што су тада шестарили по новосадским гробљима. Милан Савић, старији и дуговечнији Абуказемов пријатељ, пише да је заједно са Огњановићем често шетао по гробљу, правећи му друштво у прикупљању података: „Ја знам готово сваки му корак приликом прикупљања такве грађе, јер сам с њим у друштву обилазио наше порте и наша гробља и помагао му читати често врло нечитке записе на споменицима. Радо сам ишао с њим. На гробљу дође човек у неко сасвим друкчије расположење, па ако и не мисли непрестано на своју смрт, њега обузме спокојство и он се измири са светом. Колико нада и колико страсти леже у таквом Божјем винограду!”³² На новосадском гробљу, својим шетњама, два стара пријатеља као да су затворила круг. На новосадском Алмашком гробљу, недалеко један од другог, данас почивају.

На крају, можемо да закључимо да лице Илије Огњановића које откривамо у раним дневничким белешкама једва добија контуре потоњег хумористе и сатиричара Абуказема. Сећања, писана под теретом протеклог времена, свему су понудила веселије и разиграније обресе. Дневник, настао у време његове младости, ђаковања у Карловцима и Печују, придодео је овом периоду знатно озбиљнији тон. Славни живот карловачких (и печујских) ђака из овог дневника једва да се може наслутити. Парадоксално, пишчеви најранији дневнички записи удружени са појединим писмима из тог времена, више подсећају на озбиљног Илију Огњановића Абуказема – књижевног и културног историчара заинтересованог за традицију, чување од заборава, за српски народ који се (по)лако однарођава... Још тада се у њему родила жеља да нешто уради и остави траг иза себе.³³ То открива овај ђачки дневник. С друге

.....
живирало. У текстовима о животу и раду Илије Огњановића ова страна његове делатности остала је готово неосветљена.

³² Милан Савић, „Илија Огњановић Абуказем”, *Из српске књижевности*, свеска друга, Нови Сад 1910, стр. 67.

³³ У писму Ђорђу Поповићу Даничару млади Огњановић каже: „Што Вас на добротинство подстрекава то је љубав спрам ближњих и надање да ћу ја некад народу моме од користи бити. Ако се то надање испуни, то ће наравно Ваше заслуге

стране, исти тај дневник готово ништа не открива о нехајним и славним школским данима карловачких ђака. Да ли су онда Абуказемови објављени текстови добар извор и верно исприповедана прича, а дневник мистификација? Другим речима, колико је Абуказемових преписа и изостављања овај ђачки дневник имао пре него што је до нас дошао?

Младачачке згоде, дословце транспоноване у лепу књижевност, без икаквог удела фикције и стваралачке слободе, изгледа да остају још једна Абуказемова смицалица и мистификација коју су критичари лаковерно пригрлили читајући мрзовољно и селективно оно што је написао. Или то луцидни Абуказем и данас збија са својим читаоцима шалу, приказујући час једно, час друго лице?

.....
бити, јер ако ја до чега дорастем, то сам највише вашом помоћу. А од кога зависи да се оно надање испуни? Од мене? Зависи ли од мене? О, онда се не бојим да се неће испунити, ако само од мене зависи!" (Наведено према препису који се налази у рукопису ђачког дневника.)

Илија Вучетић

КРОЗ ДНЕВНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ ИЛИЈЕ ВУЧЕТИЋА

„(...) да могу моме роду од користи бити, да саградим себи живи споменик у срцу народа мог...”

Илија Вучетић

Давидоје Кашанин, чувени математичар и академик, приповедајући о младости и гимназијском школовању у Новом Саду, казао је да се као ученик издржавао дајући часове. Тако је, између осталих ђака, подучавао Бранка Вучетића из латинског, грчког, математике и физике. Сећајући се породице Вучетић, Кашанин је рекао: „Били су то богати људи, живели у великој кући поред Саборне цркве”. Поменуо је, том приликом, и оца свога ученика Бранка, Илију Вучетића: „Тај Илија бавио се и књижевношћу, а и превођењем. Превео је на српски ’Дим’ од Тургењева. Умро је млад”.¹

Илија Вучетић умро је 1904. године у Будимпешти, у шездесетој години. Био је адвокат, фискал Матице српске, Друштва за Српско народно позориште, Задруге занатлија у Новом Саду, члан Књижевног одељења Матице српске, председник управе Централног кредитног завода, представник слободне краљевске вароши Новог Сада. Бавио се и политиком: у младости је био присталица идеја Светозара Милетића, а од 1900. године председник Српске либералне странке. По свему наведеном, може се, с правом, закључити да је Илија Вучетић био једна од кључних личности политичког и културног живота Новог Сада.

Они који су Вучетића добро познавали, попут књижевника и другогодишњег уредника *Летописа Матице српске* Милана Савића, о њему су рекли: „Вучетића је нарав вукла политици, оном пољу, на ком је његова трезвена, разборита ћуд, далеко од сваке фантастике па и поезије, могла од користи бити”.² Савић је истицао Вучетићеву рационалност, „бистру и срећену главу”, називајући га човеком златне средине.

¹ Видети фељтон Жике Живуловића у *Полицији* поводом деведесетог рођендана професора Кашанина. Навод је преузет из седмог дела фељтона објављеног 14. октобра 1982.

² Милан Савић, *Др. Илија Вучетић. Говор, држан у седници Књижевног Одељења Матице Српске 10. (23) маја 1907*, Ср. Карловци 1907, стр. 5. У свим даљим поменима Милана Савића, уколико није другачије назначено, има се у виду овај текст.

Бављење књижевношћу одлика је младих година Илије Вучетића. Његов рад на пољу српске црквене аутономије и политике далеко је замашнији и плодотворнији. Ипак, вођени дневничким записима који су пред нама, трагаћемо за улогом младог Вучетића приликом окупљања и организовања српске омладине у Сегедину и доцније у Пешти.³ Књижевни рад Илије Вучетића у стопу је пратило ангажовање у организацији и раду омладинских друштава.

Видели смо, из казивања Радивоја Кашанина, да је Вучетићева породица живела богато у великом дому у самом центру Новог Сада. Богатство породице уочава се и на сачуваним портретима Илије Вучетића и његове жене Марије, који се налазе у Матици српској и у Музеју града Новог Сада. Ипак, не би требало заборавити да је Илија Вучетић у живот кренуо из пукe сиротиње имајући пред собом јасно зацртан циљ. Тај циљ, који га је храбрио и терао даље, забележио је и у својим дневницима, на дан када је напунио двадесет година: „Данас ми је фала Богу равно 20 година, одкако сам овај свет угледао; укрепи ме Боже и одсад, да могу оно постићи, за чим тежим: да могу моме роду од користи бити, да саградим себи живи споменик у срцу народа мог: јер онда ми је заиста страшна смрт, кад помислим да би умро као живинче, без да икаква знака за собом оставим, да сам живео некад, без да сам у свом роду какав леп спомен оставио”.

Ко је, заправо, био Илија Вучетић?

Рођен је 25. јула 1844. године у Темеринској улици у Новом Саду, у сиромашној занатлијској породици.⁴ У родном месту завршио је основну школу, а затим је у Петроварадину учио немачки језик. (Ту је провео годину дана у основној, а годину у горњој школи.) Као ученик Новосадске гимназије, обрео се у кругу гимназијалаца окренутих књижевном стварању. Своју књижевну епизоду започео је стиховима. Вучетићева песма „Комплимент”, написана у десетерцу, нашла је место

³ Дневници Илије Вучетића чувају се у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 8. 788.

⁴ Отац Илије Вучетића, Јаков (1815–1873), био је новосадски ћурчија који је због сиромаштва био приморан да напусти Гимназију, мајка, Ана (1820–1902) била је из породице Пиварски. У молби упућеној Општини слободног краљевског града Новог Сада од 24. августа 1862. године, Вучетић пише да његов отац од заната може живети „дан за даном”, а да њихова мала породична кућа у Темеринској улици има на себи доста царског дуга. Стање његових родитеља било је, како каже у једном писму, „јадно и чемерно”. О Вучетићима, па и самом Илији Вучетићу, видети и у *Новосадским биографијама* Васе Стајића (*Новосадске биографије*, св. 1, А–Ј, Нови Сад 2002, стр. 169–202).

у рукописном шаљивом листу гимназијалаца *Зоља* који је уређивао његов пријатељ из детињства, Илија Огњановић. Да је Вучетић био окренут ка реалности може се закључити што је за предмет својих сатиричних стихова изабрао конкретан догађај и тиме изазвао гнев оних који су се у стиховима препознали. Брзо је завршио своју песничку каријеру – први стихови били су и последњи.⁵ Исте године, у двадесетом броју шаљивог листа *Комарац* штампао је приповетку „Фала Богу!” Ипак, озбиљнији почетак његовог књижевног и друштвеног рада, као и рада на пољу журналистике, везан је за Сегедин где је наставио школовање. У овом граду на Тиси био је члан, а затим секретар и књижничар „Србске гимназијске омладине”. Током живота у Сегедину књижевне радове није штампао; све што је писао нашло је место у „Уписнику умни производа Србске гимназијске омладине у Сегедину” (1861, 1862, 1863) – свесци у којој су се уписивали радови чланова Друштва.

Након две године проведене у сегединској гимназији, Вучетић добија Текелијанум и одлази у Пешту. Ту је завршио седми и осми разред гимназије и изучио права (1865–1869). За доктора права промовисан је 15. јула 1872, а адвокатски испит положио је 30. јуна 1873. У Пешти је Вучетић био изабран за секретара Друштва гласовите „Преоднице” (1865), а касније и за њеног председника (1868/69).⁶ За време школовања у Пешти објавио је следеће радове: „О стенографији” (у I свесци *Омладинске заједнице*, 1867), критику на књигу М. Миловука о српској стенографији (*Мајицица*, 1867), посрбу Скрибове шаљиве игре *Први сасџанак* (1866), Хаклендерову приповетку „Тереадор”. По завршетку школовања вратио се у Нови Сад. Ступивши озбиљно у адвокатуру, опростио се са литерарним радом. Написао је 1885. године књигу *Перо Коњевић народни добротвор*, са којом је започела гласовита Матичина едиција „Књиге за народ”. *Збирку уредаба у сџварима српске православне народно црквене-авџиономије* штампао је 1897. године.

Сарађивао је у *Зољи*, *Комарцу*, *Ђачком венцу*, *Србском дневнику*, *Омладинској заједници*, *Мајицици*, београдском *Јединсџву*, *Засџави*, *Бранику*... Вучетићеви прилози у побројаним листовима нису били искључиво књижевни, већ су, најпре, били у вези са његовим јавним и политичким радом.

.....
⁵ Рукописни лист *Зоља* по свој прилици није сачуван. Подаци о песми Илије Вучетића преузети су из текста Милана Савића.

⁶ „Преодница” је основана у Пешти 1861. године. Њени чланови били су Лаза Костић, Коста Руварац, Мита Поповић, Јаков Игњатовић, Јован Јовановић Змај...

Најзапаженији Вучетићев рад у књижевности јесте превод романа Ивана Тургеева *Дим* (1869). Роман је, у релативно кратком временском интервалу, имао два издања.⁷ Прво издање – први превод овог романа на српски – штампано је у 1.000 примерака и распродато за само два месеца. Оно је одјекнуло и због предговора Илије Вучетића, где је, уз кратак животопис Ивана Тургеева, изнео разлоге који су га подстакли да преведе роман. Ставови младог и ангажованог преводиоца, донети у предговору, били су јасни и недвосмислени: „да престанемо једно говорити, а друго радити, него да нам речи и дела буду једно с другим свагда у сугласности; да буде мање празних речи и голих фраза, а више дела; да престанемо губити се у бесмисленим сањаријама о сјајној будућности српској, која нас не знам откуд 'чека', већ да место тога учимо, мучимо се, озбиљно заједнички и споразумно радимо, па ћемо онда сјајну будућност *сами себи створити*”.⁸ Из предговора се може јасно ишчитати и Вучетићево гледиште на српску књижевност и њен даљи развој, али и открити огледало његове личности и главна тежња његовог јавног рада. Захваљујући овом преводу, Вучетић је ступио у преписку са Иваном Тургеевом.⁹ Као члан „Преоднице” активно је учествовао у раду Уједињене омладине српске и био је, заједно са Владаном Ђорђевићем, бележник на њиховом првом састанку 1866. у Новом Саду. Предано је организовао омладинске скупове, беседе, забаве...

⁷ Прво издање романа *Дим* Ивана Тургеева изашло је у оквиру Збирке изабраних превода у издању „Преоднице” у Пешти 1869. године. Друго издање објавио је Арса Пајевић у Новом Саду 1886. године.

⁸ Према: Илија Вучетић, „Предговор другом издању”, у: Иван Тургеев, *Дим* (прев. И. Вучетић), Нови Сад 1889, стр. XIV–XV.

⁹ Милан Савић је писао да се у Вучетићевој оставини налазе три писма Ивана Тургеева. На једном месту може се пронаћи податак да их је било шест. (Видети: Миленко Грчић, *Златна врећа*, Нови Сад 2004, стр. 9). До наших дана је, колико је познато, од ове преписке сачувано само једно писмо Ивана Тургеева, а налази се у Рукописном одељењу Матице српске (РОМС, инв. бр. 28. 832). Три Тургеевљева писма штампана су у другом издању Вучетићевог превода Тургеевљевог романа 1886. године, а том приликом поновљен је и Вучетићев предговор првом издању. До преписке писца и преводиоца дошло је тако што је Вучетић лепо увезан примерак романа, уз ласкаво пропратно писмо, послао Тургееву. Писац није крио задовољство Вучетићевим преводом и предговором, а уз то га је молио да му пошаље српски речник и српску граматику како би могао да научи српски. Вучетић је то и учинио, пославши му *Српску граматику* Станоја Бошковића и Вуков *Рјечник*. Илија Вучетић је од Тургеева, као уздарје, добио слику и целокупно издање његових дела објављених у Москви 1869. године, као и самовар који је данас изложен у Музеју града Новог Сада.

Сачуване дневничке белешке Илије Вучетића обухватају период његовог гимназијског школовања од 1861. до 1864. године. Дневници су писани у Сегедину, Новом Саду, Пешти и Београду. Прва белешка написана је 18. октобра 1861, а последња 19. децембра 1864. године. У ове дневнике је записивао и када је за време распуста долазио кући, у Нови Сад. И његово кратко бављење у Београду забележено је у њима.

Дневници које је започео за време школовања у Сегедину у почетку су краткоречи. Штуро бележи о књигама и листовима које чита. О најзначајнијем догађају за време Вучетићевог школовања – обнављању Омладинског друштва у Сегедину – у дневницима наилазимо на, углавном, оскудне податке. Омладинско друштво, обновљено у Сегедину, у чему је Илија Вучетић активно учествовао, битно је за проучавање развоја и деловања ђачких дружина шездесетих година XIX века. Постојање ђачких дружина и обичај удруживања српских ђака јесу феномени од великог значаја за нашу културну и књижевну историју XIX и почетка XX века. Српске ђачке дружине јављају се у првој половини XIX века међу ђацима који су се школовали у Аустрији и Угарској, нарочито у Бечу, Грацу и Сегедину.¹⁰ Циљ оваквих удруживања ђака били су поука и патриотизам, а њихов врхунац, у XIX веку, представљала је Уједињена омладина српска. Проучавање настанка и оснивања ђачких дружина – у овом случају „Српске гимназијске омладине” у Сегедину – важан је и значајан прилог како за познавање историје српске књижевности и културе тако и за разумевање омладинског покрета.

Проучавање историје омладинског покрета код Срба у XIX веку, показује да није свако друштво радило са једнаком вољом и непресушним ентузијазмом. Илија Вучетић се истакао као један од најпреданијих и најмарљивијих чланова Омладинског друштва у Сегедину.¹¹ Он је, према речима Милана Савића, био „душа Сегединске омладине”.

Рукописна грађа, дневници Илије Вучетића, његови дописи *Ђачком венцу*¹² и *Србском дневнику*, фрагменти из његове аутобиографије¹³, као и текстови Милана Савића који је, такође, био члан исте

¹⁰ Видети: Лука Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд 1912.

¹¹ Према: Милан Савић, *Из прошлих дана*, Нови Сад 1902.

¹² Рукописни лист *Ђачки венац* био је часопис новосадских гимназијалаца, а уређивао га је Илија Огњановић, потоњи Абуказем. Излазио је 1861. и 1862. године. Укупно је изашло 20 бројева.

¹³ Када је реч о Вучетићевој аутобиографији, служила сам се фрагментима које су објавили Милан Савић и, касније, Васа Стајић. Рукопис Вучетићеве аутобиографије никада, нажалост, није штампан у целости. Јован Скерлић је, свестан зна-

омладинске дружине,¹⁴ укрштени и сучељени, помажу да створимо потпунију слику о делатности Срба гимназијалаца у Сегедину. Захваљујући овим до сада непроучаваним изворима, моћи ћемо, да склопимо коцкице мозаика и упознамо приватни и јавни живот српске омладине и српске заједнице у Сегедину и Пешти шездесетих година XIX века.

Срби који су се 1861. године нашли на школовању у Сегедину, а међу њима је био и Илија Вучетић, одлучили су се да обнове стару књижицу и да поново организују литерарно друштво. Традиција удруживања Срба ђака у Сегедину датира од раније. Током 1835, 1836. и 1837. године српски ђаци у Сегедину основали су књижевно и родољубиво друштво „Младо Јединије”. Познатији чланови овог удружења били су Јован Суботић и Ђорђе Малетић. На састанцима су читали сопствене књижевне радове, а најбоље су слали у *Сербски лейхойис*. Одушевљавали су се стиховима Лукијана Мушицког и Јована Хаџића.¹⁵ Касније, српски ђаци су 15. октобра 1843. у Сегедину основали друштво „Младеж српска која се у Сегедину учи” или „Друштво учећи се Србаља” чији су чланови Димитрије Хаџић, Паја Грујић, Лаза Поповић, Сима Поповић, Мита Николић... На састанцима су читали своје радове, међусобно их оцењивали, рецитовали песме... Највише су се говорили стихови Лукијана Мушицког, Васе Живковића и Јована Суботића.¹⁶ У другом периоду рада Друштва 1846/47, међу члановима су Лазар Марковић (председник), Јован Димовић, Стеван Владислав Каћански, Аца Поповић, Милош Парашки, Павле Путник, Ђорђе Поповић... Рад Друштва у овом периоду био је још интензивније прожет родољубивим темама.¹⁷ Последња седница Друштва, одржана је 20. маја 1848, а у записнику стоји да је престало са радом 18. октобра 1848. године.¹⁸

.....
чаја и улоге Илије Вучетића, позивао да се његова аутобиографија објави у целости. Међутим, то никада није учињено. Видети: Јован Скерлић, „Аутобиографија Др. Илије Вучетића”, *Српски књижевни гласник*, XIX, 4, 1907, стр. 317–318.

¹⁴ Савић је оставио топла сећања на сегедински период у текстовима „Два мађарска професора” и „Ђаци књижевници” објављеним у књизи *Из прошлох дана. Слике, црџице, ѝриче* 1902. године у Новом Саду. О раду „Србске гимназијске омладине” писао је Савић и у некрологу Илији Вучетићу.

¹⁵ Према: Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1906, стр. 5–6.

¹⁶ Владимир Ђоровић, „Српска омладина у Сегедину од 1843–1864 године”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, IX, 4, 1936, стр. 396.

¹⁷ Владимир Ђоровић, *Нав. дело*, стр. 398–340.

¹⁸ Владимир Ђоровић, *Нав. дело*, стр. 397. Јован Скерлић у књизи *Омладина и њена књижевност* доноси другачије податке: каже да је рад Друштва забранила школска власт.

Долазак Илије Вучетића на школовање у Сегедин поклопио се са обновом „Друштва учећи се Србаља”. У исто време основана је и „Предодница” у Пешти. Најопштији поглед на живот у Сегедину и обнављање гимназијског Друштва, Вучетић је дао у својој аутобиографији: „Како нас се у Сегедину прикупило више ђака из Новосадске и Карловачке гимназије, одмах у почетку оснујемо или правије обновимо Српско гимназијско друштво, које је год. 1843. тамо постојало било. Том сам друштву ја био секретар и у петом и у шестом разреду, дакле за цело време док сам у Сегедину био. Састајали смо се недељно једанпут, те се ту декламовало, читали књижевни саставци у песми и прози, и критиковали, па који је састав примљен био, тај је уписиван у једну велику књигу. Ону малену колонију српску у Сегедину ми смо ђаци сасвим оживели, те су нас у све српске куће као своју децу примали, и приређивали смо ми њима у српској школи а они нама у својим кућама забаве и игранке. Тада смо год. 1862. ми ђаци приредили у Сегедину прву прославу Св. Саве, и ја сам и те и друге (1863) године држао том приликом свечан говор. По смрти патријарха Јос. Рајачића г. 1861. приредили смо ми ђаци парастос, на ком сам такође ја говор држао”.¹⁹

Бављење Илије Вучетића у Сегедину можемо да поделимо на два раздобља – Вучетићево учење петог и шестог гимназијског разреда. Први период траје од 18. октобра 1861. до 18. јула 1862. године колико је провео у Сегедину као ученик петог разреда, а други од 16. септембра 1862. до 20. јула 1863. године. Прву годину његовог школовања у Сегедину, природно, обележило је тражење и сналажење. Дневничке белешке из овог периода су штуре и не доносе много података. Наредну школску годину и даље су пратили терет немаштине и много тежи материјални услови, али и богатији и бурнији друштвени живот у који је био укључен. Већ тада је стекао потребно самопоуздање, а у својим дневничким белешкама постао опширнији и распричанији. Како је и Радивоје Кашанин долазио у дом Илије Вучетића да подучава његовог сина, тако је, својевремено, и млади Вучетић током школовања држао часове како би зарадио за стан и храну и олакшао сиромашним родитељима који су трпели да би он могао да се школује.

Дневник је започео чим је стигао у Сегедин, 18. октобра 1861. године. За време две школске године променио је у Сегедину две адресе.

.....

¹⁹ Навод из аутобиографије Илије Вучетића дат је према Некрологу Милана Савића.

У Седмину, год. 1861.

Мес. Октобар.

- Срп. 18. Написао сам Коста и Кварталиер за 14 фр. и. Фр., а у
сам се нимало; написао сам родитељима
писмо казујући какав сам и где написао квар-
талиер и остато; — био сам код директора, дао сам
сам се, и код мог професора; — писао сам се о
Седмину.
- Срп. 19. Написао сам писмо Јовану Трпачу у Карловцу,
казујући му како је овде и како је свучоћа, и и. г. —
написао сам родитељима писмо истајући да ми
потрбу три књиге моје; — писао сам се.
- Срп. 20. Био сам у мађарској цркви; — писао сам; — и
писао сам се; — писао, Срп. Дн. "Фр. 101.
- Срп. 21. Био сам на свадбосу у срп. цркви; — јавио сам
се код г. Аврамовића; — написао сам пријатељска
писма у Београд, једно г. Првоборству, а друго г. Ми-
коловићу; — "Срп. Дневник" Фр. 100. писао сам.
- Срп. 22. Био сам у цркви; — свикнуо се с Мајоровићем; —
писао сам се у илери; — написао сам пријатељска
писма Косаи Раичићу, као одговор на његово пи-
смо, које сам данас добио (Фр. 1).
- Срп. 23. Купио сам "Алгебра és mértan" за 3 фр. 75 н.; —
добио сам од Крсте Воћа од Голе Јерменијине; — "Фр. 22.
- Срп. 24. Био сам у цркви; — добио "Латину", — добио
од родитеља (на то сам одписао).
- Срп. 25. Добио сам од Крсте Воће три књиге: "Caesar, Civitates

Милан Савић, сећајући се година проведених у сегединској гимназији, помиње Вучетићев мали стан, недалеко од Тисе, и мали сто до прозора на којем је неуморно писао дописе, записнике, писма и школске задатке. Значило му је, а то је у аутобиографији споменуо, што се обрео у релативно познатом окружењу вршњака. Илија Вучетић је био вредан и радознао ђак, неуморно је упијао књиге и часописе. У његовим рукама су, најчешће, *Србски дневник*, *Даница*, *Јавор*, *Школски лист*, *Комарац*, *Пућиник*, *Гласоноша*, *Видовдан*... Читао је још, знамо захваљујући његовим дневницима, *Касију царицу* Милована Видаковића, песме Бранка Радичевића, *Светиої Саву* Никанора Грујића, *Хајдук Вељка* Јоксима Новића, критике Ђорђа Малетића, песме Јована Драгашевића, песме Ђорђа Рајковића, дневник *У Фрушкој јори* Милице Стојадиновић Српкиње... Штета што није осећао потребу да у дневник забележи утисак о прочитаном. Притиснут немаштином, марљиви Вучетић се сналазио тако што је подучавао друге ђаке. Књиге је добијао на поклон, јер је био сакупљач пренумераната на њих. Истина је да није било много забаве у животу гимназијалца Илије Вучетића. Бар не у првој години његовог живота у Сегедину. Све се сводило на одласке у позориште за шта су му другови често плаћали карту: „за мене је платио из љубави пријатељ” – реченица је коју ћемо, неретко, срести у дневничким белешкама овог сиромашног ђака.

Нажалост, дневнички записи из времена када је учио пети разред гимназије у Сегедину не доносе исцрпне податке о поновном покретању и раду „Србске гимназијске омладине”. Захваљујући пријатељству Илије Вучетића и Илије Огњановића, потоњег Абуказема, новосадски гимназијалци били су подробно обавештени о активностима вршњака у Сегедину.²⁰ Наиме, за време Вучетићевог бављења у Сегедину, Огњановић је похађао Српску православну гимназију у Новом Саду

²⁰ Илија Вучетић и Илија Огњановић одрасли су у истој новосадској улици – били су другови „из песка”, обојица сиромашни ђаци, жељни знања и учења. Илија Вучетић завршио је права, а Илија Огњановић Абуказем је завршио медицину. Илија Огњановић Абуказем се дуже задржао у књижевности од Вучетића. Тачније, он је истовремено обављајући посао лекара у Новом Саду, писао текстове из лепе књижевности и уређивао књижевне листове. Абуказем је био један од највреднијих Змајевих сарадника и један од најбољих хроничара Новог Сада у 19. веку. Један од заједничких именитеља њихових младих дана био је велики књижевни ентузијазам и чланство у ђачким дружинама. Огњановић је био члан Омладинског друштва у Новом Саду и Печују, и „Зоре” у Бечу. И. Огњановић и Вучетић умрли су у Будимпешти, а сахрањени су на Алмашком гробљу у Новом Саду.

и уређивао рукописни лист *Ђачки венац*. Извештаје из Сегедина за *Ђачки венац* слао је Илија Вучетић, потписан псеудонимом Ненад, и они су излазили све до последњег броја Огњановићевог листа.²¹

Дакле, српска гимназијска омладина у Сегедину окупила се први пут 29. октобра 1861. године са жељом да се поново покрене ђачка читаоница. Циљ обновљеног Друштва био је „да се у србском језику што више учи и изображава”, како вели Вучетић у једном допису *Србском дневнику*. Као и у великом броју оваквих удружења, и у Сегедину су омладинци на првој седници бирали председника, потпредседника, касира, бележника, књижничара... Али, није све одмах ишло глатко. Омладинци су мењали старе статуте, новоизабрани председник Друштва дао је брзо оставку и узео свој новац из заједничке касе... „Српскије се већ не може радити”, писао је Милан Савић присећајући се ових седница и честих мењања устава и председника. Најзад, за председника Друштва био је изабран Ђорђе Поповић, а за секретара Илија Вучетић. Ставка из старог статута да би Друштво сваке године требало да изда књигу је одбачена, али се размишљало о издавању листа који би излазио два пута месечно. Но, и од тога се одустало, јер нико од чланова није желео да се прихвати уредништва. Почетак рада обновљеног Друштва није много обећавао, али су почетни неспоразуми брзо поклекли пред ентузијазмом окупљених ђака.

Чланови „Србског гимназијског друштва” у Сегедину окупљали су се четвртком.²² У Друштво су сви добро дошли, без обзира на веру. Једини услов био је да дају новчани прилог за Друштво и поклоне књигу за књижницу. Нешто књига се у библиотеци „затекло”, а чланови новоуспостављеног Друштва временом су је обогатили. Били су сложни у томе да сви чланови Друштва шест недеља носе знак жалости због смрти патријарха Рајачића. (У детаљном попису Вучетићевих расхода наилазимо и на потрошен новац за црни флор.) У својим извештајима новосадским гимназијалцима, објављеним у *Ђачком венцу*, Илија Вучетић је имао потребу да информише и о томе да су се гимназијалци, у очигледној намери да се истакну и разликују од других ђака, између

.....
²¹ Због тога није ни чудо што су се одушевљење и ентузијазам сегединске омладине пренели на новосадске гимназијалце који су, по узору на вршњаке у Сегедину, хитро основали литерарно Омладинско друштво које је, како се испоставило, потрајало једва неколико месеци.

²² Јован Скерлић је у књизи *Омладина и њена књижевност* објавио податак о броју чланова Друштине: 1861. – 37, 1862. – 33, 1863. – 32, 1864. – 36 и 1868. – 19.

себе договорили да носе капе за лето – зелене са црвеним гајтанима и белим дугмадима – што им је брзо било забрањено, јер су личили на италијанске побуњенике и асоцирали на побуну. Чим им је било забрањено затвором – капе су скинули.

Друштво је имало и свој печат, на коме се налазила отворена књига, а око ње савијене гранчице у виду венца, с једне стране од маслине, с друге од ловора. На печату је писало: „Печат литерарног друштва срп. омладине у Сегедину 1861.” Печат ће им бити забрањен, као што ће им бити забрањено да се називају друштвом.²³ Седнице Друштва су, понекад, биле веома бурне. На њима су се, након усвајања записника са претходног састанка, читала писма што се у име Друштва шаљу и писма која је Друштво добијало. Као секретар Друштва Српске гимназијске омладине, Илија Вучетић је неуморно водио сву преписку. Помени те преписке у његовим дневницима откривају велику подршку и потпору коју је „Сегединско омладинско друштво” добијало како од угледних појединаца тако и од установа, што недвосмислено указује да су се шездесетих година XIX века оваква удружења уважавала и неговала. Друштво се обраћало за помоћ установама (Матици српској, Матици илирској, Друштву српске словесности), затим су писали угледним културним и књижевним делатницима (Јовану Хаџићу, Вуку Караџићу, Ђорђу Поповићу као уреднику *Данице*, Јовану Ђорђевићу као уреднику *Србског дневника*, Јовану Јовановићу – потоњем Змају, као уреднику *Јавора*,²⁴ епископу Платону Атанацковићу, Јовану Суботићу, Ђури Даничићу, новосадском књижару Димитрију Хинцу), али и „овдашњим грађанима” са молбом за помоћ и прилоге за Читаоницу. Тражена помоћ није изостала! Гимназијалци су се радовали и били захвални на свему што су добијали. На седницама, након обавештења да су им молбе усли-

.....
²³ Заправо, могли су да се зову друштвом ако би превели статут Друштва на мађарски па га поднели конзилији на потврђење. Тек тако су могли да ступе у ред јавних друштава, а при свакој седници би, у том случају, био присутан чиновник кога би комесар одредио. Омладинцима је, наравно, било много једноставније да промене име, него да примене понуђену бирократску процедуру. Због тога су мењали име Друштва. Првобитно су се звали „Дружество литерарно србско-сегединско”, затим „Србска гимназијска омладина у Сегедину”. Надзиратељ овога друштва био је сегедински парох Александар Вуковић чија је дужност била да присуствује њиховим састанцима. Но, изгледа да ту своју дужност православни свештеник није редовно обављао.

²⁴ На последњој страници другог броја Змајевог *Јавора* из 1862, у рубрици, „Одговори”, наилазимо на Змајев одговор омладинцима. Он овако гласи: „Омладини сегединској. Прво ће мо драговољно, друго неможемо, јер ни сами немамо.”

шене, они су једногласно клицали: „Живио родољубиви уредник Србобрана”, „Живио родољубиви уредник Данице”, „Живио родољубиви уредник Србског дневника”...

Јован Хаџић им је, при самом оснивању, послао помоћ – пет књига за обнављање књижнице.²⁵ Вук Караџић им шаље 16 књига.²⁶ Уредници листова поклањају бесплатне примерке за библиотеку. На молбе омладинаца одазивају се Матица српска, Матица илirsка, Друштво српске словесности... Матица српска им је поклонила све књиге које је штампала. Матица илirsка, такође, уз обећање да ће им и све будуће књиге послати. Јован Лагарић им поклања књиге, а Друштво га бира за почасног члана. Књижар Драгутин Хинц даровао је 24 књиге за њихову библиотеку.

Али, чланови Друштва не моле само за помоћ. Они су спремни да помогну. Међу њима је високо развијена свест о значају формирања културних институција. На једној од њихових првих седница чита се позив за оснивање Српског народног позоришта у Новом Саду. За позориште узимају новац из касе Друштва, а ко може од ђака даје и појединачан прилог. Поред тога, новчано помажу и Огњановићев *Ђачки венац*.

Активност омладинаца огледала се и у књижевном стварању. Литерарни радови чланова ишли су „на претрес” – рецензију код других чланова Друштва. Писало се новим правописом – „јотовским”. Остало је забележено у Вучетићевим дописима *Ђачком венцу* и *Србском дневнику* шта су све омладинци рецитовали на својим седницама.²⁷ Натопљена родољубљем биле су и песничке и прозне пробе пера чланова Друштва.²⁸ За најталентованије чланове Друштва словили су Влајко Мајински и Милан Ђорђевић, потоњи уредник *Засјаве*. Песма Влајка

.....
²⁵ Писмо Илије Вучетића упућено у име Омладинског друштва Јовану Хаџићу објавио је Милан Савић.

²⁶ Писмо Илије Вучетића упућено у име Омладинског друштва Вуку Караџићу штампано је у дванаестој књизи Вукове преписке, на страницама 1021–1022.

²⁷ Говорили су стихове Ивана Мажуранића, Милана Кујунџића Абердара, Јована Стерије Поповића, Јована Јовановића потоњег Змаја, Љубе Ненадовића, Јована Ђорђевића, Васе Живковића, Јована Суботића, Бранка Радичевића, Лазе Костића, Ђуре Јакшића, Мите Поповића...

²⁸ Из самих наслова, може се наслутити родољубива или љубавна садржина: „Жеља”, „Гласи гусала”, „Одјек срца”, „Тамо ди си”, „Гусле моје”, „Србљин и Српкиња”, „У сну с вилом”, „Тамо де се”, „Рубље и девојка”, „Туга за драгом”, „Тихи ветрић”, „О света Србина”, „Ах, да су ми”, „Љубавне песме”...

Мајинског „Одјек срца” посебно је заносила младе омладинце и била омиљена у њиховом кругу.²⁹ Поред писања оригиналних дела, радило се и на преводима, највише са мађарског и немачког језика. За сопствене литерарне радове чланови Друштва су одредили велику свеску коју су назвали „Уписник умни производа литерарног друштва Србске гимназијске омладине у Сегедину”, где су се, без разлике, уписивала сва дела чланова Друштва, а не само она са пролазном оценом изабраног оцењивача.³⁰ Од радова Илије Вучетића у овој свесци налазили су се беседа говорена о Светом Сави, беседа на парастосу патријарху Јосифу Рајачићу, расправа „Ђурађ II Бранковић, последњи деспот српски од год. 1648–1711” (почетак), „Писмо мом брату”, говор при упоку гимназисте Александра Бокшана и критика на две песме Мите Рајина Стојковића.

Вероватно се у највећи успех Српске гимназијске омладине у првој години њиховог постојања може убројати прослава Светог Саве, одржана први пут у Сегедину након 16 година на иницијативу Илије Вучетића који је том приликом говорио беседу. О тој прослави исцрпно је и лепо писао и у *Србском дневнику*. Чланови Друштва држали су и јавне седнице, на којима би се сакупило грађанство, вијорили српски барјаци, а омладинци би певали и читали своје умне производе. Једна од тих јавних седница одржана је 17. јуна 1862. године, тада је Вучетић читао извештај о раду и стању Српске гимназијске омладине и своју беседу.

Како се ближио крај школске године, и ученици се спремали да оду својим кућама, тако је и Друштво затварало своју библиотеку. После распуста сегединско Друштво је наставило са уобичајеним активностима, о чему сазнајемо из друге свеска Вучетићевих дневника. У Сегедин је из Новог Сада дошао после распуста, 18. септембра 1862. године. Први задатак му је био да нађе стан и ученике које би подучавао. Његово материјално стање било је лоше, што јасно показују и дневничке белешке: „Стање ми је сад врло невољно, какво ми још никад не беше, од бриге не могу ни да учим, већ сам сасвим збуњен. Ни од куда

.....
²⁹ Владимир Влајко Мајински (1845–1885) био је један од активнијих ђака-књижевника који учествују у обнављању Омладинског литерарног друштва у Сегедину. Касније се, као и Вучетић, бавио адвокатуром.

³⁰ Стихови песме Влајка Мајинског „Одјек срца”: „Раја биће, бисер-цвеће ниће ако младе душице узраде” стајали су као мото сегединског Уписника, али и као мото листа *Ђачки венац*. Песма је, захваљујући Вучетићу, нашла пут до Новог Сада – у целисти је објављена у *Ђачком венцу* Илије Огњановића.

помоћи”. Од родитеља потенцијалних ученика моли и било какву другу помоћ, не само новчану. Наставио је да сакупља пренумерацију на књиге. Јавља му се Тодор Радичевић и шаље 11 примерака треће збирке Бранкових песама – једну за библиотеку, једну за њега, а девет да прода. Вучетић успева да прода само три књиге.

Његов ваншколски живот обележили су, поново, одласци у позориште. Омладинци су, вероватно подстакнути позоришним представама чија су извођења пратили, наумили да дају и једно „Србско позоришно представљање”. Друштвени и ђачки живот постао је много веселији, а Вучетић у својим дневницима опширнији. На честим забавама ђаци су се братимили, играли, пили вино... Учили су да певају „на ноте”. У школи је показао завидно знање, али и сналажљивост. Када не научи лекцију – не оде у школу. Сада врло добро зна како је потребно са којим професором да поступа. Професору филозофије одлази да честита нову годину „само из тог узрока, што он забиљежи, ко му честита, те тај може бољу класу добити”, како бележи у дневнику. Али, уме и да изненади професоре својим знањем. Када је професор историје после светосавске светковине рекао да неће да пита Србе – „Ја устанем и рекнем да опет зато знамо, а он ми је рекао кад знам да говорим, и тако сам ја говорио историју. И знао сам” (дневнички запис од 15. јануара 1863).

Наставио је да шаље дописе *Србском дневнику* из Сегедина. Ови дописи су интересантни, јер се и у њима издвајају леви примери из живота сегединских Срба, како одраслог становништва, тако и гимназијалаца. Вучетић инсистира на примерима братске слоге и љубави. За проучавање рада Омладинског друштва у овом периоду једини извори су нам Вучетићев дневник и неки од његових дописа послатих *Србском дневнику*, јер је Огњановићев *Ђачки венац* престао да излази. У дневницима се, поред штурих обавештења да је био на седници Друштва, могу наћи и опширнији записи о његовом раду. Био је изабран и за књижничара Друштва. Било је, опет, и седница где су се чланови „много препирали”. Један од највећих доживљаја за омладинце био је када су 31. децембра 1862. године, на честитању имендана код великог бирова Василија Веселиновића, ненадано упознали књижевника Јована Драгашевића. О томе Вучетић пише и у свом дневнику и у допису *Србском дневнику*. Наредне, 1863. године, Вучетићева беседа била је изабрана да се чита на прослави Светог Саве. Био је изабран за дописног члана Будимске омладине. Од чланова свог друштва добио је задатак да преради устав Омладине.

Почетком летњег распуста, чланови „Србске гимназијске омладине” у Сегедину су се вратили својим кућама. Илији Вучетићу је 5. септембра 1863. године стигло обавештење да је добио Текелијанум. Почео је да се спрема за Пешту. Радост због стипендије сенчила је туга што се неће вратити у сегединску гимназију. Друштво сегединских гимназијалаца после Вучетићевог одласка из Сегедина, променило је име у „Слога” 28. новембра 1863. године.³¹

Иако је Милан Савић, и сам члан Друштва сегединских гимназијалаца, сећајући се рада Друштва и литерарних радова у њему изнедрених, констатовао да их карактерише добра воља, одушевљење, леви идеали, само не и књижевни успех, то не би требало да баци сенку на све племените и добре стране удруживања Срба омладинаца у Сегедину. И сам Савић је био тога свестан: „Али треба се тога сетити, да су баш ти момчићи били материјал за доцнији омладински покрет, који зато није успео, што су силе народа, који се одушевио, ипак биле малене, да створе што трајније”. Јасно је да Вучетићеви савременици нису могли критички и свеукупно да сагледају тај период свог заједничког младалачког прегалаштва, јер су им недостајали неопходан отклон и временска дистанца. Отуда је разумљиво што је Милан Савић са подсмехом и иронично гледао на литерарне производе слабог уметничког домета. И поред тога, оваква друштва имала су велики значај у културном животу Срба у XIX веку, као и у стасавању потоњих књижевника и јавних радника. Не би требало изгубити из вида да је управо из оваквих окупљања омладинаца, њиховог полета и родољубља створена Уједињена омладина српска.

Период бављења у Пешти где је Илија Вучетић наставио гимназијско школовање обухвата дневничке белешке вођене тек нешто више од годину дана: од 20. септембра 1863. до 19. децембра 1864. године. Овај питомац Текелијанума сада активно учествује на састанцима „Преоднице” који се одржавају сваког четвртка. Прва седница на којој је присуствовао била је 17. октобра. За разлику од састанака омладинаца у Сегедину, на састанцима „Преоднице” окупљени су књижевници који ће оставити траг у српској књижевности. Своје радове читају Лаза Костић, Мита Поповић, Миша Димитријевић, Тоша Недељковић и други. Илија Вучетић је био присутан на састанцима када је Лаза Костић

.....

³¹ У Рукописном одељењу Матице српске налазе се документа у вези са радом друштине „Слога”. Њен рад био је забрањен 1874. године.

читао делове из свога *Максима Црнојевића*. Састанци „Преоднице” су бурни, критикују се и оцењују прочитани радови. И Илија Вучетић добија прве задатке. Често су на овим састанцима присутни и значајни гости: једна ванредна седница одржана је „за љубав” Светозару Милетићу који се послом у Пешти затекао. На неким од састанака „Преоднице” присуствовали су председник Матице (која се још увек налазила у Пешти), Ђорђе Натошевић, Ђура Вукићевић и други. Видимо из Вучетићевих бележака да је на састанцима „Преоднице” неретко присутна као гошћа и „инспекторовица” – Ружа Јована Јовановића Змаја. Вучетић се састаје са Змајем који му поклања свог *Демона* и *Ђулиће*, слободно време проводи са Митом Поповићем, упознаје Косту Руварца, велику наду српске књижевности и критике... Читамо у његовим дневницима какав је потрес донео глас о Руварчевој смрти: „Преподне кад сам учио баш математику, дође ’хаузмајстер’ и рече, да је УМРО КОСТА РУВАРАЦ. Чисто сам се упрепастио, кад сам то чуо. Одем горе у његову собу, а он лежи у кревету као да спава. Како ми је тешко, не могу овде исписати. Цео дан сам чисто збуњен”. Вучетић присуствује опелу Руварчевом, парастосима Сави Текелији... И смрт Јована Андрејевића Јолеса га је погодила: „Опет један нов тешки удар за несретно Српство! Хај несрећо клета, кад ћеш нас гонити престати!”

Тај први период школовања у Пешти обележило је и Вучетићево тешко боловање. У дневничким белешкама он описује дане када је боловао од тифуса. Речи Ђорђа Натошевића уливале су му снагу и наду у опоравак. Слабост му није дозвољавала да неко време похађа наставу и састанке у „Преодници”. Можда због тога само кратком дневничком белешком од 16. априла 1864. спомиње пресељење Матице српске у Нови Сад: „Данас су једва већ Матичине ствари однешене на пароброду, и којим даном ће путовати у Нови Сад. Сретно да Бог да! Последодне је била последња седница ’Матице’ овде у Пешти”.

Илија Вучетић у Пешти води богат и испуњен друштвени живот, одлази у позоришта и кафане, члан је певачке дружине, ужива у плесу... Ипак, наука и циљ који је себи зацртао остају на првом месту. Као и у Сегедину, и у Пешти га прате материјалне недаће: „Сад се у врло рђавом стању налазим; дуга имам више скоро него косе на глави, а нема никакви изгледа како ћу га исплатити”, записаће у једном моменту у свој дневник.

Нажалост, последњи датум забележен у дневнику Илије Вучетића је, како сам навела, 19. децембар 1864. године. Већ у последњим месеци-

ма бележења Вучетић је немаран. На једном месту записује: „Хеј, мој дневнице, ала слабо за те марим, ево данас веће недеља дана, од како ти ни речи поверио несам, а толико се важнога догодило за то време, што је баш вредно да се прибележи”. Престао је да пише дневнике баш онда када је наступио најзанимљивији и најактивнији период његовог живота.

У сваком случају, сачуване дневничке белешке Илије Вучетића нису само предложак за познавање друштвеног живота српске омладине у Сегедину и Пешти, њиховог родољубља, жеље за образовањем и усавршавањем, организовања у дружине и рада на књижевности и култури. Оне читаоцима у исто време говоре о приватном животу једног сиромашног и марљивог српског ђака, свим његовим мукама и сналажењима ка остваривању тежње да једног дана буде роду од користи и сагради „жив споменик” у срцу свог народа.

Илија Огњановић Абуказем

КАКО ОВАЈ СВЕТ ИСПРАВИТИ ИЛИ КРОЗ НОВИ САД СА АБУКАЗЕМОМ

Мађистор. Одакле сте родом?
Абуказем. Молим за опрштење, ал ја
сам из Новог Сада; но то није моја кривица;
то се сасвим случајно тако десило.¹

Илија Огњановић Абуказем (Нови Сад, 1845. – Будимпешта, 1900),² књижевник и лекар, био је један од најинтересантнијих хроничара свакодневног живота Новог Сада друге половине XIX века. Овај занимљив писац, цењен у свом времену нарочито од стране пречанских Срба, данас је на маргини интересовања књижевних историчара.³ Не

.....
¹ Абуказем, „Абуказем као сведок”, *Шала и сајшира*, свеска друга, Издаје књижара Луке Јоцића и друга, Нови Сад 1881, стр. 72.

² Најопширније и најдетаљније о пореклу Илије Огњановића писао је Васа Стајић. (Видети у: Васа Стајић, „Огњановићи иначе Кртомесићи”, *Новосадске биографије, свеска трећа Л-О*, фототипско издање, Матица српска, Нови Сад 2003, стр. 273–282). У време рођења Илије Огњановића, његова породица била је прилично осиромашена. Рано је остао без родитеља, а уз помоћ стипендија успео је да заврши школе. Основну школу похађао је у Новом Саду, Гимназију у родном граду, Карловцима, Печују и Пешти. Медицину је учио као Текелијин питамац у Бечу, а 1872. године био је промовисан за доктора целокупне медицине. Наредне године, вратио се у Нови Сад у којем је радио као практичан лекар. Варошки срески лекар новосадски постао је 1884. године. Био је потпредседник и члан Књижевног одељења Матице српске, посланик на народно-црквеном сабору као заступник Перлеског среза (1881) и дописни члан Српске краљевске академије.

³ Илија Огњановић још као гимназијалац показао је велику наклоност ка лепој књижевности. У Гимназији је покренуо и уређивао два рукописна листа (*Зоља* и *Ђачки венац*). Љубав ка књижевној периодици, уређивању књижевних листова била је једна од одлика његовог рада на књижевности – довољно је споменути да је деветнаест година уређивао *Јавор*. Иако је за животни позив одабрао медицину, чини се да је био наклоњенији лепој књижевности. Много је радио и много стигао да уради. Књижевне радове потписивао је бројним псеудонимима (Деда Илија, Жарко Безименић, Кртомесић, Аб, Мумаказем, Абу Каземовић, И. О., Бука...), а најпознатијим псеудонимом – Абуказем – први пут се потписао испод шаљивог чланка „Историја мојих девет батина” у *Змају* 1866. године. Псеудоним Абуказем узео је по Доситејевом Абуказем Тамбуру; а тек је накнадно, као лекар, наишао да се тако (Abul Casem) звао један славни арапски хирург и оператер. Када су га питали због чега је изабрао

бих рекла да се узрок његове скрајнутости крије у чињеници постојања два лица Илије Огњановића као аутора – насмејано – то је Абуказем аутор новинских прилога и приповедака чије је главно обележје хумор и сатира, и, с друге стране – озбиљно – лице књижевног и културног историчара са јасно развијеном свешћу за детаљ и неопходност чувања српске традиције и прошлости.⁴ Пре би се узрок маргинализације пронашао у инерцији књижевних историчара и њиховом, често нехајном, односу према писцима који нису ушли у канон српске књижевности. Због тога, до наших дана, његово целокупно књижевно дело није добило ревалоризацију која би подразумевала упорно и подробно листање књижевне периодике и прикупљање Огњановићевих прилога у циљу стварања свести о целини и заокружености опуса. Тек такви приступи понудили би најпрецизнији одговор на питање у чему се, и поред постојања несумњивог књижевног дара, крије разлог његовог прећуткивања?⁵

Без намере да фокус овог текста, већ на самом почетку, оде предалеко и прешироко, не могу а да не поменем да је већ након смрти Илије Огњановића Абуказема његов књижевни опус хитро прекрио заборав. Са пресељењем књижевног средишта из Новог Сада у Београд, изгу-

.....
 баш овај псеудоним говорио је у шали да је то из пијетета према арапском колеги. (Према: Илија Огњановић, Аутобиографија, РОМС, инв. бр. М. 4. 259). Данас се у савременој, оскудној, литератури о његовом књижевном делу често превиђа чињеница да је Огњановић псеудоним Абуказем преузео из Доситејевог дела. Штампao је следеће књиге: *Шала и сатира* (пет свезака 1880–1883), *Шала и лакрдија* (1880), *Веселе њијовешке од Абуказема* (1889), уређивао је *Абуказемов шаливи календар* (1878, 1881). Из струке је објавио следеће брошуре: *О дифтеричној врајобољи* (1876), *Како се ваља чувати од колере* (1884), *Имена болести шито смрти моју да нанесу* (1894). Превођен је на чешки, руски, словачки, мађарски и немачки језик.

⁴ Свестан је био неумитности заборава и трудио се да напише и остави што више података за поколења која долазе. У *Јавору*, а касније и у засебној књижици, написао је гробове знаменитих Срба сахрањених у Новом Саду, сакупио је приче и анегдоте о значајним људима у нади да ће ова кратка форма подстаћи читаоце на већа и обимнија истраживања, записивао имена српских књижевника, покушавао да растумачи поједине личности које се помињу у поезији Бранка Радичевића...

⁵ Највише, у том смислу је за ревалоризацију књижевног дела Илије Огњановића учинила Мирјана Станић у својој магистарској тези *Књижевни рад Илије Огњановића Абуказема* одбрањеној на Филозофском факултету у Новом Саду 2010. године. Затим, његов рад на медицини подробно је испраћен у тексту „Доктор Илија Огњановић – знаменити лекар деветнаестог века” који су написали Радмила Гудовић, Биљана Срдић и Синиша Бабовић, а који је штампан у *Зборнику радова Трећеј научној скупи 800 година српске медицине* 2012. године.

бљен је и Илија Огњановић. Остаје отворено питање да ли би се нешто у пишевом статусу изменило да је Васа Стајић, тај неуморни прегалац за очување прошлости Новог Сада и Војводине, успео да објави монографију о њему. У сваком случају, Стајић је, настављајући у најбољем смислу посао који је и Абуказем до смрти радио – бригу за знамените и значајне личности и њихово отимање од заборава – био нарочито заинтересован за својеврсну ревалоризацију писаца Војводине. Но, његов рукопис о Илији Огњановићу остао је нештампан.⁶ У тој, до данас необјављеној, монографији о Абуказему, Стајић је исцрпно пропратио његов живот и улазак у књижевност користећи се периодиком и доступном архивском грађом, посебно се задржавши на односу Абуказема и Змаја – значајној, врло интересантној и интригантној теми.⁷

.....

⁶ Видети рукопис Васа Стајића који се чува у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 3. 102. Наслов овог рукописа је „Писци Војводине. Д-р Илија Огњановић (Абуказем)”. Стајић га је припремао за едицију „Одабране стране”, како и стоји на првој страници рукописа, што упућује на то да би после његовог предговора следио избор Огњановићевих текстова. На месту где се налазила година настанка рукописа, хартија је поцепана. О настајању овог Стајићевог дела, оставио је лепо сведочанство и Огњановићев син, Жарко: „Често сам посећивао Васу Стајића [...] Стајић, иако већ стар и слаб, није још био изнемогао, отимао се и неуморно и даље радио. Уживање је било с њиме разговарати. У то време, Стајић је радио, управо већ довршавао велику монографију о моме оцу, којег је много ценио (његов је предлог и да се једна од лепих главних улица новосадских назове именом Илије Огњановића Абуказема). Не знам шта је с том монографијом, можда је после Стајићеве смрти доспела у Матицу.” (Видети рукопис Жарка И. Огњановића „Успомене на мога пок. оца д-ра Илију Огњановића Абуказема, његов утицај на моје образовање, и моји аутобиографски подаци”, РОМС, инв. бр. М. 12. 449).

⁷ Опште место у прегледним текстовима о Абуказему јесте помен пријатељства и сарадње између Змаја и Абуказема. Међутим, то пријатељство било је обојено разним нијансама, између осталог, и политичким несугласицама. О њиховом односу писао је и Васа Стајић у већ поменутом рукопису, као и Мирјана Станић у тексту „Абуказем и Змај” у *Лейопису Мајнице српске*. (Видети: Мирјана Станић, „Абуказем и Змај”, *Лейопис Мајнице српске*, год. 186, књ. 486, св. 4, октобар, 2010, стр. 686–701). Постојање несугласица између ова два пријатеља, Змајеву ћудљиву природу, дискретно је назначио и Милан Шевић у својим дневничким белешкама, описујући сусрет са на смрт болесним Огњановићем 3. (16) августа 1900: „Говорио ми је, како је за ’Бр. коло’ саставио о Змају, да је првих дана играјући се његова жена пушком нехотице хтела га убити. Већ је било и сложено, али није пустио да се штампа, пошто му је Змај међутим писао, да сме то саопштити и поново му испричао селу ствар – али обратно. Др. О. тврди, да поуздано зна, да му је Зм. први пут онако причао, да је хтела Ружа њега да убије, а не он Ружу.” (*Дневници. Милан Шевић*, књига прва, приредила Зорица Хацић, ДОО Дневник – новине и часописи, Нови Сад 2013, стр. 109).

Пошто Стајић није објавио монографију која би за циљ имала указивање на значај Абуказемовог дела, превагнуо је суд београдске универзитетске критике с почетка XX века. Док су Илију Огњановића у Новом Саду ценили и славили стављајући га раме уз раме са Змајем,⁸ намрштени београдски критичари нису имали много смисла и такта за његов хумор. За Љубомира Недића, често преког, заједљивог и неправедног, Огњановић није био ништа друго до „приклапало”.⁹ У предговору књиге *Омладина и њена књижевност* Јован Скерлић је о Огњановићу писао неповољно, сврставши га у групу нерепрезентативних писаца, са недовољно особености и бледим књижевним физиономијама, заједно са Јованом Ђорђевићем, Јованом Андрејевићем, Ђорђем Рајковићем и Владаном Ђорђевићем, не налазећи за потребно да тумачи и његов књижевни рад.¹⁰ Није само овим гестом Скерлић одрекао Огњановићевом делу сваку вредност – у *Историји новије српске књижевности* поменуо га је искључиво као уредника *Јавора*.¹¹

.....

⁸ „Змај у песми, то је Абуказем био у прози” написано је у некрологу у *Бранику*. (Видети: „† Др. Илија Огњановић”, *Браник*, бр. 93, год. XVI, 10. (23) август, стр. 1–2) Ипак, било је и оних уздражанијих судова савременика, као што је став Јована Протића: „Да је [Илија Огњановић] био уз хумористу још и књижевни умјетник, његови би радови од куд и камо веће вриједности били и остали као умјетничка дјела његових вршњака на другом пољу белетристике. Овако ће да буде симпатична лектира шире публике, али уопће лектира другог реда.” Видети: Јован Протић, „Др. Илија Огњановић”, *Наша*, бр. 21–23, год. VI, октобар–децембар, Сарајево 1900, стр. 323–326; 340–342; 355–356.

⁹ Љубомир Недић није написао посебан текст посвећен Абуказему. Но, у мостарској *Зори*, у анкети о књижевности у којој су учествовали писци и критичари, постављено је и питање у вези са хумором. Том приликом је Недић овлаш поменуо и Абуказема: „Ми имамо неколико правих хумориста: Ненадовића, Игњатовића, и, од живих, Сремца. Абуказем није хумориста; то је преклапало.” Наведено према: Јован Протић, „Др. Илија Огњановић”, *Наша*, бр. 21–23, год. VI, октобар–децембар, Сарајево 1900, стр. 324.

¹⁰ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1906, стр. XIII.

¹¹ Ни остале историје књижевности нису биле издашније према делу Илије Огњановића. Навешћемо само неке, свесни да у свеобухватним прегледима ове врсте постоји много ограничења и мањкавости. У сваком случају, у историјама српске књижевности Огњановићево дело једва да се спомиње. Највише простора дао му је Јован Грчић који је на првом месту истакао његове „Шетње по Новом Саду” – али није заборавио да, већ у првој реченици, нагласи да је Огњановић био десна рука Змају у *Сшармалом*. Грчић, ипак, није изоставио ни остале радове Илије Огњановића и поменуо је његово прикупљање занимљивих података о заслужним Србима, као

Овакви ставови и преки судови били су више него довољни да се Илија Огњановић Абуказем устолочи у сенци писца Ђулића и да се његово име, најчешће, везује уз Змајево. Ипак, не би требало занемарити ни чињеницу да је на сопственој маргинализацији порадио и сам Абуказем. Пишући о себи није заборављао да истакне да је Змајев шегрт и сарадник, свесно стављајући себе у други план. Тако су га, онда, и други посматрали, а он није тежио да изађе из сенке слављеног и оспораваног Змаја.¹² Везан за Змаја, пријатељским и пословним везама, од младости један од његових највреднијих и најбољих сарадника, Абуказем као да није био незадовољан овом лагодном позицијом. Тих и скроман у свему, није тежио ловорикама, те их није ни добио. Од младих година припијен уз Змајев скут, није био својим делом изложен ветрометини књижевних збивања. Себи је као основни задатак у књижевности поставио да увесељава читаоце али истовремено да оштро критикује друштвене и културне прилике свога доба. Посебна пасија била му је прикупљање старих књига, тежња за комплетирањем бројева српских листова,¹³ што, поново, указује на његову свест о неопходности чувања традиције. Све то, уз савесно уређивање *Јавора* и предани рад у медицинској струци, били су за Огњановића више него довољни.

.....
и стручне радове из области медицине. (Видети: Јован Грчић, *Историја српске књижевности, друго, поправљено и допуњено издање са стго и четвори слике*, Нови Сад [1906?], стр. 281–282. У *Историји српске књижевности* Јована Деретића записано је име Илије Огњановића, најпре као уредника *Јавора*, затим као писца који је у своје време био популаран и „по своји млаким хумористичко-сатиричким цртицама из новосадског живота (*Шала и лакрдија, Прва ѿорба* и др.)” (Видети: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд 2004, стр. 710). Јасно је да је Деретићева оцена суштински била истоветна са Скерлићевом.

¹² Видљиво је то и у писму Илије Огњановића упућеном уреднику *Врача ѿоћа-ђача*, Сими Лукину Лазићу, од 29. новембра 1897. године, у којем, поводом Змаја, каже: „Змај је слободан човек и нека нам га бог још дуго и дуго поживи крепка, здрава и вољна за рад и као песника, и као хумористу. Његово је перо златно. Ја сам био његов шегрт толико година, па се поносим тиме и врло се радо сећам оних година, кад смо заједно радили и један другог одушевљавали. За мене је добит, то што ће се можда поред његовог имена, некада и моја маленкост споменути, као што се данас спомиње кад је реч о кнезу Лазару и оно дугме на његовој долами, које је пре једно двестотину година један велики господин украо кад је био у Раваници.” (РОМС, инв. бр. 35. 027).

¹³ У том смислу довољно је погледати Змајеву и Абуказемову преписку коју је објавио Жарко И. Огњановић у неколико наставака у суботичком *Дневнику* 1930. године. Абуказем, на пример, није жалио ни времена ни новца како би за своју библиотеку комплетирао све бројеве *Лейојиса Мајице српске*.

Данас се књиге Илије Огњановића не прештампавају,¹⁴ па су тако и хумористичко-сатирични прилози „Шетње по Новом Саду” измакли видокругу шире читалачке публике XX и XXI stoleћа. Ове козерије, некада жељно ишчекиване и радо читане, штампане су у листу *Сџармали* током првих седам година (1878–1884) његовог излажења.¹⁵ Избор из својих „Шетњи” Огњановић је објавио у петој, последњој, свесци *Шале и сатирире* 1883. године. Данас, уколико се говори о „Шетњама по Новом Саду”, мисли се, најпре, на изузетно сужен одабир самог писца од 25 текстова који су своје место нашли међу корицама поменути књиге. Међутим, тек све „Шетње” прикупљене на једном месту, њих 205 на броју, нуде читалачкој публици интересантан материјал из свакодневног живота града, духовито коментарисан, али, исто тако, и жестоко критикован од стране „неслужбеног коректора мана и заблуда”. Стога се „Шетње” Илије Огњановића, тек у својој свеукупности, указују као важан извор за проучавање културних, књижевних и друштвених прилика његовог времена. Нажалост, већ поменутом инерцијом књижевних и културних историчара, ове Огњановићеве козерије измакле су озбиљнијем тумачењу.

„Шетње по Новом Саду” су једно од најпрепознатљивијих обележја Огњановићевог рада на књижевности – скоро да нема прегледног текста о њему у лексиконима и енциклопедијама а да се ове козерије не спомену. Томе нимало не смета што полазиште од којег је Огњановић, по свему судећи, кренуо, није оригинално. Према писању Милана Савића, Абуказем је наслов за своје „Шетње” преузео од Давида (Данијела?) Шпицера (Daniel Spitzer) који је у *Neue Freie Presse* шездесетих година 19. века објављивао своје популарне „Шетње по Бечу” (*Wiener Spaziergänge*).¹⁶ Шпицерови текстови, као и Абуказемови, писани су са много живог хумора и сатире. Ипак, постоји једна важна разлика. Шпицерови прилози су одавно сакупљени из часописа у књигу и до данас су

¹⁴ Изузетак је књига *Грбови знаменитих Срба шћо су им косћи у Новом Саду укойане* чије је фототипско издање објавила Матица српска 1999. године.

¹⁵ *Сџармали* је излазио од 1878. до 1889. године, а уређивао га је Јован Јовановић Змај. Званично, Абуказем је у листу сарађивао до 1884. године. О *Сџармалом* видети више у: Душан Иванић, *Сџармали Јована Јовановића Змаја*, Библиотека града Београда, Београд 2005, стр. 5–72.

¹⁶ Видети: Милан Савић, „Илија Огњановић Абуказем”, *Из српске књижевности. Слике и расправе*, свеска друга, Нови Сад 1910, стр. 62. Интересантно је, да су и један и други аутор своје шетње објављивали под псеудонимима („Sp-r” односно Аб, Разбуказем).

доживели неколико издања. Абуказемове „Шетње” су, међутим, остале расуте у периодици. (Сада се, сама, на овом месту намеће асоцијација на почетак прве Абуказемове „Шетње” у којој се пореде Нови Сад и Беч: Нови Сад вам је мали Беч, каже на самом почетку Абуказем, настављајући даље да у духовитом маниру изналази „сличности” између ова два града. Поређење је даље напредовало у корист Беча; коначно, и Беч се одужио свом летописцу. Нови Сад није.) Компаративни увид у Шпицерове и Абуказемове прилоге довео би, неизоставно, до интересантних закључака.¹⁷ Узгред, када бисмо хтели да Абуказемовим „Шетњама” направимо нешто шири књижевноисторијски оквир и нађемо упориште и пре Шпицера онда бисмо се морали подсетити Русоових *Сањарија усамљеној шетача*. Иако је и француски филозоф и писац, којег ће Абуказем и споменути у једној својој „Шетњи”, као оквир за своје мисли користио шетњу, разлике су ипак превелике. Русо је шетње исписивао у посебном душевном расположењу, пред крај живота и у њима разрађивао сасвим другачије теме. С друге стране, „Шетње по Новом Саду” писане су у зениту Огњановићеве животне и стваралачка снаге, и одишу хумором и сатиром, доминантним одликама његовог рукописа. Хумор Илије Огњановића је у новије време привлачио пажњу књижевних историчара (Предраг Протић, Горан Максимовић), те је у науци о књижевности указано на Абуказемов књижевноисторијски значај који се, најпре, огледао у томе што је у својим хумористично-сатиричним приповеткама „нефолклорне провенијенције извршио посредан утицај у опредељењу за овај тип прозе на читаву млађу генерацију прозаиста која је стасала у последњој деценији вијека.”¹⁸ Његов хумор није био без одјека код генерације писаца која је следила, а најбоље би га било поредити, како по сличности, тако и по разликама, са хумором Бранислава Нушића.¹⁹ У том би смислу било инспиративно

¹⁷ Огњановићеви савременици и суграђани тврдили су да његови чланци имају већу вредност од Шпицерових: „Огњановић је живљи, окретнији и од непосреднијег утиска.” (Видети: „† Др. Илија Огњановић”, *Браник*, бр. 93, год. XVI, 10. (23) август, стр. 1–2).

¹⁸ Горан Максимовић, „Комична структура Абуказемових ’Шала’ и ’Веселих приповедака”, *Србистика*, год. I, бр. 2–3, Приштина 1998, стр. 173–174.

¹⁹ Занимљиву паралелу у том смислу понудио је Предраг Протић у тексту „Абуказемов смех”. Протић је видео Огњановићев смех као мање присан савременом читаоцу од Нушићевог, али са важнијим културолошким значењем. Огњановићев и Нушићев смех, заправо јесу, како Предраг Протић наводи, образци за проучавање два различита менталитета и начина живота. (Видети: Предраг Протић, „Абуказемов

проучавање и њихових новинарских прилога и њихових слика из новосадског, односно, београдског живота. Ти текстови, на међи између књижевности и новинарства, били су, у своје време, врло радо читани.

У време објављивања „Шетњи по Новом Саду” њихова популарност била је велика, а Огњановићеви прилози били су кључни зачин Змајевог листа.²⁰ Савременици су у Огњановићевим луцидним текстовима препознавали сопствене мане, алузије и жаоке на свакодневни живот... Змај је одушевљено у *Штармалом*, стиховима, поздравио педесету, стоту и сто педесету Абуказемову „Шетњу”. Огњановићево писање имало је, како из самих „Шетњи” сазнајемо, одјека и реакција и у иностраној штампи. Но, и поред свега, сам Абуказем, као и његови савременици, нису ни издалека слутили да ће ове козерије издржати пробу времена.²¹ Временска удаљеност узимана је као главна препрека Абуказемовом хумору и његовом прихватању од стране будућих читалаца. Међутим, Абуказемове „Шетње по Новом Саду” указују се данас као вредне пажње, јер је у њима верно ухваћена и сачувана слика прошлога времена и прилика, а хроника града и приватног живота исприповедана пријемчиво и духовито. Временска дистанца јесте учинила бројне догађаје неразумљивим и далеким, али ове текстове није учинила неприхватљивим. Напротив. Уколико ми данас, а већ смо потрошили прве деценије XXI века, прошетамо са Абуказемом старим Новим Садам, бићемо изненађени и затечени чињеницом да су се неке ствари врло мало промениле. Свакако да је, за боље разумевање ових Абуказемових текстова потребно подробније разумевање друштвених прилика тога времена, али и без овог предзнања, оквир и порука остају снажни и јасни.

.....

смех”, *Сумње и надања*, Просвета, Београд 1986, стр. 210–219). У вези с тим, како је забележио син Илије Огњановића у наведеном аутобиографском спису, Нушић му је једном приликом признао да је Абуказем био његов учитељ.

²⁰ Након што је Абуказем прекинуо (јавну) сарадњу у *Штармалом* 1884. године, у листу су штампане „Шетње по Вршцу” Јаше Томића [Лазе Нанчића?!], „Шетње по Варадину” и „Шетње по Новом Саду” Јаше Томића које ни изблиза нису досегле популарност Абуказемових текстова. Занимљиво је да је и Жарко И. Огњановић, попут оца, у новосадском *Јединству* четири године (1920–1924) штампао своје „Шетње по Новом Саду”.

²¹ „Нема више оних прилика, нема више оних људи, који би такву шалу могли разумети”, написао је Милан Савић поводом „Шетњи по Новом Саду”. Видети: Милан Савић, „Илија Огњановић Абуказем”, *Из српске књижевности*. Слике и расправе, свеска друга, Нови Сад 1910, стр. 62.

Но, пре него што сагледамо Абуказемовим очима Нови Сад, зауставимо се на још једном важном детаљу који га повезује са Змајевим делом. Његове „Шетње по Новом Саду” у дослуху су са извесним Змајевим стиховима. У *Стирмалом* је, на пример, 1879. године штампана Змајева „Ода новосадској променади”; а у истом листу три године касније, и „Ода (шта мислите, коме?) пореској књижи”. Наведене оде савсим су у дослуху са Огњановићевим текстовима и темама које је обрађивао у *Стирмалом*. (Змај у стиху, Абуказем у прози!) Јасно је да су пред нама само нехотично изабрана два примера која сведоче о везама Змајевих и Абуказемових текстова, а има их, дакако, много више.²² (Свакако су избор тема диктирале како животне прилике, тако и програм листа.) С друге стране, када се погледа Абуказевова сарадња у *Стирмалом* може се, такође, рећи да се и његови текстови често међусобно прожимају обрађујући, у различитој форми, исте теме.²³ Ипак, чворишна тачка Абуказевова сарадње у *Стирмалом* јесте писање о Новом Саду и новосадским приликама. Уколико, међутим, погледамо Абуказеву сарадњу по часописима, видећемо да тематско и стилско упориште његовим „Шетњама” можемо да пронађемо у „Разглаголствијима”, подлисцима које је у младости објављивао у новосадској *Застави* 1869. године, када се у Бечу школовао. И „Разглаголствија” је Огњановић писао у хумористично-сатиричном маниру, са тежиштем на дневним догађајима и приликама, те су им тако његове позније „Шетње” концепцијски веома сличне.

Српска Атина Огњановићевог времена знатно се разликовала од града који данас познајемо. Абуказемов Нови Сад био је невелика

²² Змај је у својим постиљонским одама закупљен „оним што се у људској природи мења споро или никако (снобизам, облапорност, пијанство, сујета, удвориштво, квазиученост) и оним невољама којима су људи изложени на различите начине, али у свим временима (сиромаштво, глад, зима).” (Видети: „Постиљонске оде Јована Јовановића Змаја” у: *Гледајући Нови Сад. Посиљонске оде Јована Јовановића Змаја*, приредила Марија Клеут, Матица српска – Змај, Нови Сад 2003, стр. 90). Све што је Марија Клеут навела у овој књижи о Змајевим постиљонским одама може се, дословно, пренети и на Абуказево „Шетње по Новом Саду”.

²³ Навешћу само један од мноштва примера. У дванаестом броју *Стирмалој* за 1879. годину, у Абуказевом календару налази се и следећи текст: „Једна новосадска госпођа, која није хтела позајмити свога клавира, да на ’беседи’ Пачу на њему свира, каје се сада и вајка говорећи: Да сам дала клавир, па да сам и отишла сама на ’Беседу’ не би оно вече изгубила 50 фор. на картама!” У њему је јасна асоцијација на тему XXIII шетње и учешће композитора Јована Пачуа на новосадској Беседи коју је приредила Српска девојачка школа.

варош са „две велике гимназије: једна је код Саборне цркве, а друга у Амузлиновој кафани” (V)²⁴. Међутим, у једној шетњи, Абуказем је Нови Сад ставио раме уз раме са великим градовима, и понудио прихватљиво објашњење за то: „Па нек ми каже ко, да Нови Сад није велика варош: ових дана су се тројица удавила у Дунаву, двојица су у ’брукшанцу’ убијена, двоје је ујео бесан кер и једном детету ишчупао рукав од капута, жељезницу, жељезничку ћуприју и тунел имамо већ у цепу, фијакери трче на све стране, сладоледа једемо више него сиротиња хлеба, на пијаци имамо свакојака зеља и воћа, и то не само пре подне, него и после подне је пуна пијаца прљавог лишћа од купуса, трулих крушака и јабука побацих по тротоару, искиданих тикава и разбацих кромпира; звона сваки час звоне на погреб, мађарско позориште збира српске новце, имамо у вароши ’клостер’, ’оводу’, пиваре, и друге васпитне заводе, плаћамо порез на керове, грдимо се по новинама, једном речи, Нови Сад је сасвим великоварошки устројен тако, да ни сам Беч није био лепши пре, него што је основан и насељен” (XLV). Начин на који је Нови Сад растао, ширио се, дисао и живео под Абуказемовим пером, неодољиво подсећа на наше прилике.

Да ли би данас Абуказем препознао свој град? Судећи према наведеном можда и би, иако нема више шајки на Дунаву са свежим воћем из Славоније, нема беседа, у ужем центру града не газимо по блату него по бехатону, Лебарски сокак данас је Милетићева улица, а краве се не враћају са испаше најживљим новосадским улицама... Не без великог изненађења, након читања Абуказемових „Шетњи”, можемо слободно рећи да се од његовог времена изменила физиономија града, имена виђених људи од којих живот обичних зависи, али и да су многе ствари остале као заустављене у времену. Менталитет, нарави, мане – толико тога је као окамењено. Лице и наличје града, како некадашњег тако и данашњег, са извесним нијансама, огледа се у Абуказемовом огледалу. Због тога поновно читање „Шетњи по Новом Саду”, а још мало ће се навршити сто педесет година од њиховог настанка, даје овом књижевнику и лекару неодољиву дозу актуелности и шарма и у нашим данима.

А у шетњу је Абуказем водио читаоце по најразноврснијим временским приликама, у најразличитијим расположењима, при слабом здрављу, чак и по мрклој ноћи... Важно је било шетати се и посматрати свет око себе. Прилике, менталитет и обичаји Новосађана нису оску-

²⁴ Поред навода из Огњановићевих „Шетњи по Новом Саду”, стављаћемо само број под којим је текст објављен у *Сјармалом*.

девали у пружању богатог материјал за шалу и сатиру. Абуказем је у својим шетњама завирио у сваки буџак града, али се није задржао само на Новом Саду – одлазио је у Шајкашку, Карловце, Београд, Загреб, а информисао се и о догађајима у другим градовима... Сигурно да ни сам, на почетку сарадње у *Сџармалом* није могао да наслути да ће са читаоцима седам година шетати. По свој прилици, „Шетње по Новом Саду” биле су започете без посебног програма и концепције, због тога је Абуказем када их је прикупљао у књигу, текст прве „Шетње” највише изменио дајући му, тек у књизи, одговарајући уводни оквир. Прва шетња у петој свесци *Шале и сџиуре* требало би да одговара првој шетњи у *Сџармалом*. Међутим, није тако. Читаоце може да завара идентичан почетак. Правећи избор, Абуказем уводној шетњи додељује програмски карактер. Овакав поступак указао се неопходним, јер након неколико година дружења са читаоцима, „Шетње” су тражиле свој оквир. Тако је Абуказем, тек у књизи, већ са накнадном памећу, упутио читаоце да његовим шетњама неће бити циљ само Нови Сад: „Но нећемо се ми ограничити у нашим шетњама баш на сам Нови Сад. Ми ћемо мислима (то је јефтиније него жељезница и лађа) вијнути се и даље. Биће нас и у Хртковци где се министар Стојан љуљао у колевци, а биће нас и у Београду, где се он сад љуља; баџићемо поглед на наш Куковар, хоћу рећи Вуковар (мало ме поп Кука не забуни!), а погледаћемо више пута и на хрватски Загреб, мада неки Загрепчани на нас неће да погледе; отићи ћемо чешће и у Будапешту, за сад у летњим хаљинама, а у зиму у дугим, топлијим, премда Чивути у Будапешти сад мењају хаљине и пре зиме (презиме); једном речи, биће нас свуда, јер на мисли не плаћа се порџија, само се за мисли у новинама мора платити кауџија, ал’ и онда мораш на сваку мисао литар и брњицу да метнеш. И иначе биће нас и по свима буџацима светским: на Парнасу, у карловачкој архиви, у будапештанским редакџијама, на футошком вашару, у београдском кабинету, на мошоринској Мутњаџи, на вилочачкој скели, на манастирским баловима, у калуђерским сватовима, у мађарским касинама, у перлеском риту, у жељезничким уговорима у Србији и тако даље – биће нас свуда, јер се улазна карта не мора куповати, а добровољни прилози се не ишту, нити је нужно коме ’трингелта’ давати.”²⁵ Прву шетњу у књизи, поентирао је стиховима из Радичеви-

.....

²⁵ Видети прву шетњу у петој свесци Абуказемове *Шале и сџиуре* објављене 1883. године у Новом Саду.

ћеве алегорично-сатиричне поеме „Пут” и навео да су и њега, као и песника, земаљска чудеса на пут навела:

„Прокте ми се једном путовати,
Бела света малко огледати,
Бела света, земаљских чудеса.”

Када смо већ код помена земаљских чудеса, може се, поново, успоставити директна веза са осталим Абуказемовим текстовима. Реч је, наиме, о тексту „Све и сва у Новом Саду” у којем писац објашњава да се за обилазак светских знаменитости непотребно путује, јер се све налазе – у Новом Саду – „ја пак кад хоћу да видим светска чуда и знаменитости, а ја баш онда останем у Новом Саду, јер ту могу да видим све и сва, а не кошта ме ни близу толико”. Даље Абуказем набраја, у иронијском кључу, која то све чудеса има Нови Сад: „Кад се зажелим да видим море, ја одем близу јовановске школе, не верујем да је и море веће од оних баруштина. Кад би да видим развалине од недавно изгорелог позоришта у Прагу, а ја само баџим поглед на нашу испуцану позоришну зграду. (...) Кад сам рад да представим себи како изгледа Рим, тј. место где има много попова разних конфесија, а ја одем у пивару на нашој агенцији. (...) Кад ми срце захте, да једем сувих опанака, а ја одем у неке наше гостионице и наручим бифтек. (...) Кад би да се нађем у самоћи самостанској, одем у башту српске читаонице. (...) Кад би да видим Гангес у Индији, где се развија отров за колеру, а ја одем на рибљу пијацу и видим како по ваздуху лете огромне бактерије, велике као кромпир.” Слично, само много опширније, налазимо и у његовим „Шетњама по Новом Саду” – много чудеса и чуђења подстакнутих људским наравима и начином живота: „погледајте само на оно широко блатно језеро, кад идете кроз лецедерски сокак у ајмашку школу (то ће најбоље наша деца запамтити, јер они морају туда да иду). Ово би језеро ваљало стручњаци да испитају, можда би било лековито као меленачка Русанда, јер се осећа на далеко мирис од сумпора, јода, жабокречине и других лековитих хемијских елемената, та и само ко онуда често пролази и надише се благовоног ваздуха (па добије тифус) излечи се од сваке болести!” (XLII).

Како простор његовог интересовања није био искључиво Нови Сад, тако Огњановић није имао само један предмет подсмеха и сатире. Истина, неизбежно је да се током седам година континуираног писа-

ња понављају исте теме (берба, избори посланика, модирање женског света, порези, беседе, новинари, Црква и црквени великодостојници, јавна предавања, Позориште итд.), али Абуказем им је увек изналазио дугачији повод. Најбезазленији догађај (разговор, гостовање мађионичара у Новом Саду) служио му је као идеално полазиште за исписивање критике на актуелна збивања. Посебан отклон имао је ка лошој књижевности, стихотворцима, упорним „појетама” који имају само жељу да пишу, а нимало дара. Настрадао је тако самозвани поета Максим Задрин и његова књижица *Разлика између летиа и зиме* у којој није било ниједног ваљаног стиха. Ништа боље од Задрина није прошао ни Стефан Цветковић о кога је Огњановић „запео” током једне шетње приликом које му је овај писац успео да прода своју књигу *Српско ојледало или Свети човечијеј животиа*, сасвим у рангу поезије Максима Задрина што је Огњановић документовао и стиховима. Аутор књиге *Оймен свети, ујуујсџво како шреба да се влада оймен свети у друшџиву* и бројне апсурдности у овој књизи слатко су провлачени кроз неколико текстова уз неизбежно питање: ко је то отмени свет? Неколико пута поткачио је и Јашу Игњатовића, смејући се нелогичностима у његовом писању, али се иза тога налазио, другачији, политички, подтекст. Лазу Костића, с друге стране, подржао је као кандидата за посланика шајкашког. Осврнуо се у својим „Шетњама” и на Костићево дело и реаговао на бесмислену забрану његовог *Пере Сејединца*. („Још једанпут дочекасмо, да мађарска влада забрани тога Перу Сејединца – а требали су још г. 1735. да забране, јер онда је био много опаснији!” СIII)

Листајући новине уживао је да читаоцима скреће пажњу на бројне бесмислице које се у њима могу прочитати, упућујући тако прекор површним новинарима: „У ’Школском листу’ (бр. 19) стоји (по неком страном листу) од речи до речи ово: ’Да будеш сигуран од грома не треба што друго да радиш, него да уђеш за време грмљавине у простран кавез, који је сав од метала, а налази се у потпуној проводној вези са земљом.’ Ово је јасно и не треба тумачења. Чим даклем стане грмити, а ми ’не треба што друго да радимо’, него одмах сви у простран кавез, ’који се налази у потпуној проводној вези са земљом!’ У Новом Саду имаде преко 20.000 душа, и ти сви кад грми, ’не треба што друго да раде’, него сваки да уђе таки у кавез од метала и да чучне” (XCI).²⁶ Није

²⁶ Иначе, остало је забележено да је Огњановић пред смрт прикупио грађу за „бубнуотеку из српских књига и новина”. (Видети: Б. Станојевић, „Неколико зрна из

крио ни да су му преко главе дошли бројни суграђани који су га као главног сарадника и сауредника *Сѿармалої*, опседали својим анегдотама и вицевима из давних времена којима су видели место у листу. Своје козерије користио је да такве „сараднике” обележи и опомене, али и да позове читаоце на претплату, неуморно подсећајући на лошу ситуацију у којој се српски листови налазе и срамотно мали број претплатника. Такође, поједини листови (*Обзор*, *Недељни лист*, *Видело* као и страни листови) били су предмет његове непоштедне критике.

Конечно, ни себе није штедео. О својим приликама писао је аутоиронично, нарочито о времену проведеном „иза локота” („волео бих се и венчати, него овде седети”). Приватна ситуација пишчева највише се открива у шетњама у којима се расправља о женидби, односно, момачком животу, јер је Огњановић сарадњу у *Сѿармалом* започео као старији момак, повољна прилика за женидбу, а окончао их као ожењен човек и отац. У том смислу интересантно је његово размишљање о свадбама, удварањима и брачном животу, што су честе теме његових приповедака. Абуказемов однос према женама и писање о њима захтева посебан текст. Није их нимало штедео иако их је поштовао, а њихову руку и умешаност видео је у многим градским дешавањима. Ударио је у својим „Шетњама” на њихову страст ка трачарењу, картању, дотеривању, снобизму... Није био нимало милостив према оним новосадским госпођама које, и поред постојања Више девојачке школе у Новом Саду, своју децу дају мађарским калуђерицама „које су ових дана отвориле овде девојачку школу за учење и васпитавање *српских девојчица!!!* (V)”. Чак је и иза одлазака појединих жена у позориште видео скривену намеру, јер је прозreo разлоге зашто тамо хрле. (Иако је покушао да убеди читаоце да то кажу зли језици, а не он.) Јасно је, наиме, да ту није било речи о уживању у позоришној представи, него потреба да се види ко се са ким гледа и да се то после приповеда по вароши: „онда та поштована госпа из тога изведе у својој глави читав роман, или бар новелу, још нигде нештампану, и приповеда по целој вароши, ко је у кога заљубљен, ко ће кога узети, кад ће бити сватови, ко ће бити кум и стари сват, колико има девојка хиљада, где ће узети квартир, кад ће се први пут посвађати и конзисторијално раставити, за кога ће се после удати, и приповеда, како ће иста с другим мужем боље

.....
адиђара успомена на дра Илију Огњановића”, *Браник*, подлистак, 31. август (13. септембар) 1900, бр. 102, год. XVI.

живети, јер ће јој допуштати да се карта, водиће је (или боље шиљаће је) у илице, водиће је на париску изложбу, како ће она после остати млада богата удовица, неће се више хтети удавати, него ће давати кућевне забаве и напослетку ће побећи 'незнано куда у свет' са каквим капетаном, који ће је после у Трсту или Венецији (кад јој имање потроши) оставити, а она ће скочити у Дунав и не само своме животу, него и замишљеном роману крај учинити" (XIV). Гимназијске беседе и игранке биле су места на која су Новосађанке хрлиле, јер су желеле да покажу свету своје модерне тоалете, док се јавна предавања избегавале у широком луку радије бирајући карте и тада популарну игру фрише-фире. (У Абуказемовим „Шетњама" Новосађанке најрадије држе карте у рукама, и ту њихову склоност критиковао је и у другим текстовима.)

Огњановићу је свако помодарство било страно и представљало предмет осуде и подсмеха; није налазио разумевања и оправдања за нову етикецију, извртање обичаја, празноверје, помађаривање српског живља... У опису новосадског пикника јасно се видело какав је однос Срба и Мађара у Новом Саду: „и заиста чисто је пасија била гледати, како час Српкиње играју 'чардаш', час опет Мађари не играју 'коло'. Једном речи забава је тако сјајна била, да не би од сјајности своје ни онда ништа губила, да је мање Мађара на њу позвано било" (CXXXV). С друге стране, опис „Лудачке вечери" у Новом Саду могао би се читати као антиципација Илићевог „Маскенбала на Руднику". Због свега наведеног Огњановић се у „Шетњама по Новом Саду" још једном потврдио као критичар књижевних, културних, друштвених и политичких прилика, а ове козерија могле би се схватити као његов покушај да се исправи свет.

Абуказему је, дакле, у очи упадало оно што је нелогично и потпуно бесмислено, а прихваћено као најнормалније, чак и као ствар престижа; на пример певачка дружина није хтела да пева у корист породице покојног Ђуре Јакшића, а прихвата да пева у корист сиротиње у Шлезвиг-Хоштајну. Хумани обичај прикупљања прилога био је увек присутан у српском народу, међутим, Огњановић је указивао колико је овај обичај искривљен – прикупља се новац за поплављени Сегедин, а нико ни да помене народ којем Сава топи њиве и села... Поменути су и Срби који поносно прикупљају новац за сеобу буковинских Мађара у Панчево и околину. („На Матицу, позориште, сироту српску децу, пренос Бранкових костију итд. да приложе, то би било штогод старо и обично, дакле морало се тражити нешто ново." CXLI) Све српско

као да је било исувише прозаично и небитно. Тако је Абуказем докачио и Српску читаоницу у којој се није могао пронаћи ниједан српски лист. Описао је Читаоницу као место подељено у више дворана „од којих се у једној чита, у другој карта и билијари, а у трећој једе и пије. Она се дакле савесно стара како за душу, тако и за тело наше. При читању се кваре очи, при карти и билијару морају се добро отворити очи, а јести и пити можемо и жмурећи, те из тога логично следује, да у соби за читање има обично најмање чланова, јер свакоме је вид очњи мио и драг, те га чува и штеди, а у соби, где се једе и пије има их највише, јер се ту очи не напрежу а и ум баш не мора велику снагу развијати. Што се собе за картање и билијар тиче то је најлепша најважнија соба у целој кући и својим богатим осветљењем и лепим намештајем примамљује човека да у њој остане, да и не иде даље, нпр. у собу за читање.” (XXXVI) Пишући о Српској читаоници јасно је алудирао на несвикнутост бројних Новосађана читању и мању српских листова у овој, српској, својерсној установи културе.

И тако су се теме ређале из броја у број, све до окончања Абуказемове сарадње у *Сџармалом* потврђују све више његов навод из треће „Шетње”: „У Новом Саду врло је лепо живети: кад човек хоће у Новом Саду да се надише здравог ваздуха, он онда оде у каменичку башту или на карловачко Стражилово или у футошку шуму; кад хоће да се напије добра вина он оде у манастир Беочин или у Сентомаш; ако је рад да носи добре и лепе хаљине, а он их наручи у Бечу; ако је рад да у Новом Саду пуши добра дувана, а он оде у Београд; ако се зажели добре ракије – отворен му је пут у Вршац; прохте л’ му се љута и оштра рена, може га у свако доба купити у Пирошу; ко има деце и намеран их је дати у више школе, тај их може увек послати у Будапешту; – једном речи, ми Новосађани имамо сва уживања и сваку згоду тако, да нам цео свет завидети мора.”

Конечно, Илија Огњановић је у *Сџармалом* објавио две стотине и пет „Шетњи”, у периоду од 1878. до 1884. године, а затим је окончао своју сарадњу у листу.²⁷ Десет година од престанка писања за *Сџармали*, дакле, 1894. Абуказем је у новосадском *Бранику* обележио тај мали јубилеј – десетогодишњицу књижевног нерада. Централно место у духовитим реминисценцијама на некадашњу књижевну активност заузела

.....
²⁷ Видети Абуказемову „Изјаву” и Змајев „Опроштај” у последњем броју *Сџармалој* за 1884. годину.

је његова сарадња у *Сџармалом*. Овај текст, важан је и интересантан, јер у њему Илија Огњановић индиректно пише, уз много неодољивог хумора, и о одјеку који су имале „Шетње по Новом Саду”.²⁸ Говорећи о необичном јубилеју, Абуказем је пустио перу на вољу и осмислио програм своје прославе. Округла годишњица, десет година нерада „на пољу сатире и лудорије” дала му је згодан повод да се окрене у прошлост и сагледа колико је својим писањем „овај свет исправио”. Направио је и списак званица: црквени великодостојници, Љубомир Недић, уредници политичких листова, полиција, адвокати, лекари и изасланство новосадских грађана. Одабир свечарских гостију на овом необичном јубилеју није био случајан – све њих је Абуказем добро жацнуо и поткачио у *Сџармалом*. Изасланство грађана Новог Сада дошло би да се захвали Абуказему на заслугама што их има за Нови Сад. Наставићемо наводом из његовог текста: „Говорник ће да спомене, како сад имамо осветљење гасом и електрицитетом, асфалт тротоаре и асфалтом патосане плацеве, велику варошку кућу, местимице канале и паркове, а ради се и око водовода и трамваја, а све су то, као што ме они уверавају, једино моје заслуге, јер сам у ‘Стармалом’ толико секирао господу због рђавог осветљења, великог блата, грбаве калдрме, нездраве воде итд, да су најпоследње, само да ме скину с врата, сазидали велику варошку кућу, подигли паркове и алеје, увели осветљење гасом, телефон, асфалтирали тротоаре итд. С тога ми сад грађанство на томе захваљује, а ја ћу им у одговору обећати, да ако се буду добро владали, да ће скорим добити и трамвај, водовод, забавишта за малу (а и за велику) децу итд.”

Дакле, Шетње нису биле без одјека! Мада, јасно је, да је у овом наводу из *Браника*, издвојен само делић од онога што је Огњановић приметио и маркирао у својим текстовима, списак је знатно дужи. У том смислу не можемо се до краја сложити са тврдњом да је Огњановић тек под старе дане почео да се бави историјом Новог Сада и да је осетивши да му се старост приближава марљиво листао старе књиге и часописе и бележио приче старих Новосађана,²⁹ јер можемо и ове

.....
²⁸ У наслову се крије мистификација, јер се готово поуздано зна да Огњановић није 1884. године престао да сарађује у *Сџармалом*, узгред био је уредник *Јавора*, а у том периоду објављивао је и књиге. Дакле, не може се говорити о нераду.

²⁹ Ово је за Огњановића тврдио Васа Стајић, и сам уроњен у проучавање архивских списа и историје Новог Сада. Као резултат, оваквог Огњановићевог интересовања, Стајић је навео књиге: *Грбови знаменијих Срба, шћо су им кости у Новом Саду укојане, Занимљиве приче и белешке из живота знаменијих Срба* и његово

његове козерије, настале у полетном добу његове списатељске зрелости, уврстити као допринос проучавању свакодневног живота некадашње Српске Атине.³⁰ Захваљујући овим текстовима, савремени читаоци могу ближе да осете како је пулсирао јавни и приватни живот Новог Сада и околине током друге половине 19. века.

Због тога би и данашњем Новом Саду добро дошао један Абуказем да подсети, критикује, исмеје, насмеје, осуди, освести, покуша да исправи, скине образину и загребе глазуру са свакодневног живота. Тако би и свакодневица данашњег човека, упакована у абуказемовски хумор, уз неодољиву игру речи, могла да доведе до тога да се једнога дана, нама, данашњима, слатко смеју они који долазе, верујући да живе у неком бољем и срећнијем времену. Овај свет се, Абуказем је то добро знао, тешко може исправити а, „Нови Сад је врло леп, кад је човек на десној обали Дунава, те кад га гледи онако из далека, па што даље од њега све је лепши” (LXXIII).

.....
писање у *Јавору*. Видети: Васа Стајић, „Огњановићи иначе Кртомесићи”, *Новосадске биографије, свеска шрећа Л-О*, фототипско издање, Матица српска, Нови Сад 2003, стр. 282.

³⁰ Мирјана Станић у њима види доказ „изразите културне и националне самосвести” Илије Огњановића.

О ДВЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Јован Грчић и Тихомир Остојић

Историја српске књижевности Јована Грчића,¹ написана на захтев угарског владиног повереника и намењена као уџбеник ученицима Српске православне велике гимназије у Новом Саду, дочекана је са великим негодовањем. Упркос томе, када се прво издање Грчићевог уџбеника из 1903. године распродало, он је 1906. за штампу припремио друго и допуњено издање.² Тада су, уз ово издање *Историје српске књижевности*, штампана и два приручника – „књиге помоћнице”: *Штиво уз Историју српске књижевности I* и *Штиво уз Историју српске књижевности II*, састављена од грађе и текстова који прате оно што је у уџбенику написано.³ „Без штива је, ја држим, историја књижевности гô скелет. Штивом се тек одене, штиво духне живот у њу”, написао је Грчић у предговору првог приручника. Тим приручницима Грчић је заокружио рад на проучавању историје српске књижевности. Као да је настојао да објављивањем два пратећа приручника надомести слабости

¹ *Историја српске књижевности према насљавном плану за средње школе* Јована Грчића штампана је 1903. године у Новом Саду, у издању српске штампарије Браће М. Поповића. Књига је објављена „потпором високог кр. Министарства богочасти и јавне наставе”.

² Видети: Јован Грчић, *Историја српске књижевности*, друго, поправљено и допуњено издање са сто и четири слике, Издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића, Нови Сад 1906.

³ Видети: *Штиво уз Историју Српске књижевности I. Примери стварој словенској и српско-словенској језика, дубровачко-далмајинске књижевности, књижевности рада у Босни, међу Кајкавцима и у Славонији у XVI, XVII. и XVIII. веку и новије српске и хрвајске књижевности од Бранка и Даничића према насљавном плану удешени за VII. њмн. разред*, прикупио Јован Грчић, Српска штампарија Браће М. Поповића, Нови Сад 1906. и *Штиво уз Историју Српске књижевности II. Примери српске и хрвајске књижевности у њеријоди од Бранка и Даничића амо до данас према насљавном плану удешени за VIII. њмн. разред*, прикупио Јован Грчић, Српска штампарија Браће М. Поповића, Нови Сад 1906.

Гимназијалац Тихомир Остојић са професором Јованом Грчићем

које су у критици његовој *Историји српске књижевности* упорно спочитаване и којих је, најзад, и сам био више него свестан.

Лишен било какве сујете, двадесетак година касније, мирно је признао да није имао довољно спреме за овај подухват и да је књигу састављао у трци са временом, принуђен да је заврши за годину дана.⁴ Због тога је важно разумети како је, уопште, дошло до тога да се Јован Грчић, од 1901. године пензионисани професор Српске православне велике гимназије у Новом Саду, прихвати овог незахвалног посла? Најмање се радило о жељи пензионисаног професора за доказивањем; његову *Историју српске књижевности* изродила је „прека потреба”. Уџбеник је написан како би се некако превазишла незавидна ситуација у којој се нашла Новосадска гимназија. Наиме, 1896. године угарски министар просвете није одобрио да се у Српској великој православној гимназији као уџбеник користи књига *Примери из српске књижевности* Ж. Поповића, јер је у њој пронашао ствари које „бунтовним изразима и садржином могу мржњу против државе и народности изазвати”.⁵ Затим су, 1902. године као обавезни уџбеници за наставу књижевности изабране *Лекције из историје српске књижевности* Живојина П. Симића и књига Фрање Петрачића *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih učilišta I i II*. Повереник угарске владе „опоменуо је Патронат да се у Новосадској гимназији историја српске књижевности предаје по белешкама, по србијанским и хрватским уџбеницима, што све не одговара угарском наставном плану”.⁶ Том приликом, повереник угарске владе, истакао је да је још 1898. године захтевао да се напише уџбеник из историје српске књижевности. Овај нимало безазлени допис подстакао је професорски колегијум на челу са управитељем Васом Пушибрком и патроном Гимназије Антонијем Хаџићем да брзо пронађе решење и испуни захтев повереника угарске владе. Управитељ Гимназије, прагматични Васа Пушибрк, заложиио се (Јован Грчић у својим *Порирејима с њисама* каже да је „наваливао и наваливао”) да се тражени уџбеник, најзад, напише.⁷

⁴ О томе да је за годину дана написао *Историју српске књижевности* Грчић пише у књизи *Порирејии с њисама*. Видети: Јован Грчић, *Порирејии с њисама*, Издање књижаре З. и В. Васића, Загреб 1924, стр. 102.

⁵ Видети: Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, „Змај”, Нови Сад 1949, стр. 351.

⁶ Васа Стајић, *Истиио*, стр. 351.

⁷ Пушибрк је, како Грчић пише, сматрао „да српску литературу (будући да је мала) није тешко спремити за шк. књигу” и желео је да се неугодна ситуација што пре превазиђе.

Тада се тог посла прихватио Јован Грчић, јер нико други од позванијих и стручних професора, није желео да се одазове.⁸

Јован Грчић и сам признаје да није имао куд него да из својих бележака „попабирчи” оно што му се учинило најважније и да као „не-стручњак” пристане да напише књигу ослањајући се у значајној мери на књиге својих претходника (Шафарика, Новаковића, Бошковића, Симића, Петрачић-Милера и Шурмина). Појавом *Историје српске књижевности* Јована Грчића сви претходни гимназијски уџбеници за овај предмет били су избачени из наставе.

Међутим, упркос томе што је Грчићева књига добила статус обавезног гимназијског уџбеника од 1903. до 1912. године, поједини професори Новосадске гимназије наставили су да предају историју српске књижевности држећи се и даље сопствених бележака и не обазирјући се на постојање новог, од стране Патроната гимназије прописаног уџбеника. Тој групи професора припадао је и Тихомир Остојић. Разлог Остојићевог игнорисања уџбеника који је написао његов добротвор и некадашњи професор Јован Грчић, не би требало тражити у чињеници што је и сам Остојић у исто време радио на уџбенику из историје српске књижевности, већ у различитом приступу и другачијем методу проучавања.

Остојићев уџбеник *Историја српске књижевности* објављен је постхумно, 1923. године, по белешкама из којих је предавао ученицима Новосадске гимназије.⁹ Овом издању претходиле су шапирографисане Остојићеве белешке објављене под насловом *Историја српске народне књижевности I* најпре 1910, а затим и 1917. године.¹⁰ Шапирографисано

.....
⁸ Тихомир Остојић није пристао да се прихвати овог посла. Био је против тога да и Александар Сандић напише овај уџбеник. Јован Грчић, последњих седам година службе предавао је ђацима и историју српске књижевности, али то није била ни близу довољна препорука за овако велики подухват. Ипак, пошто је Грчић претходно написао *Крајку историју римске књижевности* (1882) и *Крајку историју сјајне српске књижевности* (1883), верујем да је то пресудило да избор падне на њега.

⁹ Видети: Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности*, Геца Кон, Београд 1923.

¹⁰ Из преписке Тихомира Остојића види се да је овај његов шапирографисан уџбеник превазишао оквире Новосадске гимназије и био у употреби и у другим градовима. Шапирографисано издање садржи 119 страница и завршава се са „Бугарштицама”. То издање се не разликује од штампане књиге из 1923. године; завршава се закључно са њеном 136. страницом. У Матици српској чувају се два оваква издања, од којих је једно непотпуно (Р III 4004). Ту се налази и примерак куцан писаћом машином, непотпун, који се у нијансама (насталим прекуцавањем?) разликује од

издање из 1917. било је прописано исте године као обавезан уџбеник у Новосадској гимназији.¹¹ Претходно је, такође из школских лекција, настала Остојићева књига *Српска књижевност од велике сеобе до Досићеја Обрадовића*, написана 1902. а штампана 1905. године. Ова књига се, ипак, не може сматрати гимназијским уџбеником, јер је за разлику од *Историје* оптерећена научном апаратуром.

Дакле, предмет проучавања Јована Грчића и Тихомира Остојића је истоветан, али је њихов приступ обради изабране теме дијаметрално различит. Грчићев концепт проучавања и приближавања историје српске књижевности ученицима заснован је на доношењу биографија и библиографија писаца, како је и наговестио у уводним реченицама свог уџбеника.¹² (Тешко да је Грчић било шта друго изузев биографија и библиографија и могао да понуди у кратком временском року који му је био одређен за израду уџбеника.) С друге стране, Тихомир Остојић одлучан је у ставу да историја српске књижевности није само биографија и библиографија, већ је много неопходније и важније имати у виду контекст настанка књижевног дела и ученицима га приближити кроз малу синтезу о делу и поетици писца. Остојић је, за разлику од Грчића, пред писце историје књижевности постављао следеће задатке:

Главни задаци Историје Књижевности су: (1) да главнија дела књижевна, особито песничка, прикаже по садржини и облику, по настанку и утицају, (2) да изнесе историјске везе у којима стоје ове поједине појаве духовног живота међу собом и према целој струји времена, (3) да прикаже унутрашњи развитак књижевника и спољашње прилике живота им, колико имају важности за њихова књижевна дела.¹³

.....
шапирографисаног издања. Овај примерак примљен је у Матици српској као дар Триве Милитара, некадашњег Остојићевог ученика (Р IV 4940). Тај примерак, за разлику од издања из 1910. односно 1917. године, садржи и део „Ново доба”.

¹¹ У списку школских књига у Новосадској гимназији видимо да је Остојићева *Историја српске књижевности I* прописана као уџбеник за VII разред. Грчићева *Историја* на овом списку нема, али су остале две књиге његовог *Шћива уз Историју српске књижевности*. Видети: *Извештај о Срп. прав. вел. гимназији у Ујвдеку за школску годину 1917–1918*, Штампарија Ђорђа Ивковића, Ујвдек 1918, стр. 66.

¹² Грчић јасно каже: „Од историје књижевности имаћемо користи само тако, ако знамо бијографије књижевика и библиографију његових дела, народну, политичку и просветну историју, светску књижевност и историју народног језика”. Видети: Јован Грчић, *Историја српске књижевности*, Српска књижара и штампарија Браће М. Поповића, Нови Сад 1906, стр. 2.

¹³ Видети: Тихомир Остојић, *Исто*, стр. 4.

Дакле, *Историјама српске књижевности* Јована Грчића и Тихомира Остојића готово да је једини заједнички именитељ то што су обе писане као уџбеници намењени новосадским ученицима, да би могли да прате наставу из српске књижевности. Ипак, мора се још једна чињеница имати у виду: када говоримо о Грчићевом делу, пред собом имамо заокружену и завршену књигу лишену било каквих научних претензија аутора. Тихомир Остојић, с друге стране, свестан озбиљности и значаја оваквог подухвата, оклевао је да своје дело објави, те његов рад на овом уџбенику може се сматрати недовршеним и незаокруженим.¹⁴

Најинтересантнија за разумевање различитих полазишта учитеља и његовог ученика јесте критика коју је Грчићу у писму упутио Тихомир Остојић. Чим је изашла *Историја српске књижевности* Грчић је послао књигу Остојићу. О томе Грчић пише у другој књизи *Порџреџи с џисама*, где се може прочитати и поменуто писмо.¹⁵ (Миливој Ненин, пишући о односу Грчића и Остојића, учитеља и ученика, каже: „Објављивање тог писма у књизи *Порџреџи с џисама* сигурно служи на част Јовану Грчићу!”¹⁶ Грчић је лако могао ово писмо које не иде у прилог његовом раду да уништи и прескочи. Али, његова намера није била да понуди улепшану слику.) Писмо Тихомира Остојића значајно је из најмање два разлога: оно није само Остојићева критика Грчићевог рада него се у њему може ишчитати и Остојићев однос према писању историје српске књижевности. Некадашњи Грчићев ученик у овом значајном писму учитељу пише: „Ја се чудим, да си ти у овај посао загазио. Ти можда ниси ни замишљао, какве се Сциле и Харвиде крију на том опасном путу. Ја већ годинама предајем тај предмет и радим, читам и проучавам па не могу да се усудим. Управо немам ни средстава. За то треба добра библијотека а у Н. Саду такве нема”.¹⁷

Остојић је директан: предвиђа Грчићу само лоше критике, исправља велике материјалне грешке, налази бројне пропусте у коришћеној литератури... Једину корист од Грчићеве *Историје* види у донетој библиографији која је, како ће приметити, непотпуна. И онда, што је

¹⁴ У напомени овога издања Остојићеве *Историје српске књижевности* наглашено је да књига „није завршено и заокругљено дело”.

¹⁵ Јован Грчић, *Порџреџи с џисама*, Издање књижаре З. и В. Васића, Загреб 1924, стр. 102–103.

¹⁶ Видети: Миливој Ненин, *Сиџне књиџе*, ДОО Дневник – новине и часописи, Нови Сад 2007, стр. 22.

¹⁷ Јован Грчић, *Исџо*, стр. 102.

најважније, бележи шта не би требало да садржи добро написана историја српске књижевности: „Библиографија и биографија није још историја књижевности. Тога најмање треба у школској књизи. Не морају ђаци знати све писце до најмањег, не морају знати ни сва дела, ма и најглавнијих писаца, још мање је важно да се зна, ко је дело издао, где је штампано, а они спискови имена и дела (н. пр. на стр. 187–190.) сасвим су непотребни. Више би требало анализе главних дела, приказ идеја, везе са страним литературама”.¹⁸

Остојић се, видећемо, тога и држао када је писао своју *Историју српске књижевности*, инсистирајући на томе да је важније да ученици којима је уџбеник намењен разумеју контекст настанка књижевних дела, како су политичке прилике утицале на књижевност, историју идеја одређеног периода... Он је прецизно уочио слабости Грчићеве *Историје*. Библиографија и биографија јесу штудије скуп тешко памтљивих података и због тога писци и периоди обрађени искључиво помоћу оваквих, сувопарних информација, делују папирнато.

Остојићеве усмене замерке хитро је потврдила и званична критика, која није штедела Грчићеву *Историју српске књижевности*. Критичари као да су се утркивали у пребројавању недостатака и слабих места Грчићевог рада. Сходно томе, подстакнути негативним оценама, отпор према овој књизи створили су и новосадски гимназијалци. Све штампане критике Грчићеве историје биле су негативне. У *Лейпцигу* је о његовој књизи оштар приказ написао историчар Јован Радонић.¹⁹ Један од Остојићевих истомишљеника и припадник групе окупљене око часописа *Покрет*, Јован Радонић, Грчићу замера на неоригиналности, крупним и бројним материјалним грешкама, неупућености у старије и најновије научне резултате и расправе (В. Јагић, Т. Остојић, К. Јиричек)... Радонић слабост Грчићеве *Историје* види и у томе што је изостављена политичко-културна позадина књижевних периода без које се ни књижевна дела не могу ни схватити ни разумети. Детаљни биографски и библиографски подаци на којима Грчић инсистира за

¹⁸ Јован Грчић, *Ист*, стр. 102–103. Подвлачења у писму су Остојићева.

¹⁹ Јован Радонић, „Историја српске књижевности према наставном плану за средње школе саставио Јован Грчић, потпором високог кр. угарског Министарства богочасти и јавне наставе у Новом Саду српска штампарија браће М. Поповића 1903. вел 8⁰. XI + 290 + 1 л. Цена 4 круне”, *Лейпциг Мајници српске*, књ. 221, св. 5, 1903, стр. 87–96. Истовремено, у загребачком *Виенси* (бр. 20) Ђуро Шурмин замерио је Грчићу што је хрватска књижевност, нарочито илирски покрет, слабије обрађен.

Радонића су „сува биографска дата и голо набрајање књижевних производа” – баласт не само за књигу него и оптерећење за ђаке којима је уџбеник намењен. Обрађујући периоде и писце, Грчић је, каже Радонић, неретко збркан и непрегледан, не познаје тадашње људе и прилике, греша у хронологији... Замера му и што се није детаљно бавио народном књижевношћу и што у његовом раду није јасно истакнута дистинкција између писаца првог и другог реда. Радонићево схватање задатка књижевног историчара Јован Грчић није оправдао.

На Радонићево писање надовезаће се критика Павла Поповића објављена након другог издања Грчићеве *Историје у Српском књижевном иласнику*. Поповић одриче било какву вредност Грчићевом делу: „Што Грчић пише ако не уме да пише? Што улази у послове за које му је на првом кораку потребна туђа помоћ?” Поповићеве замерке односе се на то што аутор није са довољном важношћу обрадио све периоде који по обиму нису сразмерно заступљени. Замерио је Грчићу и на недостатку вредносног суда и на потреби да књижевницима другог реда посвети превише пажње. Оцена Павла Поповића била је поразна: „Књига Ј. Грчића је (што, уосталом, сваки види чим отвори књигу) највећим делом списак имена писаца и њихових дела, празан списак библиографски без ичега литерарног, регистар један, протокол, каталог, скоро књижарски каталог, без означених цена само”.²⁰

Коначну одмазду и дисквалификацију Грчићевог рада донео је преки Скерлићев суд у тексту „Подела нове српске књижевности на периоде”. Скерлић разматра Грчићеву поделу новије српске књижевности на периоде, оцењујући да је она „са свим својим безбројним материјалним грешкама, учињена према старијим поделама сасвим на филолошком основу, са једном општом збрком, збрком науке и књижевности, српске и хрватске књижевности, без књижевног критеријума, без реда и без логике, јесте један од најгорих покушаја своје врсте. Школска вредност ове књиге, намењена у првом реду школској употреби, стоји испод сваке критике”.²¹

Скерлић је, јасно је, Грчића сасвим отписао као релевантног историчара српске књижевности и тај суд је до данас остао непромењен.

²⁰ Наведено према: Павле Поповић, *Књижевна кријшка. Књижевна историографија*, приредио М. Пантић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, стр. 253.

²¹ Наведено према: Јован Скерлић, *Писци и књије III*, приредио Јован Пејчић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, стр. 28.

Нема помена Јована Грчића ни у значајној Скерлићевој *Историји новије српске књижевности*. Јован Грчић и његов уџбеник били су осуђени на заборав и неразумевање.

С друге стране, Остојићев приступ не само писању него и предавању историје српске књижевности наилазио је на велике симпатије не само његових ученика²² него и на одобравање књижевне критике. Књижевноисторијски рад Тихомира Остојића ценили су редом сви критичари који су налазили замерке Грчићевој књизи. Не само да су о Остојићу писали, него су се његовим радом и потпомагали.²³

Периодизација коју су учинили у својим уџбеницима Грчић и Остојић, разликује се. Грчић је издвојио три периода: „Стара српска књижевност”, „Књижевни рад у Далмацији, у Босни, међу Кајкавцима и у Славонији” и „Новија српска књижевност”. Поред ова три периода која су подељена на пододсеке,²⁴ у књизи се налазе и два Додатка: „Кратак преглед научне књижевности у Срба за последњих педесет година” и „Књижевност у Хрвата од илирског покрета амо”. Ни у распореду грађе, Грчић није показао самосталност него се водио мађарским уџбеницима, јер је у пракси потврђено да ђаци помоћу њих могу добро да савладају историју мађарске књижевности.

Историја српске књижевности Тихомира Остојића подељена је на три „доба”: „Стара књижевност”, „Средња књижевност” и „Нова

²² У рукописном листу новосадских гимназијалаца *Сова* из 1903. године пронашла сам текст Тихомира Остојића „Како се пише историја”. Овим текстом који је објављен у наставцима у првом и другом броју започиње рукописни лист. Објављивање овог Остојићевог текста у ђачком листу сведочанство је о томе колико су ученици држали до његових предавања и колико су га као професора ценили. Иначе, појава овог текста није забележена у „Библиографији радова Тихомира Остојића” коју је саставио Божидар Ковачек. Видети: Др Божидар Ковачек, „Библиографија радова Тихомира Остојића”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, књ. тринаеста, св. прва, 1965, стр. 231–252.

²³ Јован Скерлић, на пример, у предговору књиге *Српска књижевност у XVIII веку* напомиње да му је од велике користи била Остојићева књига *Српска књижевност од велике сеобе до Досићеја Обрадовића*.

²⁴ 1. Стара српска књижевност (подељена на два одсека: Од Немање до првих штампарија и Од првих штампарија до новог живота српској књизи), 2. Књижевни рад у Далмацији, у Босни, међу Кајкавцима и у Славонији (подељено на четири одсека: Књижевни рад у далматинским градовима и на Хвару, Књижевни рад у Босни, Књижевни рад међу Кајкавцима, Књижевни рад у Славонији) 3. Новија српска књижевност (подељена на три одсека: Од Доситеја до Вука, Од Вука до Бранка и Даничића /додатак: Илирски покрет/, Од Бранка и Даничића до наших дана).

књижевност”. У оквиру ових периода налазе се бројни одсеци подељени на мања поглавља.²⁵ Већ се према њиховој садржини може увидети разлика у приступу у односу на књижевноисторијски рад Јована Грчића. Најмање је у Остојићевом уџбенику обрађен период „Нова књижевност”, и ту се може претпоставити да Остојић није успео да га доврши и уобличи.²⁶

Већ на први поглед уочљиво је да се Грчић у одељцима о писцима и њиховим књижевним делима држао претежно биографских и библиографских података. (Можда је баш због тога 1906. године својој *Историји* придодео поменуто *Штиво*, не би ли ублажио „скелет” који је у уџбенику понудио, иако је у предговору другом издању тврдио да га примедбе и критике нису могле разуверити, и да и даље сматра да ће ученици и самоуци „и радије и поузданије пратити развитак наше књижевности путем (...) књижевничких биографија, него путем дубљих студија”). Остојић се залагао за рад у архивама, добро познавање чињеница и њихово приказивање и тумачење у свеукупном контексту. Овакве књиге морају бити резултат озбиљних и темељних проучавања, библиотечке и архивске грађе. Јасно је да је Тихомир Остојић писао више као научник, а Јован Грчић није.²⁷

²⁵ Стару књижевност Остојић је поделио на два одсека: Књижевност у Моравској, Бугарској и Македонији (од 863–1171) и Књижевност у Рашкој, Босни, Хрватској (од 1171–1493). Средња књижевност подељена је на: Шеснаести век, Седамнаести век и Осамнаести век. Нова књижевност има један одсек – Доба буђења и препорођаја и три доба: Апсолутизам (од 1850–1860), Национални романтицизам и Модерна књижевност (од 1880).

²⁶ Ђорђе Бајић наводи претпоставку због чега је овај период у Остојићевој књизи мање обрађен. Разлог проналази у томе што се нова књижевност „у врло ограниченом обиму предавала у средњој школи, а сем тога Остојић је до краја службовања Александра Сандића у Новосадској гимназији (кога иначе није много ценио), до 1907/8. шк. године, врло ретко предавао српски језик у завршном разреду, у коме се макар и врло оскудно обрађивала новија историја српске књижевности”. Видети: Ђорђе Бајић, „Тихомир Остојић као писац уџбеника историје српске књижевности”, *Зборник Мајнице српске за књижевности и језик*, књ. тринаеста, св. прва, 1965, стр. 161.

²⁷ Ђорђе Бајић доводи у везу проучавања Тихомира Остојића са Шафариковим начином рада: „Угледајући се на свога ранијег претходника П. Ј. Шафарика који се, као професор Новосадске гимназије и њен директор, непрекидно бавио научним проучавањима, Тихомир Остојић је, као и Шафарик, непрестано обилазио фрушкогорске манастире, претраживао њихове библиотеке и проучавао рукописе и после тога написао неколико значајних научних радова међу којима видно место заузима и његова Историја српске књижевности”. Ђорђе Бајић, *Истио*, стр. 164.

Различите приступе аутора у обради писаца показаћемо на примеру Јована Јовановића Змаја, који у оба уџбеника заузима значајно место. Грчић приступа Змају најпре предочавајући кратку хронологију његовог живота, од рођења до смрти, са издвајањем најзначајнијих година у пишевом животу. Након кратке хронологије Грчић прелази на Змајево дело, где почевши од Змајеве прве објављене песме наводи и друга штампана дела у часописима и објављене књиге. Поменуће, кратко, и Змајев уређивачки рад. Кратак текст о Змају, ипак, завршава вредносном оценом, писаном у суперлативима. У обимној фусноти уз одељак о Змају Грчић даје податке о пишевим делима превођеним на мађарски, немачки, руски и енглески језик, податке о Змајевим песмама које се певају у народу и које су компоноване и наводи ко је све и где писао о Змају. (Навешће и где је објављен део из Змајеве преписке!)

Јасно је да обиље података којима Грчић барата неће бити од великог значаја ученицима Гимназије. Они неће добити јасан преглед рада великог писца, неће схватити прилике и историјски контекст у којем је Змај живео и стварао. Фактографски подаци нису довољни за разумевање пишевог живота, али јесу путоказ за детаљнија истраживања Змајевог рада и живота.²⁸

С друге стране, Остојић започиње од Змајевог дела и утицаја под којима се песнички развијао. Уз напомену да се Змај огледао у свим жанровима, Остојић се задржава на његовој лирици издвајајући љубавне и сатиричне песме, чију карактеристику и даје. Тек на крају, у последњем пасусу, доноси врло кратку и штуру пишеву биографију.

Остојићево виђење Змајевог дела у односу на Грчићево ближе је и комуникативније, неоптерећено сувишним насловима дела и подацима. Међутим, посматрање дела Јована Јовановића Змаја захтева и, макар минимално, познавање података из његовог животописа.

Тек је Јован Скерлић у знаменитој *Историји новије српске књижевности* успео да „помири” Грчићево и Остојићево писање и својим смислом за синтезу нађе праву меру у приказивању писаца. И Скерлић започиње биографским подацима, али они нису доминантни у односу на пишево дело.

На крају, питаћемо се шта ове две историје књижевности, Грчићева и Остојићева, писане као гимназијски уџбеници, данас говоре?

.....

²⁸ Напомињем да је у време објављивања првог издања Змај још увек жив. Тако да су и записи о Змају унеколико измењени у два издања Грчићеве *Историје*.

Историја српске књижевности Јована Грчића давно је, као и његов целокупни рад на књижевности, заборављена. Тек временска дистанца од више од једног века даје на значају овом уџбенику. Али не као уџбенику из којег се некада могла ваљано учити историја српске књижевности, него књизи у којој су сакупљени биографски и библиографски подаци наших писаца. Оно што је критика некада кудила, данас се чини значајно.

Поменула сам да су и ученици који су из ње учили, имали револт према овој књизи. Међутим, временом су неки од њих и сами увидели да су гршили, о чему сведочи једно писмо Милана Кашанина упућено Светиславу Марићу из 1967. године. И Кашанин и Марић били су ученици Новосадске гимназије у периоду од 1906. до 1914. године и прва знања из историје српске књижевности стицали су из омраженог Грчићевог уџбеника. Када је прошло више од пола века откако су уписали Новосадску гимназију, Кашанин је замолио Марића да му у антикварници Матице српске резервише ову Грчићеву књигу. Кашанин ће Марићу поводом Грчићеве *Историје српске књижевности* тада написати: „Кажеш да смо је некад сви грдили; историју, не књигу; као историја не вреди ништа, али као књига је незаменљива, као што је незаменљив телефонски именик.”²⁹ Ове Кашанинове речи јесу једина похвала коју сам успела да пронађем о Грчићевој књизи. Али и најбоља и најпрецизнија оцена ове заборављене *Историје српске књижевности*!

Грчићева *Историја српске књижевности* данас, као и некад, нема вредност коју би једна историја књижевности требало да поседује. Ту вредност поседује Остојићев уџбеник. Остојићево место и значај у проучавању историје српске књижевности данас нису предмет спора. Међутим, превазиђена Грчићева *Историја* доноси бројне важне биографске и библиографске податке, записе о сасвим заборављеним писцима, податке о књижевној периодици... Неки од писаца које чува Грчићева *Историја* давно су заборављени, и деле судбину овога уџбеника и његовог аутора. Не само *Историја* него и две књиге Грчићевог помоћног *Штива уз Историју српске књижевности* подсећају данашње ретке читаоце на неке давно заборављене текстове и на полифоност историје српске књижевности.

.....
²⁹ Видети: Милан Кашанин, *Писма сусрећии, шрајови I*, приредила З. Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2020, стр. 467.

„МАЛИ” ПРИЛОЗИ МИЛАНА КАШАНИНА
Културна слика једног времена

У есеју о Пери Слијепчевићу, објављеном првобитно у *Летопису Матице српске* 1971, а затим, три године касније у књизи *Сусрећи и њисма*, Милан Кашанин тврди да „почетни кораци једног писца, че- шће и више но што се чини, обележавају путању којом ће он ићи кроз цео живот, мењајући пределе, али не и климу”.¹ Имајући у виду ову пишчеву мисао, забележену у зрелим годинама стварања, намера ми је да утврдим колико су и да ли су почетни књижевни кораци Милана Кашанина обележили и његову путању и да ли „младачки греси”, како је у једном писму назвао своје прве радове, остављају јасан траг у његовом потоњем схватању књижевности и културе.² Истовремено, ако посматрамо „случај” Милана Кашанина, али и великог броја писаца и културних делатника његовог нараштаја – сломљене генерације – можемо да утврдимо да ли је та путања на самом почетку, у прве две деценије ХХ века, неминовно условљена укупном сликом културне, књижевне и политичке атмосфере. Први светски рат представљао је бурну прекретницу у животима тадашњих генерација, срушио њихове снове и пресудно одредио њихово књижевно формирање. Обележио их је и, заувек, променио. Осећање које у себи носи један Кашанинов литерарни јунак изговарајући реченицу – „Ми смо спремни, не за живот, већ за смрт” – јесте заједничко осећање читаве једне генерације, уткано у однос према свету и књижевности, и препознатљиво у њиховом делу.

Формирање једног од представника ратом сломљеног нараштаја, Милана Кашанина, обележиле су и друге специфичности. Најпре богата топографија. Бели Манастир, Нови Сад, Загреб, Париз и Београд

¹ Милан Кашанин, *Сусрећи и њисма*, Матица српска, Нови Сад 1974, стр. 111.

² Реч је о писму Милана Кашанина упућеном Марку Малетину 24. октобра 1952. године.

Новосадски гимназијалци 1908. године: Стеван Шовљански, Гавра Воргучин
и Милан Кашанин

издвајају се као важна упоришта и центри стасавања и формирања овог књижевника. У најкраћем, својеврсна мешавина урођеног барањског ината и пркоса,³ културних и књижевних традиција некадашње „Српске Атине”, ратних година проведених у Загребу у изразито књижевном окружењу (И. Војновић, И. Андрић, М. Крлежа, Н. Бартуловић, В. Ђоровић и други), а касније и париских галерија, библиотека, позоришта, и, најзад, живог књижевног и културног врења међуратног Београда, све је то заједно падало на плодно тле и одређивало Милана Кашанина не само као човека него као и књижевника.

У литерарном и културном стасавању и сазревању Милана Кашанина – сада посматрам искључиво период пре Првог светског рата – истичу се осам новосадских година значајних и због његовог уласка у српску књижевност. Књижевни усуд Милана Кашанина био је такав да је четири пута изнова отварао врата српске књижевности, сваки пут започињући испочетка. Први пут је то било у Новом Саду, и тај замах прекинуо је Велики рат. Следећи степеник на пишчевој путањи и афирмацији био је Загреб, град који је током ратних година један од важних центара српске књижевности. Пробој Милана Кашанина на књижевном пољу био је тада уочљивији и изразитији. Заокружујући краткотрајни загребачки период живота, он је имао већ формиране погледе и ставове. У једном писму Тихомиру Остојићу, 3. децембра 1919. године, истиче значај синтезе која ће одредити и његово целокупно потоње бављење литературом и уметношћу: „Култура се не учи, него проживи; култура значи синтезу”.⁴ Заправо, ова реченица баштини све оно што би требало да буде један потпун однос према култури, без предрасуда, без снобизма и односа какав скоројевићи према култури показују. Кашанину је то врло рано постало јасно и видљиво је да и у годинама које су долазиле ни педаљ није узмицао од овог младалачког уверења. После Првог светског рата, овај барањски Србин се као књижевник представља Београду када на страницама обновљеног *Српској књижевној гласника* штампа прву приповетку. Дочекују га аплаузи и

.....
³ Браћа Кашанин, Милан и његов старији брат Радивоје, чувени математичар и академик, имали су урођен инат и осећај за правду. Толико је сачувано анегдота о Радивоју Кашанину као праведном, строгом и поштованом професору. Милан Кашанин је био спреман да не одступи од својих ставова и да, и када то није било корисно и препоручљиво, не спушта главу.

⁴ РОМС, инв. бр. 5. 550. Писмо Милана Кашанина, Тихомиру Остојићу од 3. децембра 1919. године.

похвале уредништва, а од њега се, као приповедача, много очекује. Најзад, могло би се, оправдано, говорити о још једном уласку Милана Кашанина у књижевност и то у времену првих година по окончању Другог светског рата: тешком, спором, инатном и неизвесном, уз сталан ход на оштрици на којој га је пратила етикета квислинга.⁵

Овога пута, како је већ речено, фокусираћу се искључиво на почетне деценије XX века, на стасавање и формирање Милана Кашанина током његовог школовања у Новом Саду од 1906. до 1914. године. Исто-времено, овакво посматрање носи са собом велики ризик, јер дело било којег писца у периоду његовог првог, још увек младићког узлета, логично не може да пренебрегне извесне почетничке слабости, али из књижевноисторијске перспективе и културне историје може да буде и те како узбудљиво. Прве пробе пера се, неретко, прећуткују. Није ли се један од Кашанинових омиљених песника, Јован Дучић, састављајући канон својих *Сабраних дела* лако одрекао почетничких стихова? Кашанин је, с друге стране, трагао за својим првим радовима. Верујем да се у међуратном периоду, када је његова каријера, и професионална и књижевна, ишла узлазном путањом, на те радове готово није обазирао, гледајући на њих са висине човека великих књижевних планова и амбиција. Ипак, како су године одмицале, када се поново са њима сусрео, са симпатијом је констатовао: „Да сам увек био тако паметан и тако добро писао као кад сам имао петнаест година, где би ми крај био!”⁶

Прочитавши Чехова, овај гимназијалац, рођен на периферији српства, одлучио је да почне да пише „уверен да то није тешко, писати приповетке као Чехов”.⁷ Најпре је писао стихове, али они нису сачувани. Није сачувана ни „кантата” за оркестар и хор коју је тада компоновао.⁸ Прва знања стицао је у родном месту, ослоњен на очеву скромну библиотеку. Отац је умео да чита и пише, нису му били непознати ни страни језици, ишао је у цркву, знао молитве, читао *Хајдук Сџанка*...

⁵ Ову етикету му је први дао Радован Зогевић у тексту „За мач и за перо!” објављеном у *Борби* 1. децембра 1944. године.

⁶ РОМС, инв. бр. 53. 956. Писмо Милана Кашанина, Марку Малетину од 24. октобра 1952. године. Кажем да се са тим радовима поново сусрео, јер су му 17. октобра 1944, Немци запалили стан. Тада му је страдала цела библиотека и сви рукописи.

⁷ Милан Кашанин, *Случајна ојкрића*, Матица српска, Нови Сад 1977, стр. 8–9.

⁸ Архив САНУ, инв. бр. 14450/115/2. Писмо Милана Кашанина, Јелисавети Поповић Ибровац од 17. марта 1926. године.

У живом сећању остао му је и деда по мајци, Јакша звани Црни, ћурчија, љубитељ књига и љути противник Вукове реформе. (Колико ће му сећање на тог деду бити у памети када буде писао свој знаменити есеј о Бранку Радичевићу?) Учитељ Јован Славковић имао је пресудну улогу у вези са даљим школовањем браће Кашанин. Одвео их је у Нови Сад и препоручио директору Српске велике православне гимназије, Васи Пушибрку. Новосадска гимназија имала је у својој богатој традицији знамените професоре и ђаке. Међутим, у време Кашаниновог школовања, професори нису довољно успевали да му се наметну као узор, или се то њему тако чинило када се, са извесне временске дистанце, сећао школских дана. На једном месту је, пак, Новосадску гимназију одредио не као службену установу него као „духовну породицу чију је атмосферу чинио култ духовног живота и постојаних људи”.⁹ У Кашаниновим сећањима новосадски професори одређени су као просечни, а Гимназија као „колеџ у ствари”. Као најбитније издвајао је Милана Петровића и Исидора Бајића. Колектив Новосадске гимназије, преласком Тихомира Остојића у Матицу српску, знатно је изгубио на снази. Иако му Остојић није предавао, Кашанин се сећао како је са њим критиковао језик Тодора Манојловића у приказу Исидориних *Сајушника у Лейхойису Матицие српске*.

Ко чини у време Кашаниновог школовања књижевни и културни живот Новог Сада? Ту је Тона Хаџић који је био више окренут позоришном животу него Матици чији је председник био до 1911. Дуго је уређивао *Лейхойис Матицие српске*, а значајан је био и часопис *Позоришће* који је покренуо. Хаџић је био председник Матичин, док је секретар и његов наследник на уређивању *Лейхойиса* био књижевник Милан Савић. Сматрајући га старомодним, ђаци Савића једва и примећују, њихове очи упрте су у његову ћерку Аницу. Она је „чудо од детета”, преводи, пише стихове и објављује их. Миљеница је Лазе Костића који често посећује пријатељску кућу њених родитеља. Уз Савићеву подршку, Костић је годину дана пред смрт у издању Матице српске штампао последњу збирку песама у којој ће се наћи антологијска „*Santa Maria della Salute*”. Кашанин ће га док је у шетњи са другом видети у Новом Саду, тада ни не слутећи да ће он бити тај који ће његов *Дневник снова*

.....
⁹ Према: Драгослав Адамовић, „Милан Кашанин (1895–1981)”, у: Милан Кашанин, *Камена ојкрића. Случајна ојкрића. Са Миланом Кашанином. О Милану Кашанину*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, стр. 55.

превести са француског и објавити уз коментаре. У пртљак Кашанинових новосадских успомена стало је и „неизбрисиво осећање туге” асоцијација на некада чувену кафану „Код Камиле”, стециште књижевника романтичара. Култ мртвог Змаја, као и Милетића, и те како је жив у Новом Саду за време Кашаниновог школовања. Активни су у књижевном и јавном животу Михаило Полит-Десанчић, Јован Грчић, Васа Пушибрк, Јаша Томић, Тихомир Остојић... Истина је да је Нови Сад у време Кашаниновог школовања све више постајао сенка некадашње „Српске Атине”. У тој убрзаној смени старог и новог на почетку минулог века, Нови Сад као да је остао збуњен и затечен. Друштвени и културни живот ђака највише одвијао у хорovima, неговало се црквено појање, а Кашанин будући даровит за музику имао је своје место у гимназијском хору. Велики датум у животу ђака биле су чувене гимназијске беседе... Поред тога, ђаци су радо одлазили у позориште које је било готово ренесансног карактера. Публика је активно учествовала у представама, мешала се глумцима у игру, гласно навијала. Сачуван је један кратак Кашанинов запис о новосадском позоришту тога времена: „Меша се публика у игру (’Удри је!’) Сви заједно певају”.¹⁰ У Новом Саду, како је говорио, у време његовог школовања „није било ниједног музеја, ниједног концерта, ниједног биоскопа, па чак ни електричног осветљења”.¹¹ Ђаци су учили и читали, шетали и дискутовали.

Као ђак Милан Кашанин био је загладан у Београд. Није као своје прве учитеље издвајао новосадске, већ београдске професоре. Увек је истицао утицај *Српској књижевној јасника* и *Босанске виле*, а не, на пример, *Лейојиса* или *Бранковој кола*. Најзад, долазимо до важних „учитеља” младог Кашанина. Поред Скерлића, ту су Димитрије Митри-

.....

¹⁰ Аутобиографски је тај део у Кашаниновим *Привиђењима*, приписан сећањима браће Деспинић на гимназијске дане: „Кад смо нас двојица, као гимназијалци, гледали у новосадском позоришту *Рићокосу*, *Сегоској лолу* или *Ђиду*, у њихову извођењу су учествовали не само глумци, него и гледаоци. У оној сцени у којој момак стане пред девојачку кућу и пева: ’Пред твојом сам ево кућом за којом сам јудио’, сви с треће галерије с њим продуже: ’Да ти рекнем, невернице, бог ти за то судио’. Сећаш се? А у другом, не знам више ком комаду, када се муж свађа са женом, гледаоци с треће галерије толико се узрујају да, на саблазан грађана у партеру, углас вичу: ’Удри је!’ Таквих народних представа је било ваљда само у Шекспирово време”. (Према: Милан Кашанин, *Привиђења*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003, стр. 159).

¹¹ Видети: Коста Димитријевић, *Разговори са Миланом Кашанином*, Catena mundi, Београд 2015, стр. 39.

новић и Богдан Поповић. Не може се пренебрегнути ни прећутати важна улога и Васе Стајића и његовог листа *Нови Србин*. Кашанин је радо читао Бранислава Петронијевића, Божидача Кнежевића, Николаја Велимировића, Јована Цвијића...

У сваком случају, новосадски дани остали су му у лепом сећању. Верујем да узрок не би требало тражити у чињеници да се младост, нарочито када прође, увек чини лепшом и романтичнијом. И поред тога што је у Кашаниновим сећањима културна атмосфера Новог Сада упамћена као више него скромна, његово развијање у овој средини било је у знаку књижевности, уметности и музике, како је сам истицао. Додала бих и јаког националног осећања. Не само да је у Новом Саду почео да пише већ је постао и друштвено ангажован.

Овај даровити ђак издржавао се тако што је, уз стипендију Димитријевићеве задужбине, давао часове из српског и латинског. У периоду од 1906. до 1914. године објављивао је у сомборској *Слози* и новосадском *Бранику*. Први текст штампао је 1910. године. Имао је само петнаест година. Текст „Змајев национализам” објављен је на првој страници *Слоје*, у подлиску, потписан иницијалима М. К. Све је почело када је *Слоја* расписала конкурс за награду од 10 круна, за подлистак или листак о Чеди Милутиновићу, Змају или Бранку Радичевићу. Теме су биле унапред задате: кратка цртица из живота писца, кратак опис било којег њиховог дела, јунака, приповетке, песме или идеје. Кашанин је изабрао да се бави Змајевим националним идејама и идеалима, његовом родољубивом поезијом. Занимала га је ангажована улога песника у процесу културног уздизања народа. За рад о Змају добио је прву награду сомборског листа. Од награде се претплатио на *Српски књижевни гласник*.

Змајева национална поезија, према мишљењу младог Кашанина, изникла је на темељу различитих идеја у чијој основи стоји исти идеал. У националној поезији великог романтичара издвојио је два тока. Први чини поезија у којој доминира песничково уверење да народ једино оружјем може да оствари сан о уједињеном српству и новом Душановом царству. Кашанин такву поезију вреднује као поезију пуну реторских фраза насталу у духу романтичне школе. Други ток чине они стихови у којима песник превазилази и смирује одушевљење, ослобађа се реторских фраза, увиђајући „да се само културом може постићи напредак”.¹²

.....
¹² К. [Милан Кашанин], „Змајев национализам”, *Слоја*, бр. 45, год. VI, 7. (20) новембар 1910, стр. 1.

Пример такве поезије Кашанин проналази у Змајевој песми „Мач и перо”. Змајева поезија, чини се, послужила је као „покриће” младом Кашанину да изнесе сопствена уверења: „Он [Змај] се отреса, колико је то могуће, свих традиционалности и с новом вољом и снагом приступа васпитању, не омладине, јер је она већ доста упила у себе особине својих претходника, него васпитању деце. (...) Значи: треба се отрести прошлости, приступити новом, плоднијем раду, јер је то у интересу не само једног нараштаја, него у интересу будућности целог Српског Народа”.¹³ Потребу за образовањем деце Кашанин илуструје, нимало случајно, песмом „Дижимо школе”. Исту песму је и Скерлић издвојио видећи у њој „целу једну народну задужбину”.¹⁴ Одједи читања Скерлићеве књиге *Омладина и њена књижевност* несумњиви су у овом Кашаниновом тексту. Најзад, једина књига на коју се Кашанин у свом првом објављеном раду позива јесте ова. У време када се о Змају пише да није велики песник, он се држи Скерлићевог виђења Змаја као народног песника, али и „испољава национална уверења и идеале о стицању слободе и неуморном културном прегалаштву”.¹⁵

Утицај већ поменутих учитеља и њихових идеја, у првом реду Скерлића и Митриновића, читује се и у Кашаниновом другом тексту, штампаном у истом листу убрзо након објављивања награђеног рада. Реч је о опширном приказу *Алманаха српских и хрвајских њесника и њријоведача* Милана Ђурчина, у којем новосадски гимназијалац показује не само завидно познавање дела српских и хрватских писаца, већ и јасно одушевљење идејом националног јединства. Значај овог Ђурчиновог *Алманаха*, насталог на подстицај Јована Дучића, је и поред извесних слабости велик, пише Кашанин. Њега *Алманах* интересује, како одмах на почетку критике истиче, из два разлога: књижевног и националног, иако *Алманах* у књижевном смислу заостаје од онога што у националном смислу представља. Доминација националног смисла, сматра Кашанин, неопходнија је у тренутку објављивања *Алманаха*: „И требало је много година, па да се увиди, да је то једна иста књижевност, једног истог народа са два имена. (...) Тек у последње време су почели први српски и хрватски књижевни листови да доносе

.....
¹³ Исто, стр. 1.

¹⁴ Јован Скерлић, *Писци и књије*, III, Студије, изабрао и приредио Јован Пејчић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, стр. 175.

¹⁵ Јана Алексић, *Културна идеологија Милана Кашанина*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2019, стр. 57.

заједничке радове, али у доста ограниченом броју”.¹⁶ Национална идеја, јединство Срба и Хрвата, оличена је у *Алманаху* тиме што су прилози штампани и ћириличким и латиничким писмом. (У Загребу ће, за време Првог светског рата Кашанин бити у кругу књижевника покретача *Књижевної Јуїа*, часописа са јасном националном идејом, у којем ће сарадници прилоге штампати и ћирилицом и латиницом.) У приказу је Кашанин навео готово све прилоге и вредновао их имајући у виду целокупне опусе заступљених писаца.¹⁷ Утицај познатог заговарања здравља у књижевности тога времена, видљив је у овом приказу на месту када млади приказивач констатује колико је за Ракића била подстицајна и делотворна критика, јер се „после критике Скерлићеве, оставио несоцијалне ’модерне’ појезије, па се дао на нову врсту родољубиве и социјалне појезије, скопчане са модерним схватањима и модерном појезијом”. Дакле, за младог Кашанина критика је делотворна ако писци после ње бољи постану. А то бољи може се читати као – окренути националном. Поред Скерлићеве критике, Кашанин на овом месту истиче „врло добар приказ” поезије Миховила Николића у *Босанској вили*, али не именује аутора приказа. Потписник тог приказа био је Димитрије Митриновић. Важно је, када је реч о овом тексту Милана Кашанина, да се у њему, поред Скерлића и Митриновића, позива на још једног свог учитеља – Васу Стајића. Као Митриновић, ни Стајић није именован, али се може препознати позивање на његов рад „Данашња српска књижевност у Војводини” објављен у *Босанској вили* 1910. године. Већ у том првом Кашаниновом приказу јасно је да његово перо неће стајати само иза афирмативних написа. Његове вредносне оцене нису само позитивне, не либи се да упуту и критику.

Прилика да Кашанин направи малу синтезу посматрајући српску и хрватску књижевност брзо се указала. Опширан критички преглед „Критички поглед на рад и значај Модерне” објављен је у истом листу као и прва два његова рада, у априлу 1911. године. Испод овог рада потписао се као Милан Поповић. Кашанин истовремено посматра књижевна превирања и борбу старих и нових у српској и хрватској књижевности

.....

¹⁶ Кашанинов приказ *Алманаха српских и хрвајских ѝријоведгача* штампан је у листу *Слоја* у два наставка: 12. (25) децембра 1910. и 19. децембра 1910. (11. јануара 1911, у бројевима 50 и 51).

¹⁷ Кажем готово све, јер у приказу нема помена о прилогу Рикарда Каталинића Јеретова. Може бити да је тај део испуштен или скраћен приликом објављивања приказа.

Инв. бр. 53.936

Миланска, 30

24 окт. 1952

Београд

Драги Марко,

И ме слушају Рошкву су ми радости укинуто
шабући ми шесте мојих Ристићевих кривенгади.
Да сам увек био тако поштан и тако добро
писао као Раг сам имао петнаести година,
где би ми крај био!

Искрено ти хвала!

Не знам ко је био та добра душа која ми
је то све преписала. Ако има у Новом Саду
још једна таква (јер на прву ме смек више
да асенујем), много би ме задужила ако би
преписала "Браник" за 1911 и 1912 (а можда и
за 1913 и 1914), у коме такође има мојих
"Ристићевих оуди". Знаш да је у једној (јулијско
духовној) још о песмама — Митине Митиновите!
Писалих се ме сетак. Има их свега изд. келди,
у рубрици "Ристићевости", већавице пој цифри
М. П. или М. Почиовит.

Најлакше те дити са последњом коњом.
Можда те често у Новом Саду имаће Ристићу

Део писма Милана Кашанина, Марку Малетину

у последњим годинама XIX века, маркира све врлине и мане модерне. Овај прилог преставља Кашанинов покушај синтезе српске и хрватске модерне, као и поглед на однос старих и нових у књижевности. Модерну у књижевности посматра са два становишта: уметничког и културног. Добре стране модерне са уметничког аспекта, по Кашанину, јесу индивидуалност, нове идеје и суптилност. Води се рачуна о форми, стилу, а у књижевност улазе нова и импресивна осећања, дубока интуиција, а версификацијом се приближава музици. Мана је пресађивање непотребних идеја са Запада и декаденција, изражен песимизам. Са становишта културног значаја, „модерна и њен покрет је прва довела Србе и Хрвате до непосредног, чистог и правог извора културе, до Запада”.¹⁸ Кашанин истиче утицај француске књижевности, а Француску као прави источник културе и науке. Јасна је наклоност Милана Кашанина новима и књижевности која настаје и добија врхунац баш у време његовог школовања.

Наведена три текста објављена у сомборском листу *Слоја* бележи Кашанинова библиографија.¹⁹ Оно што, међутим, не налазимо у библиографији јесу прилози у новосадском *Бранику*. Познато је, Кашанин је о томе на више места говорио, да је започео сарадњу у *Бранику* на позив пензионисаног професора Новосадске гимназије, писца и преводиоца Јована Грчића.²⁰ Међутим, открити Кашаниново ауторство код радова у *Бранику* није лак посао. Сам писац је више пута безуспешно позивао и молио пријатеље да покушају да му пронађу те радове, препишу их и пошаљу му у Београд. Нажалост, ти радови никада нису до њега поново дошли. Отежавало је и то што ни сам писац није могао да се тачно присети ни које године су ти радови објављени, чак ни о чему је тачно писао. О томе има података у писму Марку Малетину, након што је добио преписе неких својих радова: „Не знам ко је био та добра душа која ми је све то преписала. Ако има у Новом Саду још једна таква (јер на прву не смем више да апелујем), много би ме задужила ако би прелистала ’Браник’ за 1911 и 1912 (а можда и за 1913 и 1914), у коме такође има мојих ’критичких оцена’. Знам да је у једној (прилично духовитој) реч о песмама – Мићуна Мићуновића! [Павићевића!]

.....

¹⁸ Милан Поповић [Милан Кашанин], „Критички поглед на рад и значај Модерне”, *Слоја*, бр. 15, год. VII, 10. (23) април 1911, стр. 13.

¹⁹ Видети: Иванка Удовички, *Књижевни кријичар Милан Кашанин*, Институт за књижевност и уметност – „Вук Караџић”, Београд 1982, стр. 259–296.

²⁰ Коста Димитријевић, *Нав. дело*, стр. 25–26.

Осталих се не сећам. Има их свега три-четири, у рубрици 'Књижевност', вероватно под шифром М. К. или М. Поповић'.²¹

Пратећи наводе из овога писма, можемо да закључимо да је Кашанин у *Бранику* био сарадник рубрике „Књижевност” која није била стална рубрика листа.²² Идући даље овим трагом, може се засигурно рећи да је Кашанин аутор приказа књиге Мићуна М. Павићевића *Стари мотиви*.²³

То је уједно приказ који није узиман у обзир приликом размишљања о његовим књижевним почецима и на овом месту први пут се уводи у видокруг када је реч о свеукупном делу Милана Кашанина. Наиме, име Мићуна М. Павићевића било је често у периодици тога времена, штампао је књиге једну за другом. Кашанин, попут његовог учитеља Скерлића, нема обзира према бесомучном стихотворству и штанцовању стихова, тако да ће у овом приказу показати још једну особину свога пера – оштрину. Већ у првим редовима, он ће отворити карте и донети суд о песнику: „(...) и ова књига песама Г. Павићевића даје исту импресију коју и досадашњи његови песнички радови, импресију, да је Г. М. М. Павићевић слаб песник, о коме је боље и не говорити”.²⁴ (К. 1912: 6). Ипак, то што је књижевник послао збирку *Бранику* на приказ, „с молбом да се чује *истина*”, Кашанина је навело да му истину и каже. Ипак, без обзира на младост која би по својој природи требало да буде бритка и надмена, Кашанин је у овом тексту није само показао оштрину пера. Демонстрирао је истовремено свој карактер односно чврстину става и објективност исписујући негативну и саркастичну критику. Држи се појединачног дела једног писца и оштро га елиминираше: „Његове песме су баналне и рђаве и по обради и по идејама. Код песама г. Павићевића непотребна је 'теорија реда-по-ред' и анализа. Од концепције почевши, па до најмање ниансе, ништа не ваљају. Без културе и без талента, Г. М. М. Павићевић и не иде у књи-.....

²¹ РОМС, инв. бр. 53. 936. Писмо Милана Кашанина, Марку Малетину од 24. октобра 1952. године.

²² У неким бројевима та рубрика има назив „Књижевност и уметност”. У оквиру ове рубрике приказиване су новоизашле књиге и часописи. Приказивачи су често потписани иницијалима, ређе пуним именом и презименом, а често се дешавало да текст остане непотписан.

²³ Ово је, за сада, сигурно утврђено Кашаниново ауторство. Постоји још неколико критика иза којих се могућно крије Кашанин као аутор.

²⁴ К. [Милан Кашанин], „Мићун М. Павићевић. Стари мотиви”, *Браник*, бр. 46, год. XXVIII, 4. (17) март 1912, стр. 5.

жевност”. И ова критика, као и претходни текстови показује да је по Кашанину добро књижевно дело синтеза културе и књижевног дара. Истина је да у овом приказу Кашанин ни на једном месту није навео конкретне слабости стихова Мићуна М. Павићевића, јер је, верујем, то тада било излишно.

Тај приказ објављен је 1912. године. Ова година је значајна и, рекла бих, пресудна у његовом школовању.²⁵ Има томе неколико разлога.

Један од њих је што је тада, заједно са групом ученика отишао у Београд на Четврту југословенску уметничку изложбу. Дивио се изложеним сликама и Београду: „Рођен на периферији српског народа, од дечаштва сам тежио ка његовом средишту и његовој слободи. Београд! Није било за мене престонице с лепшим именом, нити сам се и с једним градом желео упознати као с њим”.²⁶ Међутим, у овој Кашаниновој посети Београду има и нешто више и значајније од самог дивљења импресионистима на Четвртој уметничкој изложби. Овакве Југословенске изложбе, организоване почетком XX века, у знаку су југословенске идеје и стварање југословенског културног простора.²⁷ Планирано је било да се Четврта изложба одржи у Љубљани, али је, због политичке ситуације, избор пао на Београд. Изложбу је отворио краљ са престолонаследником Александром I Карађорђевићем, а поводом отварања изведена је *Кошћана* Боре Станковића са увертиром *Слоја Срба и Хрваџа*. Јасно је да је читава изложба имала јасну политичку димензију: „При преласку из једног у друго одељење музика је изводила народне химне југословенске; када је краљ ушао у Медулић музика је свирала ’Ој Словени’ и ’Лепа наша домовино’”.²⁸ На изложби су излагали: Стеван Алексић, Иван Грохар, Иван Мештровић, Стеван Тодоровић, Бета Вукановић, Тома Росандић, Коста Миличевић, Мирко Рачки, Урош Предић, Љубо Бабић... Милан Кашанин је, приликом своје прве посете Београду, први пут видео Богдана Поповића и кнеза Павла. Није могао ни да слути да ће му сарадња са кнезом Павлом Карађорђевићем

²⁵ У једном рукопису у којем, у виду теза, Кашанин набраја важне податке у вези са његовим новосадским школовањем, стоји следећа реченица: „Значај 1912. године”.

²⁶ Милан Кашанин, *Случајна ошкрића*, Матица српска, Нови Сад 1977, стр. 106.

²⁷ Прва југословенска уметничка изложба одржана је 1904. у Београду, друга у Софији 1906, трећа у Загребу 1908. године. Видети више у књизи Драгутина Тошића *Југословенске уметничке изложбе*.

²⁸ Надежда Петровићева, „Са четврте Југословенске изложбе у Београду [I]”, *Босанска вила*, бр. 11–12, год. XXVII, 30. јун 1912, стр. 178.

у великој мери одредити и променити живот. Много касније, у својим, још увек необјављеним, сећањима је забележио: „Сутрадан, после отварања изложбе, видео сам, у Македонској улици, у фијакеру, обученог у жакет и с цилиндром на глави, кнеза Павла. Нисам знао да ћу му, после петнаест година, бити сарадник при оснивању и уређењу музеја савремене уметности у Београду”. Млади Кашанин се дивио делима сликара и вајара, не могавши ни да наслути да ће у будућности и сам са већином бити у блиској пословној сарадњи. Та Четврта изложба, са јасном југословенском тенденцијом, имала је и те како утицај на новосадског ђака.

Још један значај 1912. године могли бисмо потражити и у покретању ђачке литерарне дружине „Препород” у Новосадској гимназији. У време Кашаниновог школовања и даље је међу гимназијским ђацима био жив феномен ђачких литерарних дружина. Сетимо се да се у 19. веку на темељима оваквих дружина основала Уједињена омладина српска. Тако је и у време Кашаниновог ђаковања, а то је у време Балканских ратова и предвечерју Великог рата, била активна револуционарна омладина којој је и сам припадао и на чије је састанке ишао од 1912. године. Заједнички им је био полет и ентузијазам, силна енергија, родољубље и вера да могу да промене свет. Заједно са пријатељем из школске клупе, Светиславом Марићем, Кашанин је главна перјаница „Препорода”, на чијем челу је био професор Милан Петровић. Радом у том друштву, избором тема за литерарну обраду, пратили су актуелан политички тренутак. У исто време Кашанин се привио уз Васу Стајића, долазио на његова агитациона предавања и одушевљавао његовим идејама.²⁹ Био је један од Стајићевих „Нових Срба”.³⁰ Гимназијска литерарна дружина било је место где је одјек Стајићевих идеја наишао на одушевљен одзив.

Дакле, више је разлога због којих Кашанин на једном месту у својим рукописима истиче значај 1912. године. Наредне 1913. године у новосадској Српској православној великој гимназији прослављена је

.....
²⁹ Васа Стајић је 1912. године ступио у Народну одбрану и у Војводини држао агитациона предавања, окупао средњошколце и покретао бројне акције које су имале заједнички циљ – уједињење Југословена.

³⁰ У Легату Вељка Петровића чува се писмо у којем млади Кашанин 1914. позива на Састанак свих Срба матураната средњих школа у Угарској и указује на велики културни и национални значај тог састанка. На крају писма Кашанин шаље „Новосрпски” поздрав (У архиви Куће легата, Легат Вељка Петровића).

стогодишњица Његошевог рођења. У спомен ове стогодишњице „Препород” је организовао свечану седницу. На седници је говорио и Милан Кашанин, а његов прилог штампан је у књижици *Три говора са Његишеве стогодишњице*.³¹ Несравњено одушевљење Његошевом улогом, његовим „стваралачким генијем”, а нарочито значајем *Горској вијенца* у остварењу националних идеала одликује овај рад. Ипак, млади Кашанин чак и у екстатичним изливима родољубља настоји да задржи озбиљност и објективност књижевног критичара. Као да није реч о младом аутору из кога кипти енергија и национални занос, Кашанин разложно набраја и мањкавости најзначајнијег Његошевог дела. У овом тексту видљиво је и постављање сопствене филозофије – „Проповедајмо (...) морал здравља и филозофију рада!”³² – о којој се највише може сазнати из Кашанинове преписке вођене за време Великог рата. Истина је да овај текст Кашанин пише као презрели младић, али и да је и он несумњиви показатељ да се на књижевној сцени помаља оригинална личност. Текстом о Његошу, колико је за сада познато, окончан је период прве књижевне активности младог Кашанина. Није прошло много времена од његове матуре до почетка Првог светског рата.

У времену које је уследило, ношен бројним успонима и падовима, Кашанин је другачијим очима посматрао своја младалачка одушевљења оличена у његовим првим узорима. Идолима из младости су године и стечено искуство скидали позлату. Од својих младалачких узора једино није упознао рано преминулог Скерлића, са чијим је ставовима касније често полемисао. Богдан Поповић није на њега оставио пријатан утисак и већ приликом упознавања у Паризу брзо му је разбио младалачке илузије. Трагови његових утисака и сећања на Богдана Поповића могу се прочитати у *Привиђењима*, у лику Коче Пантуле, као и у једном необјављеном запису посвећеном београдском професору. Такође, Кашанинова одушевљеност Димитријем Митриновићем добила је другачију перспективу: „Он није обмањивао и варао само друге, него и себе самог. Он је био уверен да правилно расуђује и да добро ради, да никог не обмањује, па ни себе, и зато и није трагичан”. Лични утисци га, међутим, нису спречили да и даље са интересовањем прати шта се

.....
³¹ У овој књижици, поред говора професора Јована Живојновића, штампани су и два говора са свечане седнице „Препорода” – Светислава Марића и Милана Кашанина.

³² Милан Кашанин, „Његошева поезија”, *Три говора са Његишеве стогодишњице*, Штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад 1913, стр. 14.

пише о његовим учитељима из младости. Приметно је да ће поједини судови и оцене првих учитеља остати дубоко укореењени и у зрелом Кашанину, али ће, с друге стране, са њиховим судовима много више полемисати.

Разбијање идеалне представе о некадашњим идолима може бити, на неки начин, и природни процес одрастања и сазревања. Уверена сам да је Милану Кашанину много теже падало суочавање са изневереним националним идеалима из младости него са слабостима његових првих књижевних учитеља. У идеју југословенства и духовног јединства искрено је веровао. Чак и избору првих тема које је, као гимназијалац, литерарно обрадио, као што су приказивање *Алманаха* и писање о модерни у српској и хрватској књижевности, то постаје јасно. „Историјску свест Кашанин је градио сходно духовним менама, од друге до треће деценије XX века, када је идеје својих непосредних претходника и учитеља надограђивао новим сазнањима, али и отрежњујућим историјским искуством”.³³

Већ после Првог светског рата, пишући о Шестој југословенској уметничкој изложби, када се сан о идеалној држави остварио, он је констатовао: „Предратна југословенска национална омладина носила је један терет тежи од њене снаге, и то нас је скупо стало”.³⁴ Поживео је толико да је имао прилике да се увери да је и сан о заједничкој држави био тешко одржива илузија.

Једино му је чврсто усађено остало уверење да се култура се не може научити, него се мора проживети – „култура значи синтезу”. У свему што је радио на синтези је инсистирао, како у књижевности тако и у историји уметности, што је видљиво не само у његовој бриљантној есејистици него и у целокупном опусу. „Мали” прилози младог Кашанина у свему су упућивали на то да се рађа велика и значајна личност српске књижевности и културе.

³³ Јана Алексић, *Нав. дело*, стр. 55.

³⁴ Милан Кашанин, „Југословенска уметничка изложба (I), *Српски књижевни гласник*, 1. јул 1927, бр. 5, књ. XXI, стр. 378.

ПРЕВРТЉИВОСТ СУДБИНЕ ИЛИ МЕТАМОРФОЗЕ ЈЕДНОГ ОДНОСА

Милан Кашанин и Васа Сџајић

„*З*ма ето, већ осам година како нисам Новосађанин”, писао је Милан Кашанин пријатељу из школске клупе, Светиславу Марићу, 28. марта 1922. године из Француске, „иако покаткад сврнем у Нови Сад, баш толико да нити имам нити немам везе с људима. А кад о свему размислим, ипак ми је Нови Сад и најближи и најмилији од свих градова: тамо сам ја *проілегао*, ако се нисам родио, мада сам и прогледао на једно око, а и то једно мутно. Увек ми нешто жао кад се сетим Новог Сада. Због нечег ми тешко”.¹

Овако је млади Кашанин, меланхолично и уз фини дозу самоироније, из даљине гледао на године проведене у Новом Саду. У некадашњу „Српску Атину” дошао је 1906, када је уписао Српску православну велику гимназију, и ту се задржао осам година, до избијања Великог рата. Како се касније сећао, у Новом Саду његове младости није било „ниједног музеја, ниједног концерта, ниједног биоскопа, па чак ни електричног осветљења”.² Ипак, новосадски период означио је Кашанинов улазак у књижевност, почетак књижевног формирања, прве снажне утиске и ковање великих планова које ће омести Први светски рат. Гладан знања, млади Кашанин одушевљено је читао све што му је долазило под руку. Под утицајем прочитане *Филозофије уметности* Бродера Кристиансена маштао је да упише естетику у Фрајбургу, а у библиотеци Матице српске занесено је посматрао репродукцију главе Праксителовог Хермеса у Шпрингеровој *Историји уметности*... Почео је да пише и објављује. Радови, штампани у сомборској *Слози*, а затим

.....
¹ Милан Кашанин, Светислав Марић, *Прејиска двојице младића*, приредио Предраг Вукадиновић, Матица српска, Нови Сад 1991, стр. 246.

² Коста Димитријевић, *Разговори са Миланом Кашанином*, Catena mundi, Београд 2015, стр. 39.

Милан Кашанић

и у новосадском *Бранику*, нису пролазили непримећено.³ Током гимназијског школовања имао је прилику да изблиза посматра књижевни свет некадашње „Српске Атине”, што је и чинио са нескривеним љубопитством. У Новом Саду је први и једини пут, у Дунавској улици, угледао Лазу Костића.⁴ Пролазећи Хлебарском улицом (данас Милетићева) радознано је посматрао дом у који је писац „Спомена на Руварца” често и радо посећивао пријатеља Милана Савића, тадашњег уредник *Лейхойиса Майице српске*, са чијом се кћерком, Аницом, Кашанин касније спријатељио... Неке од ових сусрета Кашанин је у зрелим годинама евоцирао, и о њима писао.

Међутим, о једном није. Реч је о познанству са Васом Стајићем. Догодило се да се време Кашаниновог ђаковања поклопи са Стајићевим ступањем у Народну одбрану. Сусрет је био неминован – Стајић је и у Новом Саду држао агитациона предавања, а Кашанин је био један од оних ђака који се издвајају својим даром и интересовањима. У то време, Васа Стајић није припадао колективу Новосадске гимназије, а агитациона предавања држао је ван гимназијске зграде.⁵ Будући вешт и ватрен говорник, лако је освајао поверење слушаца, непрестано ширећи број следбеника и сарадника у Загребу, Сарајеву, Мостару, Београду, Новом Саду... (Његова предавања, између осталих, слушали су Гаврило Принцип и чланови „Младе Босне”). Уз Тина Ујевића и Димитрија Митриновића, „последњи апостол старе Војводине” словио је за једног од најважнијих идеолога револуционарне омладине. Истини за вољу, у то време Стајићева личност и појава су плениле и ишле испред

.....

³ Добио је награду за рад о Змајевом национализму на конкурсум сомборског листа *Слоја*. (Од добијеног новца претплатио се на *Српски књижевни гласник*.)

⁴ „Не сећам се ни године, ни дана, ни сата у дану, кад сам први и последњи пут видео Лазу Костића. Њему је могло бити близу седамдесет, мени око тринаест. Ишао сам с једним другом из Новосадске гимназије у шетњу око града Варадина, одакле се, ваљда, он враћао, јер смо се срели у Дунавској улици. Било је лето, улице празне, он велик. Мој друг и ја смо га поздравили, али нас он није видео”, пише Милан Кашанин у есеју „Прометеј” објављеном у знаменитој књизи *Судбине и људи*.

⁵ Стајић је као јавни радник, водио рачуна да не компромитује Новосадску гимназију и њеног директора Душана Радића, те је предавања држао у кафани „Јелисавета” и у Грандафилкиној згради, иако су га касније неоправдано теретили да је предавања држао у гимнастичкој дворани Гимназије. „Није ми било потребно да агитацију уносим у школу и њен опстанак доводим у опасност: школа је имала свога Кашанина, Јаковљевића, Симића...”, записао је Стајић у једном рукопису (РОМС, инв. бр. М. 8752).

његовог дела. Владимир Черина је одушевљено писао о Стајићу након предавања у Загребу: „ово је најраснији Југословен и најагилнији и најбољи културни радник у Војводини, и после Јована Скерлића један од најомиљенијих пионира националистичке омладине и њене слободарске мисли водиле”.⁶ На помене Васе Стајића наићи ћемо и у *Видовданској еџици* Милоша Ђурића. Речју, омладина је била занесена Стајићем у много већој мери него што се данас може претпоставити. Стајић је то поверење узвраћао и држао младе људе уз себе, имајући неограничено поверење у њих. Његови листови, *Нови Србин* и *Српска њросвејта* имали су снажан утицај на омладину пре Првог светског рата.⁷

Један од главних организатора посете омладинаца предавањима Васе Стајића у Новом Саду био је, сада већ није тешко погодити – Милан Кашанин. Потврду налазимо и у сећањима Кашаниновог школског друга: „Једног пролетњег дана 1913. г., кад сам похађао седми разред Српске православне велике гимназије новосадске, за време одмора између часова, саопшти ми Милан Кашанин да после предавања не одем кући већ да се нађемо у Хлебарској улици (данас Милетићева) где ће нас чекати Васа Стајић који треба да нас упути шта и како да се почне и у нашој школи радити, да бисмо и ми, ученици старијих разреда новосадске Српске гимназије, узели активног учешћа у оном свеопштем духовном и националном буђењу које је било већ захватило целокупну омладину Словенског Југа”.⁸

Потврду Кашанинове посредничке улоге проналазимо и у Стајићевом примерку листа *Нови Србин*. На списку насловљеном „Моји сарадници” налази се, Кашаниновом руком исписано, „Милан Кашанин Нови Сад Ханска ул. 15”.⁹

.....

⁶ Владимир Черина, „Значење Стајићевих предавања”, *Вихор*, 8, 1914, стр. 141–144.

⁷ У својим сећањима на послератну књижевност, штампаним први пут у *Лейтџису Мајџице српске* 1929. године, Црњански је поменуо часописе Васе Стајића: „На нас, гимназисте, у Темишвару, па, колико сам обавештен, и по другим местима војвођанским, много је утицао 'Нови Србин' Васе Стајића, 'револуционарно националан'”. (Видети: Милош Црњански, *Есеји и чланци I*, Задужбина Милоша Црњанског – Наш дом – Editions L'Age d'Homme, Београд 1999, стр. 89).

⁸ Милутин Симић, „Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915”. *Сјоменица Васи Стајићу*, Уранија, Нови Сад 1938, стр. 60.

⁹ Видети: РОМС, инв. бр. М. 8755. У овом недовршеном списку који броји двадесет и два имена, једини сарадник из Новог Сада је Кашанин.

Будући да је био један од оних људи који око себе не стварају беде, енергични Стајић је брзо пригрлио младог и даровитог гимназијалца. Активност младог Кашанина у културном и књижевном животу новосадских гимназијалаца, могла је само да му импонује. У *Извештају о Српској православној великој гимназији у Новом Саду за школску 1913. – 1914.*, периоду који означава и последњу годину гимназијског школовања Милана Кашанина, налазимо да је литерарна секција друштва „Препород”, чији је члан био, као новину увела држање свечаних седница. Прва оваква седница, посвећена стогодишњици рођења Петра Петровића Његоша, одржана је 28. децембра 1913, у свечаној гимназијској дворани. У програму је било и Кашаниново предавање о Његошевој поезији.¹⁰ Недуго затим, на прослави Светог Саве у Гимназији, осмошколцу Кашанину додељена је награда из задужбине добротвора Николе Крстића, а тим поводом награђени ученик говорио је о животу и раду Светог Саве. (Истог дана, увече, на надалеко познатим гимназијским светосавским беседама, његово име налазимо у програму – „Сан деспота Ђорђа”, мелодрамску декламацију уз пратњу гласовира приказао је Милан Кашанин.¹¹) Најзад, и ови шутири подаци, извучени из гимназијских извештаја, недвосмислено потврђују снажно присуство осмошколца Милана Кашанина у животу Новосадске гимназије у предвечерје Великог рата.

О поменутом књижевном удружењу ђака, „Препород”, нема много података. Основано је 1912. године захваљујући подршци једног од Кашанинових омиљених професора, Милана Петровића, али је смер и карактер попримило под утицајем предавања Васе Стајића. Вођени духом Стајићевих идеја, гимназијалци окупљени око „Препорода” истицали су као главни задатак наглашавање националних вредности и „припремање наше омладине за рад на културном и политичком уједињењу нашем”.¹² (По свој прилици је Кашанин, исте године када је „Препород” основан, заједно са групом ученика отишао у Београд на Југословенску уметничку изложбу и том приликом посетио редак-

¹⁰ Три говора са Његошеве стогодишњице: свечани говор Јована Живојновића, Кашанинов есеј о Његошевој поезији и есеј Светислава Марића о Његошевој филозофији, објављени су 1913. године као књига.

¹¹ Чувене Светосавске беседе новосадских гимназијалаца остаће Кашанину у лепом сећању и са топлином ће писати о њима у тексту „Сећање на Беседу”, написаном за *Сјоменицу о њедесетјој свейосавској беседи*. Хор је у време Кашаниновог ђаковања за Светосавске беседе, припремао Исидор Бајић.

¹² Милутин Симић, *Нав. дело*, стр. 62.

цију револуционарног листа *Пијемонти*.)¹³ Одјек Стајићевих предавања пробијао се и кроз теме које су чланови „Препорода” предлагали за литерарну обраду. У зиму 1913. године Кашанин је, заједно са Светиславом Марићем, израдио програм тема међу којима су биле и „Уједињење Немачке” и „Револуционарни рад младе Италије са особитим обзиром на наше прилике”, на шта школска управа није благонаклоно гледала.¹⁴ Коначно, Стајићеве идеје и начела могу се препознати и у поменутом Кашаниновом есеју о Његошевој поезији. Није потребно нарочито истицати да овај младалачки есеј, у критици обележен као „промашај и у садржинском и у стилском погледу”,¹⁵ губи битку у поређењу са потоњим есејима. Коначно, намера младог Кашанина, чини се, није ни била да донесе књижевну расправу, већ пре да изнесе културни и национални програм,¹⁶ толико близак идејама Васе Стајића. Утицај Димитрија Митриновића препознат у овом есеју нећемо спорити – коначно, и сам Кашанин се на њега позивао. Но, не би требало олако прећи преко Стајићевих идеја које је Кашанин вешто инкорпорирао у редове свога есеја. „Нови Србин бити значи радити”, и друге Стајићеве крилатице и идеје изнете у *Новом Србину* и на предавањима транспоноване су на оним местима где млади осмошколац слави и велича рад, оптимизам... „Херојске филозофија” Милана Кашанина избија из редова есеја о Његошевој поезији. (Извесно је да ће се у годинама након Првог светског рата некадашњим „Новим Србима” и сопственим младалачким заносима Кашанин подсмехнути у причи „Мрав”.)

По завршетку гимназијског школовања, Милан Кашанин нашао се у друштву новосадских матураната који су посетили Косово на Видовдан 1914. године. Међу главним организаторима екскурзије био је његов старији брат, Радивоје.¹⁷ Међутим, у позадини овог одласка но-

.....
¹³ Школска управа сазнала је тек доцније за овај ђачки „подвиг”. У загребачком *Вихору* из 1914. године, из текста Милана Костића о *Новом Србину* сазнајемо да су због овог одласка на Југословенску уметничку изложбу, ученици били најстроже кажњени, а претило им је, изгледа и искључење.

¹⁴ Милан Кашанин, „Случај Др Душана Радића”, *Јединство*, бр. 394, 61920, стр. 3.

¹⁵ Иванка Удовички, *Књижевни кријичар Милан Кашанин*, Институт за књижевност и уметност – Вук Караџић, Београд 1982, стр. 16.

¹⁶ Предраг Вукадиновић, „Предговор”, у: Милан Кашанин, Милан Кашанин, Светислав Марић, *Прејиска двојице младића*, приредио Предраг Вукадиновић, Матица српска, Нови Сад 1991, стр. 20.

¹⁷ Глиша Мирковић, „Војвођански матуранти на Косову 1914. године”, *Годишњак Матице српске, календар за јосићу 1939. годину*, 1938, стр. 82.

восадских матураната на Косово, примећује се и Стајићево присуство. (Поред Стајића, удео у посети ђака Косову имали су Тихомир Остојић и Милан Петровић. Нико од њих, међутим, није пошао са матурантима, вођа им је био професор Глиша Мирковић.) Дан пред полазак, на завршној забави матураната предавао је Васа Стајић о националном питању и комитама.¹⁸ Новосадски матуранти су се на путу до Косова зауставили у Београду, Врању, Скопљу... Тек свршени ђаци Новосадске гимназије на Видовдан су посетили Грачаницу, где су отпојали Остојићево литургију. Случај је удесио да се састанак матураната Срба из Јужне Угарске и Краљевине Србије на Косову догодио истог дана када су пуцњи Гаврила Принципа одјекнули Сарајевом. Пошто је вест о убиству Франца Фердинанда дошла до њих, родољубиви младићи похрилили су да се придруже демонстрацијама против Аустроугарске у Приштини и Косовској Митровици. „У Приштини сакупљена омладина из Србије, а осим њих и остали народ чувши за ову вест, приредили су бурне демонстрације кроз варош против Аустрије и велике манифестације за Србију. Нашли се ту одмах и папирни лампиони и музика. Поређало се одмах у редове и тако је почео опход кроз варош уз бурно певање и свирање патриотских песама и уз викање: 'Живела Србија, пареат Аустрија!'", писао је Глиша Мирковић.¹⁹ По повратку са Косова, једна група омладинаца, међу којима је био и Кашанин, „одлази у Народну Одбрану да тамо прими упутства и план национално-револуционарне пропаганде у Војводини”.²⁰

Епилог ових демонстрација био је следећи – Васа Стајић ухапшен је непуних месец дана након Видовдана, 26. јула 1914. године, и осуђен на десет година тешке робије.²¹ Новосадским матурантима је због посете Косову и учешћу у демонстрацијама било суђено пред војним судом у Сегедину. На оптуженичкој клупи, као један од Стајићевих ђака био је и Милан Кашанин.²² Велеиздајнички процес против Стајића и његових

¹⁸ Арпад Лебл, *Политички лик Васа Стајића*, Прогрес, Нови Сад 1963, стр. 284.

¹⁹ Видети: Глиша Мирковић, *Нав. дело*, стр. 93–94.

²⁰ Милутин Симић, *Нав. дело*, стр. 63–64.

²¹ Васа Стајић је ратне године провео по самицама и тамницама у Араду, Панчеву, Сегедину, Илави и Турчанском Светом Мартину. Из Светог Мартина побегао је пред крај рата и стигао у Загреб. С друге стране, Милан Кашанин рат је провео у Сарајеву, Загребу, Новом Саду, Будимпешти...

²² Оптужница је гласила, како је Стајић писао супрузи Милици: „Против Васа Стајића и другова, њих још једанаест. Међу овима Васић Стева, Пајић Душан,

ђака „фанатика”, како су их дневне новине називале, вођен је 1915. године. Процес је окончан тако што је Васа Стајић сву кривицу преузео на себе, а матуранти добили ослобађајућу пресуду. Ипак, посета Косову пореметила је Кашанинове планове и онемогућила га да упише филозофију у Загребу, јер је био означен као политички „непоуздан”.

Стајићев и Кашанинов једини „ратни” сусрет догодио се на суду, у Сегедину. Интересантно је да је у својим зрелим годинама, Кашанин врло штуро одговарао на питања о Сегединском процесу, или их је вешто заобилазио.²³ Ипак, у чланку „Случај Др Душана Радића”, штампаном у новосадском *Јединству* 1920. године, Кашанин је, бранећи од оптужби директора Новосадске гимназије, разоткрио своју улогу у одласку омладинаца на Косово и Сегединском процесу: „Сегедински процес је дошао као последица излета на Косово, који смо учинили ми матуранти из 1914. године. Ако се још добро сећам, идеја о томе путу потекла је баш од мене, и ја сам био као неки председник одбора који је тај излет припремао; – зато је Г. Радић, после матуре, кад су њему хтеле власти да уруче пасоше за нас и он то одбио, позвао мене и још једног друга (не сећам се више којег) к себи у канцеларију, где ме је од пута одговарао, рекавши ми да су политичке прилике мутне и несигурне, да ће наша Гимназија, услед тога пута, још јаче постати сумњива властима и да може, шта више, доћи у опасност и сам њезин опстанак”.

Из Кашаниновог писања сазнаје се да нису били оптужени сви матуранти, већ само њих четворица, јер су се остали невешто изјашњавали и кривицу пребацивали на Кашанина и Арона Јаковљевића.

С друге стране, Стајић се у необјављеном рукопису „Моји судски прогони” осврнуо и на велеиздајнички процес вођен против њега и

.....
Милан Кашанин, Арон [Јаковљевић]. Кривица нам је: Хтели смо да се неки делови Угарске или друге половине А[устро]-Угарске монархије силом отргну од ове и подвргну туђој власти, Србији. За постигнуће овога смо се удружили у Нар[одној] Одбрани, која да нас је васпитала за дужности нама намењене кад избије рат” (Видети: Арпад Лебл, *Нав. дело*, стр. 245).

²³ Коста Димитријевић је, присећајући се разговора са Миланом Кашанином приликом припреме за трибину *Сведочанства* у Београду навео: „Посебно ме је замолио да из мог списка изоставимо још нека питања на која није био вољан да одговара пред публиком. Тако, рецимо, није желео да говори о карактеристикама своје генерације, зашто је његов нараштај доспео пред војни суд у Сегедину, о одбрани докторске дисертације *Бела црква каранска* на Београдском универзитету, о неправедно угашеном *Српском књижевном гласнику* (Видети: Коста Димитријевић, *Нав. дело*, стр. 19).

његових ђака у Сегедину. Записе о овом процесу можемо пронаћи и у његовим дневницима, вођеним за време Великог рата.²⁴

Занимљиво је да највише података о Кашаниновом и Стајићевом односу имамо баш у периоду током година Великог рата, када су везе биле најчвршће, а они најудаљенији. Наиме, „учитељ” и „ученик” су одржавали контакт писмима. Сачувана преписка данас представља драгоцено и незаобилазно сведочанство о стасавању и формирању критичара и књижевника Милана Кашанина.²⁵

Поменут сусрет Васе Стајића и Милана Кашанина на суђењу у Сегедину 1915. године може се посматрати, дакле, као континуитет у формирању њиховог односа који се развијао на релацији учитељ – ученик. Прва сачувана писма њихове ратне преписке су из 1917. године. (Поузвано је да су и након Сегединског процеса Стајић и Кашанин били у преписци, али та писма нису сачувана.) Милан Кашанин је у Загребу, склоњен у Болницу Милосрдних сестара где се нашао заједно са Андрићем, Ђоровићем, Бартуловићем, Војновићем... Почела је његова афирмација у књижевном животу Загреба. Васа Стајић тамнује у Илави. У тамници чита, пише и добија писма која прођу цензуру. Илавском заточенику писма доносе радост: „Дванаестог Септембра добих друго Кашаниново писмо. Управо рекао Кулику да сам прилично депримиран. Да ли ме је овакав догађај усправио? Подсећа ме на ону преписку с Вељком, пре десет година! Ето дописујем се са живим човеком, и то дописивање је некакво учешће у животу”²⁶

А Кашанин му је писао са много поштовања, узбуђен због прилике да „поразговара” са својим учитељем. Ратна писма Милана Кашанина упућена илавском заточенику, разговорна су и опширна, писана брижљиво и промишљено. Више су есеји него писма како каже Предраг Вукадиновић. Она откривају младалачку фасцинацију новосадског

²⁴ Видети: Васа Стајић, *Прилози за аутобиографију*, приредила Зорица Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2017, стр. 127–129.

²⁵ Њихова свеукупна преписка, заједно са писмима-концептима из Стајићевих бележница садржи тридесет и једно писмо (21 писмо је Кашаниново, а 10 је писао Стајић). Сачувана писма су приређена за штампу и обухватају период од 1917. до 1936. године у књизи *Белешке на маринама. О скрајнућим књижевноисторијским изворима* 2015. године. Првобитно је писма Милана Кашанина упућена Васи Стајићу за време рата штампао Предраг Вукадиновић у тексту „Милан Кашанин. Писма једном заточенику. У трагању за аутентичним стваралаштвом” у *Савременику* 1977. године.

²⁶ Видети: Зорица Хаџић, *Белешке на маринама. О скрајнућим књижевноисторијским изворима*, Институт Гоша, Београд 2015, стр. 181.

ђака личношћу и учењем „последњег апостола старе Војводине”. Кашанин није крио да веома држи до Стајићевог мишљења и књижевног укуса – у њему је видео учитеља и једину особу која га разуме.²⁷ Био је Стајићев одушевљени следбеник. Откривао му је своје планове, стваралачке дилеме, исповедао се о подвојености између критичара и песника коју осећа, наводио начела своје „нове филозофије” – „За непознатим богом”, роману који планира да напише, књижевним симпатијама... Истовремено, Кашанин је Стајића обавештавао о културном и књижевном животу у Загребу, скретао му пажњу на младе писце (Владимира Јанковића, Теофана Страјнића, Милоша Грујића), нове часописе... Одушевљено је у илавску тамницу слао стихове Милоша Црњанског. Очекивао је од Стајића савет и мишљење.

Током боравка у Загребу, Кашанин је одржавао контакте и са Стајићевом породицом.²⁸ Тако је имао прилику да прочита рукопис Стајићеве аутобиографије и „Упутства за Дањушино васпитање”.²⁹ Од породице Васе Стајића добио је и његову фотографију коју је држао урамљену. Есеј о Ромену Ролану који је припремао, намеравао је да посвети свом учитељу. Поред тога, настојао је да штампа књижицу Стајићевих текстова, како би ли на тај начин помогао његовој породици.³⁰ У Загребу је, без сумње, на сваком кораку поносито истицао да је Стајићев ученик, чак су, његовим посредством, од руке до руке ишла писма његовог учитеља – илавског узника.³¹ О Каша-

²⁷ Реченице које следе, издвојене из писама упућених Стајићу, добра су илустрација Кашаниновог „идолопоклонства”: „Ви сте човек који се не заборавља”; „ја од старијих људи од [ме]не никог толико не волим као вас”; „Не, ја сам тим хтео рећи да сте ви човек од ког сам ја учио, и учим, како треба живети и како треба радити; ви сте готово једини били из наше старе, добре Војводине кога је човек могао право заволет, остали су могли бити само цењени”...

²⁸ Жена Васе Стајића, Милица, је са њиховом кћерком, Даницом-Дањушом, провела ратне године у Загребу, где је имала родбину.

²⁹ Рукопис ове Стајићеве аутобиографије, написане у илавској тамници, није сачуван; наслов јој је био „Песма мог живота”.

³⁰ Тихомиру Остојићу је из Загреба, 24. јануара 1918. године, писао: „Ми ћемо гледати да издамо овде једну књигу Г. В. Стајића, да на тај начин помогнемо мало његовој сиротој и несрећној породици. За то би нам требали они *Лейоисис*, у којима су изашли његови чланци, за време вашег уредничковања”. Видети: Миливој Ненин, *Ситне књије*, ДОО Дневник – новине и часописи, Нови Сад 2007, стр. 154.

³¹ Петар Коњовић из Загреба о томе пише Тихомиру Остојићу: „Читао сам два веома лепа писма Васина што их је писао Кашанину. Духом, он је одиста међу нама, и свеж”. Видети: Надежда Мосусова, „Преписка између Петра Коњовића и Тихомира Остојића”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, 19, 1, 1971, стр. 166.

нину се тада писало да се, понегде, у својим критикама равна према Стајићу.³²

Стајићева писма из тамнице упућена Кашанину, нажалост, нису сачувана. Ипак, у бележницама и дневницима које је водио за време Првог светског рата, могу се пронаћи концепти писама „младом филозофу” Кашанину.

„Не знам како ћу изићи једном пред вас” – писао је Кашанин са страхопоштовањем Стајићу. Из сачуваних Стајићевих концепата видимо да је и учитеља и ученика, заправо, мучило исто питање. Јер, Стајић је брже увидео колики је јаз између њих. Стога преписка, колико открива њихову блискост, толико сведочи о бројним разликама између њих. Тих различитости Стајић је био свестан: „Ја ћу вам писати као живом човеку, човеку од сутра, ја, јучерашњи човек. Ако на ваше исповести ипак будем стављао критике или педагошке примедбе, то ће се десити само зато што сам ја тако увек радио, и што два различита човека друкче ваљда и не могу говорити, но чудећи се један другом. Ви кажете да сам ја једини човек који би вас разумео, а ја вас не разумем него се чудим списку ваших учитеља”.³³

Књижевни укуси, књижевне симпатије, поимање филозофије – све их је делило и одвајало. Док је Кашанин откривао Стајићу Црњанског, Стајић га је упућивао на поезију Вељка Петровића и Милете Јакшића. Нису се сложили ни у оцени вредности Димитрија Митриновића. На прагу своје четрдесете године, Стајић је свестан свих разлика између њих. Кашанин, који је тек ушао у двадесете, међутим, није. Иако млад, Кашанин је остао „свој” – није се повео за укусом човека којег је необично ценио, онако како само младост може „учитеља” да цени и идеализује.

С друге стране, утицаји су, несумњиво, били обострани што показује и то да је Стајић са интересовањем пратио писце на које му је Кашанин скренуо пажњу, иако није имао много разумевања за њихово писање и налазио им је више мана него врлина. Неће проћи много времена када ће се испоставити да је и књижевност била камен раздора између учитеља и ученика.

Но, без обзира на разлике које ће их убрзо раздвојити, Кашанин је, у време Стајићевог тамновања, у *Гласу Словенаца, Хрватиа и Срба*

.....
³² Видети: Радован Поповић, *Аристокрај духа. Живојојис Милана Кашанина*, Матица српска, Нови Сад 2016, стр. 27.

³³ Према: Зорица Хаџић, *Нав. дело*, стр. 179.

величао свог учитеља, подсетивши на његов јавни рад. Најпре је у чланку „Мисли једног узника. Васа Стајић” објавио фрагменте из Стајићевих приватних писама упућених њему.³⁴ У прилогу који је пратио ове фрагменте (који, такође, откривају њихове различите укусе) писао је о Стајићу као једном „од првих и најзначајнијих људи на Словенском Југу”. Имао је потребу и да истакне да је илавски узник својим деловањем и предавањима више учинио него многи политичари и људи о којима се говори. „Добар говорник, а више од свега лично привлачан човек, он је окупио око себе све што се нашло вредног у најмлађим нарасајима нашим”.³⁵ Као да су се улоге, накратко, замениле, и ученик се сада ставио у одбрану свог учитеља и залагао се за њега. Наредни чланак „Предавања Васе Стајића” је информативан и написан је пошто је Стајић побегао из тамнице и одржао предавање у Југословенском Демократском клубу.³⁶

Након окончања рата, Кашанин је отишао на студије у Париз, а однос према некадашњем учитељу почео је да се мења. Три писма Стајићу упућена из Париза, 1919. и 1920. године, писана су у истом тону и увек са истом молбом – да се убрза слање стипендије. Тешке материјалне прилике Милана Кашанина у Паризу изазвале су огорченост и гнев на оне који су му стипендију и помоћ обећавали. Због тога је покушао и преко Стајића да изради помоћ, што је, изгледа, на крају, и успео. Не знамо колико је Кашанину било познато да његове ламенте нико није могао боље да разуме од Стајића. Почетком XX века и Васа Стајић се нашао у готово сличној ситуацији када је у Париз стигао готово без новца и тумарао његовим улицама више гладан него сит.³⁷ Антун Густав Матош, париски пријатељ Васе Стајића, о томе је писао у причи „Душевни човек”.³⁸ У сваком случају, захваљујући овим писмима можемо

.....
³⁴ У чланку „Мисли једног узника. Васа Стајић”, састављеном из фрагмента писама и пропратним коментаром о личности Васе Стајића, можемо да препознамо ембрион из којег је, деценијама касније, настала књига *Сусрећи и њисма*.

³⁵ Милан Кашанин, „Мисли једног узника. Васа Стајић”, *Глас Словенаца, Срба и Хрваџа*, 20, 1918, стр. 3.

³⁶ Парадоксално је што се овај Кашанинов чланак нашао у недавно објављеном избору текстова Васе Стајића који је приредио Саша Марковић.

³⁷ Васа Стајић, *Нав. гело*, стр. 63–66.

³⁸ О Васи Стајићу и Антуну Густаву Матошу видети више у: Željko Milanović, Zorica Hadžić, „A. G. Matoš i Vasa Stajić u Parizu: Distopijska perspektiva (auto)biografskog izmještena u pripovijedanje”, *Književna smotra*, godište XLVIII, br. 179 (1), 2016, str. 119–130.

да пратимо метаморфозе њиховог односа. Уочљиво је да Кашанин у писмима из Париза ословљава Стајића са „Драги г. Стајић”, а у једном писму ће га назвати „чика-Васо”. Топло обраћање са „учитељу” или „пријатељу” као да је било резервисано само за ратне године.³⁹ Животне околности су се промениле. Стајић, „непрактичан политичар”, после разлаза са Јашом Томићем, разочарано је сишао са јавне сцене и све се више окретао архивском раду. После Првог светског рата „његови пријатељи и сарадници или су се приклонили режиму, или су се повукли у пасивитет; његови бивши ученици ’Нови Срби’, углавном нису разумели његову тадашњу активност и у чуду су се питали шта се то збило са негдашњим националним револуционаром Васом Стајићем; његове проповеди ђачкој омладини нису наилазиле на одзив какав је очекивао”.⁴⁰ С друге стране, Кашанин је наставио да ниже успехе и да доживљава афирмацију у београдским књижевним круговима. Разочаран у младалачке идеале, почео је да заборавља свог учитеља. Иако је на једном месту навео да млади људи са великом свирепашћу и брзином могу да забораве оно што су волели, у овом случају није било тако – заборав је наступао постепено, а књижевни и идејни додири између њих постали су једва видљиви.

Најпре можемо да се осврнемо на њихов разлаз у погледима на књижевност, наговештен још у преписци вођеној за време рата. Два текста објављена у *Летопису Мајице српске*, писана на исту тему – Стајићев и Кашанинов – то јасно показују. Наиме, 1924. године, Васа Стајић штампао је текст „Послератна књижевност Војводине”,⁴¹ а наредне године, Кашанин објављује преглед „Писци из Војводине пред рат, и после рата”.⁴² Кашанинов текст би се могао читати као својеврсни одговор Стајићу. Истина је да у наведеним прегледима постоје, евентуалне,

.....
³⁹ Узгред, једино је за време Првог светског рата Кашанин Стајића називао својим учитељем. У каснијим разговорима, када би говорио о својој младости, истицао је Тихомира Стојића, Милана Петровића, као и Богдана Поповића и Јована Скерлића. Васу Стајића никада.

⁴⁰ Живан Милисавец, „У спомен Васи Стајићу”, *Улазница*, 61, 1978, стр. 12.

⁴¹ Васа Стајић, „Послератна књижевност Војводине”, *Летопис Мајице српске*, 302, 2, 1924, стр. 15–22.

⁴² Милан Кашанин, „Писци из Војводине, пред рат, и после рата”; *Летопис Мајице српске*, 303, 1, 1925, стр. 39–44. Ово је један од значајнијих текстова Милана Кашанина, али своје место није нашао у његовим *Изабраним делима*. Занимљиво је да се не помиње ни у тексту „Милан Кашанин у Летопису” који је написала Мирјана Стефановић.

додирне тачке у књижевним укусима (Милета Јакшић, Вељко Петровић и Милош Црњански), али су још евидентније тешко премостиве разлике које су одвајале „старе” од „нових”. Стајић је у свом прегледу дао простор у првом реду Милети Јакшићу и Вељку Петровићу, задржао се на групи предратних јавних и културних радника, поратним часописима у којима се могу наслутити први знаци послератне књижевности Војводине. Стајићев став био је да Војводина после рата „нема своје књижевности”, али да постоје значајни књижевници – Милета Јашић, Вељко Петровић, Милош Црњански и Милан Кашанин. Поред ових писаца навео је и оне за које је сматрао да су „дискретнији таленти”. Међутим, остало је приметно да је одређене писце прећутао. Мисао водиља Васе Стајића била је да је књижевност Војводине занемарена и да јој се не даје довољно простора.

Кашанинов преглед био је исцрпнији, писан са тежњом да се, у кратким цртама, представе писци и њихове поетичке особености (Милета Јакшић, Светислав Стефановић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, Аница Савић, Тодор Манојловић и Милош Црњански). Уочљиво је да Кашанин је у свом тексту маркирао књижевни рад Светислава Стефановића, Тодора Манојловића и Исидоре Секулић, писаца које Стајић није, макар ни овлашно, споменуо као значајне за књижевност Војводине. Иако је Исидора Секулић сарађивала у његовом *Новом Србину*, Стајић није имао разумевања за њено писање, а до књижевног дела Светислава Стефановића је још мање држао. Стајићева необјављена преписка са Тихомиром Остојићем открива да је за предратни *Лешојис* намеравао да напише негативну критику о Стефановићу. Кашанин се, с друге стране, залагао још као ђак, у приказу *Алманаха српских и хрватских њријоведача* за Светислава Стефановића! Стајићева књижевна мерила у прегледу послератне књижевности Војводине била су, у доброј мери, искључива и лична. Његов избор да ни не спомене писце о чијим делима није имао високо мишљење, није донело тексту потребну ноту објективности. Кашанин је имао много више слуха за нове тенденције у српској књижевности, у његовом прегледу предратне и послератне књижевности писаца из Војводине књижевници су приказани јасно и прецизно, а особености њихове поетике бриљантно предочене.

Након ових текстова већ ослабљене везе учитеља и ученика кренуле су, постепено, да се кидају. Једно од њихових ретких заједничких становишта у тумачењу књижевности било је да би требало познавати

не само дело него и личност писца, што су и један и други више пута истицали.

Ипак, Стајић се и даље ослањао на свог некадашњег омладинца, слао му је позиве за сарадњу, рачунао на њега приликом уређивања *Лейхойиса*, на заједничком раду су се нашли и у Друштву „Змај” из Сремских Карловаца... Другим речима, више је, чини се, било Стајићевих позива него Кашанинових одзива. Уосталом, њихова писма су, и овога пута, најјаснији показатељ још једне метаморфозе. У преписци насталој по Кашаниновом повратку из Париза, нема више одушевљеног исповедања, изношења планова, расправљања о књижевности... Као да је сада Кашанин „старији” – он Стајића моли да му „растури” новоизашлу књигу у Новом Саду, или ће му се, попут Црњанског, обратити када му буде био потребан неки архивски податак.

Последње сачувано писмо из њихове преписке је из 1936. године.⁴³ Стајић је тада, кратко, први пут био изабран за председника Матице српске. Желео је Кашанину да повери уређивање *Лейхойиса*. Кашанин, међутим, понуду није прихватио. Исте године је у Београду отворен Музеј кнеза Павла, чији је духовни творац и директор био Милан Кашанин. Некадашњи учитељ и ученик почели су да воде различите „борбе”.

Изненађује, међутим, да *Сјоменица Васи Сјајићу*, објављена 1938. године поводом шездесетогодишњице рођења „последњег апостола старе Војводине”, међу прилозима некадашњих његових омладинаца, не садржи и Кашанинов.⁴⁴ Писали су и они који су се у много мањој мери одушевљавали Стајићевим идејама и предавањима, али Кашанин није. Разлоге изостанка Кашаниновог прилога не знамо. Да ли је писац *Привиђења* сам дао одговор док је размишљао о свом нараштају који је, како је истицао, био жртва великих идеала: „Примити идеологију и менталитет старих, иронично и скептично или догматски настројених и рационалистички васпитаних, било је немогуће после великих

.....
⁴³ Ради се о писму које је Стајић написао Кашанину поводом својих „борби” у Матици и у којем му поручује „било ми је жао што сте ме оставили сама да се борим са тешкоћама, али сам ћутао, знајући да сам своје учинио (Зорица Хаџић *Нав. дело*, стр. 208). Кашаниново писмо које је претходило овом Стајићевом одговору није сачувано – у једном писму Младену Лесковцу Стајић га назива „покајничко писмо” Милана Кашанина (Арпад Лебл, *Нав. дело*, стр. 513).

⁴⁴ У *Сјоменици* се налазе прилози Кашанинових школских другова, некадашњих „Нових Срба”: Светислава Марића, Арона Јаковљевића и Милутина Симића.

народних победа. Ништа није било мање немогуће наставити активност предратних националистичких омладинаца, која је била остварена у свом главном циљу. Морале су се тражити нове оријентације и засебни путеви”.⁴⁵ И на овај начин, размишљајући о различитим књижевним нараштајима, Кашанин се „разрачунавао” са прошлошћу и идолима из младости. Јер, догађаји из младости посматрани из перспективе новонасталих животних прилика лако добијају статус ефемерног. Никада после тога Кашанин није писао о Стајићу, нити је о њему јавно говорио. Читаоци његових *Избраних дела* могу на помен Васе Стајића да наиђу у осмој књизи, у тексту „Разговори са Миланом Кашанином”. Нажалост, поједине изјаве донете су у виду теза, тако да су понуђене тек назнаке да је, између осталог, Кашанин говорио „о својој револуционарности у време младости /„Били смо и ми некад револуционари.”/, затим о Васи Стајићу, који је саветовао младим људима којима се судило у Аустро-Угарској у току Првог светског рата, међу њима и Милану Кашанину, да им је боље и достојније то него да их баце на фронт”.⁴⁶

Конечно, након Другог светског рата уследила је још једна, последња у низу, метаморфоза њихових односа. Ратне године Стајић је провео у Карловцима, Кашанин у Београду. Тик пред крај рата Стајић решава да се, иако оронулог здравља, придружи партизанима. Убрзо се преселио у Нови Сад и постао доживотни председник Матице српске... Речју, добио је највише почasti и уважавања, долазили су код њега на савете и разговор, а реч му се слушала и ценила. Кашанину поратно време ништа добро није донело. Био је прокажен и обележен због тога што је објављивао књиге током рата. Сада је он живео изоловано и повучено, од њега су се склањали и зазирали, као да је својим присуством могао да угрози друге. Вељко Петровић га је срамно сменио на месту директора Музеја. Не знамо да ли је Стајић тада покушао да пружи руку и некако помогне некадашњем одушевљеном ученику. Да јесте, можда би то Кашанин негде забележио. У сваком случају, после Другог светског рата, Стајић се снашао. Кашанин није.

Учитељ је, поново, постао „учитељ”.

.....
⁴⁵ Милан Кашанин, „Три књижевна нараштаја”, *Летопис Матице српске*, 321, 2, 1929, стр. 165.

⁴⁶ Овај разговор са Миланом Кашанином вођен је у Институту за књижевност и уметност 9. јуна 1972. године.

ЈАВНИ И ПРИВАТНИ ЛИК ВАСЕ СТАЈИЋА

„*Н* ја сам један од многих синова мога народа који је израстао из патријархалних прилика његових, и пошао да тражи Нове Божове, далеке узоре, нове облике, начине живота”, записао је Васа Стајић (Мокрин, 10. 2. 1878. – Нови Сад, 10. 2. 1947) за време Великог рата.¹ Одиста, у свом бурном животу, сталној потрази за „Новим Боговима”, Стајић је пролазио кроз бројне метаморфозе. Одрастао у скромној и сиромашној породици, од раног детињства заволео је књигу. Гимназију је учио у Кикинди и Карловцима, али је матурирао у Сењу.² Још у гимназијским данима постао је члан ђачких удружења – тајног, радикалног и књижевног, након тога се, врло брзо, приклонио идеологији социјализма. Студирао је на универзитетима у Пешти, Паризу и Лајпцигу. (У Паризу је упознао А. Густава Матоша и постао јунак једне његове приче.)³ По завршетку студија радио је као професор у Пакрацу,

¹ Дневничка белешка од 22. априла 1917. године. Све дневничке белешке које се у овом раду спомињу објављене су у књизи. Васа Стајић, *Прилози за аутобиографију*, приредила Зорица Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2017.

² Професори Гимназије у Карловцима знали су за његов социјализам: „сваке године би ме осудили на 16 сати затвора, већином због избегавања цркве”. Речено му је да неће моћи да се упише у осми разред и због тога је прешао у Сењ; директору тамошње гимназије није сметало што одбија да иде у цркву – „брига њега католика, ако православци неће у цркву”. Током Великог рата, као робијаш у Илави, инсистирао је да иде у цркву, јер је црква била пречица за лакше долажење до новина и вести са фронта. Погодило се да је у то време цркви био потребан појац, и Стајић се тога прихватио: „Две године дана док сам ја био појац српског богослужења, није се у Илави молило за Фрању Јосифа, него само кад је служба ’румунска’”. (Васа Стајић, *Прејришиј усјомена*, РОМС, инв. бр. 12. 526).

³ О односу Васе Стајића и Антуна Густава Матоша, причи „Душевни човек” у којој је главни јунак Васа Стајић видети у: Željko Milanović, Zorica Hadžić, „A. G. Matoš i Vasa Stajić u Parizu: Distopijska perspektiva (auto)biografskog izmještena u pripovijedanje”, *Književna smotra*, godište XLVIII, br. 179 (1), 2016, str. 119–130.

Васа Стајић у илавској тамници

Пљевљима, Сомбору. Почетком 1912. године ступио је у Народну одбрану и брзо постао идеолог и вођ предратне војвођанске револуционарне омладине. Први светски рат провео је на робији (Арад, Сегедин, Сомбатхељ, Илава и Турчански Свети Мартин). Недуго по окончању рата, резигниран и разочаран,⁴ повукао се са политичке сцене и вратио професури, Матици српској и архивском раду.⁵ Други светски рат пробо-

⁴ Пратило га је осећање да у међуратном времену није добио улогу коју заслужује: „Данас сам констатовао да ми је расположење много ведрије зато што у Југославији нисам имао улогу, на коју сам по мом предживоту имао право. Што сам се искључио и био искључен из утицаја на ток догађаја и на ток живота. То искључивање отпочео је регент Александар, кад је од нас 28, који смо од Народног већа били изаслани у Београд да стварамо прву југословенску владу, свакога посебно примио у аудиенцију, сем мене једнога. После, 1938, *Полијика* тврдила да су били изаслани двадесет и шесторица, а мене и не знам кога још избрисала!” (Дневничка белешка од 9. априла 1941).

⁵ Поредећи своју и позицију Јована Скерлића, Стајић је записао: „Разлика међу нама била је и у овоме. Он је као изникао из нашег народа и пружио далеко пипке

равио је у Сремским Карловцима. Након ослобођења прешао је у Нови Сад. (Последње године живота провео је у улици која се данас назива његовим именом.) Умро је на свој шездесет и девети рођендан. Сахрањен је на Успенском гробљу, онако како је желео, „без попа и њихових немилых церемонија”.⁶

Чак и овако, скициран и предочен крупним потезима, Стајићев животопис делује богато и занимљиво. Овај свестрани јавни радник, писац, критичар, педагог, публициста, историчар, филозоф, уредник часописа,⁷ секретар и у два наврата председник Матице српске није до данас проучен у свеукупности своје разгранате делатности. Светислав Марић је још 1938. године упозоравао да је тешко донети „дефинитиван суд” о Васи Стајићу, и да оно што буду о њему писали књижевни критичари, књижевни историчари и историчари, „неће бити ни све, ни оно најважније, ни оно највредније што би о њему имало да се каже”, јер Стајићева књижевничка и научничка физиономија није оштра, а његови списи ни близу не откривају његову богату личност и њено непосредно деловање на људе.⁸ Изгледа да је Стајићев усуд био да његова личност иде испред дела и оставља га у сенци. Свесни оправданости ове Марићеве тврдње о неухватљивости Стајићевог обимног дела и снажном дејству његове личности; трагање за ликом Васе Стајића започећемо преко архивске грађе, онако како је и сам, често, у својим истраживањима чинио. Окренућемо се његовим рукописима, али ћемо изневерити хронологију и трагање започети освртом на последње го-

.....
те у сваком српско-хрватском крају намиришао људе који ће једном чинити своју стазу, свој позив. А ја сам тешко налазио своју стазу, свој позив. Поред тога, споро и касно сам се развијао. За мене је био највећи добротвор онај који ме уведе у неки посао. Тако су ме Вељко Петровић и Милан Прибићевић увели у Народну Одбрану, и ја сам одма пристао да будем међу првим жртвама у борби за југословенско уједињење. А кад је ово, 1918, како-тако остварено, мени, човеку од 40 година, требало је поново тражити посао, сналазити се. Па ни сад није ишло лако. Дуго сам се ломио око народног просвећивања, али и вратио у школу, и пропагисао планинарство. Најзад, пред педесету своју годину постадох нека врста историчара, да такав и умрем”.

⁶ Живан Милисавац, „Повратак Васе Стајића међу омладину”, *Аутиоорјентир-џи с џисама*, Нови Сад, стр. 104. Посмртне говоре на сахрани Васе Стајића држали су Митра Митровић-Ћилас, Лука Мркшић, Јован Поповић и Живан Милисавац.

⁷ Уређивао је листове *Нови Србин*, *Омладинска Мајница*, *Српска просвета*, *Нова Војводина* и *Лейоџис Мајнице српске*.

⁸ Светислав Марић, „Мисионарство Васе Стајића”, *Сјоменица Васи Стајићу*, Нови Сад 1938, стр. 131.

дине живота Васе Стајића.⁹ Изучавајући укупни политички лик Васе Стајића, Арпад Лебл је овом раздобљу посветио најмање пажње.¹⁰

Током Другог светског рата Стајић живи са својом Милицом-Бабуком у Карловцима, тихо, повучено и скромно. Из куће једва да излази. Урођен је у архивске списе – окреће се прошлим данима како би што мање мислио о садашњости – највише времена проводи у раду или одмарајући на веранди, окружен хартијама и књигама. Неуморно чита и пише. У раду налази потребну сигурност и спас: „тај рад мене држи и брани ме од мрачних мисли. Па и кад помишљам на најгоре, онда желим да ме смрт затече на том раду. (...) желим да не доживим старост немоћан за сваки посао”. Услед дугог времена и недостатка саговорника, „карловачки усамљеник” окреће се писању дневника. (Утамничен у годинама Великог рата, такође је тражио и налазио спас у писању и читању.) Свакодневно бележење прераста у исповест самом себи, јер је неуморно претакање тренутака и мисли на хартију задовољавало сталну Стајићеву потребу да сагледа и појасни околности и догађаје. Нагон за преиспитивањем година које су прошле, младалачких идеја и заблуда, поново је подстакло Стајића да почне да бележи исповест о свом животу.¹¹ Кажемо поново, јер је своју прву аутобиографију написао за време Великог рата, у тамници, у првој години заточеништва: „Како тако, написао и моју аутобиографију. То за непуних пет месеца, како сам овде”.¹² Рукопис аутобиографије Стајић је послао породици, у Загреб.¹³ Међутим, аутобиографија Васе Стајића ишла је од руке до руке и, гласно се читала захваљујући Милану Кашанину, Стајићевом „ученику”.¹⁴

⁹ Фокусираћемо се на дневнике и записе настале за време Другог светског рата и по ослобођењу. Последњи дневнички запис Васе Стајића настао је 8. фебруара 1947. године: „У ова међувремена сам се био разболео, али ни моји доктори нису били начисто: беше ли то грип или бронхитис. Изгледа да је ипак био бронхитис, али је силно упропастио моје спавање и дисање. Да ли ћу још лежати на веранди? Или, хоћу ли се отимати дремању на тераси?” Умро је 10. фебруара.

¹⁰ Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. Арпад Лебл је, чини се, имао веома обзрив однос према грађи из овог периода и чини се да је није у довољној мери искористио. Да ли у намери да понуди идеалан лик Васе Стајића?

¹¹ Реч је о рукописима „Моја исповест”, „Тестамент”, као и о најобимнијем рукопису „1878–1943” – Стајићевом покушају аутобиографије.

¹² „Обрачун са месецом децембром” 1914.

¹³ Уз аутобиографију, Стајић је у Загреб послао и белешке о јавном раднику; рукопис намењен његовој јединици, Даници.

¹⁴ Кашанин му пише 3. августа 1917. године из Загреба: „Имао сам ретко задовољство да прочитам вашу Аутобиографију и Упутства за Дањушино васпитање, имам

Јасно је и због чега је Стајићева аутобиографија у Загребу изазвала свеопшту пажњу. Стајићев утицај на предратну револуционарну омладину био је велики. Подстакнути енергијом свога учитеља, омладинци су хрлили на његова надахнута предавања (слушао га је и Гаврило Принцип), читали *Новој Србина*, обишли Арад, Сенту, Темишвар, Вршац, Белу Цркву, Београд, Аранђеловац, Ваљево, Ниш... Одушевљено су прихватили Стајићеве идеје. Између два рата, Стајићева намера да поново напише аутобиографију није се реализовала.¹⁵ Током Другог светског рата, нашавши се на још једној животној прекретници, Стајић, најзад, узима хартију и пише исповест о свом животу. Тако настаје рукопис без наслова, на чијој се почетној страни налазе година Стајићевог рођења и почетка писања – „1878–1943” и, уз то, датум: „10. III 1943”. Подстицај за настанак овога рукописа био је још један потрес у Стајићевом животу, о чему ће бити речи касније.

Иако је Стајић у познатом писму Живану Милисавцу тврдио да „кратка пјесанца” његовог живота под окупацијом „није драматична, ни богата, ни интересантна”, овај исказ не би требало узети здраво за готово.¹⁶ Стајићеве дневници вођени током Другог светског рата доно-

.....
ваше најновије фотографије (већ су и урамљене, код куће), а позната су ми и нека ваша писма. Не могу вам рећи колико ми је драго што сам у свим тим стварима срео вашу стару свежину духа, па вас молим да и у будуће пазите на се коликогод можете, јер вам је то сада прва и, скоро, једина дужност”.

¹⁵ Податак налазимо у његовој преписци са Миланом Кашанином. Када је добио позив из „Народне просвете” да припреми сабрана или изабрана дела, Стајић је био почастован, јер своја дела није држао за књижевност него за списатељство. Кашанину пише 11. априла 1930. године о томе како би изгледала његова изабрана дела: „студије о Војводини, Доситеју, Лукијану, Милетићу и Змају, о Тихомиру, па можда и о Јаши Томићу, до данас бих довео то проучавање Војводине у XVIII и XIX столећу својим аутобиографијом”. (Видети: Зорица Хаџић, „Преписка Васе Стајића и Милана Кашанина”, *Белешке на маринама. О скрајнућим књижевноисторијским изворима*, Београд 2015, стр. 201). Стајић је, иначе, имао велику склоност ка оваквом виду литературе, радо је читао аутобиографије, дневнике... Своје пријатеље наговарао је да напишу аутобиографију и тако покажу да мисле на оне који долазе. Милету Јакшића, готово је молио да забележи своја сећања на гимназијске године, јачку дружину „Слога”, сарадњу у Змајевом *Невену*: „Узред, ја желим да, макар за Матичину архиву, макар као члан Књижевног одељења, напишеш Аутобиографију, макар запечаћену за твог живота. И поздрављам Куму Зору која ме у овоме помаже”. Видети: „Преписка са Васом Стајићем”, *Сугари Милете Јакшића*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Нови Сад 2005, стр. 116.

¹⁶ Живан Милисавец, „Повратак Васе Стајића међу омладину”, *Аутобиографије и писма*, Нови Сад 1997, стр. 99–112.

се другачију слику. (Стога бисмо изјаву Васе Стајића могли да припишемо његовој скромности, јер од себе никада није јавно правио ни хероја ни жртву, а свој случај није сматрао посебним и вредним пажње. Себе је доживљавао као старца, „смежуране душе, који живи два до три сата дневно, онда кад копира или преводи на српскохрватски грађу за историју једнога града”. Својственије му је, пак, било да депатетизује свој положај и страдање, што је и чинио у сећањима на тамничке године у Великом рату.¹⁷) Наравно, уколико се обрати пажња само на штуре редове Стајићевог дневника посвећене временским приликама, винограду, кунићима и живини, башти, псу који му прави друштво, онда можемо поверовати да у његовој „краткој пјесанци” током окупације збиља нема ничег интересантног и ову рукописну грађу прогласити ирелевантном за проучавање његовог лика и дела.¹⁸ Утисак да Стајићев живот током рата није био интересантан потврдиле би и белешке у којима су препричани, или преписани, новински чланци о ситуацији на фронту.¹⁹ Међутим, противтежу овим записима чине пасажии Стајићевог ратног дневника посвећени његовом раду, уверењима, размисљањима и расположењима. Управо такве белешке јесу путоказ ка најинтимнијем лику Васе Стајића, човека испод чије су се привидне мирноће одвијале сталне унутрашње борбе.²⁰ Његово лавирање између оптимизма и малодушности, наде и мрзовоље, усхита и разочарања, вере у будућност и страха (за друге, не за себе), добија на интензитету у новонасталим, ратним, приликама. (Истоветне борбе можемо да уочимо и у дневницима вођеним током Великог рата.) Понекад, у днев-

.....
¹⁷ Видети: Зорица Хаџић, „Кроз тамничке дневнике једног узника. Васа Стајић у Великом рату”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, 63, III, 2015, стр. 739–766.

¹⁸ Стајић се, често иронично подсмехивао бесмислу и свакодневном животу под окупацијом: „Спремамо зимницу, а – смрт за вратом”. (Ипак, у тешким данима окупације Стајић као уздарје за добијене три киле шећера даје Рен Ђорђа Рајковића „и друго што” – храна се скупо плаћала.)

¹⁹ „Жалосно је ово моје стање, кад чекам освајање неких далеких градова, и од тога живим”. (Дневничка белешка од 2. октобра 1943.)

²⁰ О овим „борбама” Васе Стајића писала је Исидора Секулић: „Васа Стајић је један од типова који носе наш најбољи континуитет. У њему се сударају разне животне и духовне климе, и од тога су унутрашње његове борбе биле увек заморне. Много је што он у себи држи! Тешко се повезивало све што за мирну егзистенцију треба. Једнако се савлађивале изукрштаност, последице сеоба. Више од карактера него од хлеба живео је тај човек!” Видети: Исидора Секулић, „Реч поштовања и оданости”, *Сјоменица Васи Стајићу*, Нови Сад 1938, стр. 11.

ничким записима из Другог светског рата заискри и бљесне онај млади Стајић. (Другим речима, да којим случајем не знамо време њиховог настанка били бисмо готови да поверујемо да их је исписивала рука илавског заробљеника, још увек младог човека спремног да мења свет и непоколебљиво увереног у повољан исход своје замисли.) У таквим моментима, „карловачки усамљеник” пушта крилатој машти на вољу, размишља о свом доприносу и својој улози у поратној Југославији, све са намером да буде користан „новом, боље спремно, раднички надахнутом нараштају, ослобођеном сваке магије и враџбине...”²¹ Два месеца касније, одушевљење смењује малодушност – резигнирано одлучује да не дочека још једну ратну зиму и размишља да среди своје ствари да му по смрти буду у реду. На прагу 1942. године, опет је егзалтиран – машта о „зори новог живота, кад ће се мом народу први пут уливати само наука и само уметност, а религија одиста постане приватна ствар која се државе не тиче. Ето, то бих волео доживети, на том сарађивати, макар само на првим корацама у тај нови живот. Тако би мој живот добио у пуноћи, и моја младалачка борба против клерикализма нашла свој смисао на прагу смрти”. Концем исте године покушаће да изврши самоубиство: „Ноћас похапсише скоро све Србе и однесоше у Митровицу, тек мене или заборавише, или још нису стигли, јер су одвели и старца десет година старија од мене”, забележио је 10. септембра 1942. Исте вечери, одлучио је да себи одузме живот, али дејство морфијума није било довољно јако. Смене малодушности и вере у боље сутра, видљиве у његовим дневничким белешкама, разумљиве су услед неизвесности коју сваки нови ратни дан носи. Новонастале прилике га искушавају, колебају и изнова наводе на преиспитивање ранијих уверења за која је некада био спреман и живот да положи и због којих је робовао.²² Урођен у мисли, запитан и замишљен над животом који је готово прошао, младалачким идеалима у које је безрезервно веровао и за које се здушно борио, гледао је усташка злодела, одвођење Срба у логоре смрти и покатоличавање српског народа. Изједало га је питање: „што су мене оставили, кад су истребили толике

.....

²¹ Дневничка белешка од 15. септембра 1941.

²² „Много сам времена утрошио на свој социјализам. Да ли је то време изгубљено? Моји пријатељи, Вељко Петровић, на пример, кажу да није. Они кажу да је социјализам добра школа, и лек од романтике, шовинизма; и кажу да сам ја ту школу добро изучио. И сада се, ево, налазим пред могућношћу да доживим остварење социјалистичког друштва, ако преживим Други светски рат”. („1878–1943”).

Србе, почев од Стефанеума, од Дома Д-ра Лазе Поповића, Д-ра Поповића-Тадића, па преко Матејића, Момчета Гиговића, Загорице и драгога ми Браце? Што да ја сметам као проштац неки Хрватима у уживању освојених наших кућа?”²³

Чак и када се рат приближио крају, када га ни пуна два месеца нису делила од одласка у Фрушку гору и прикључења партизанима, његова критика није ни њих штедела: „Остадох прилично депримиран. Јуче у ноћи четир партизана, с опасношћу за свој живот били у Карловцима, тражили Дабетића који случајно није био код куће. Нису тражили Валери-ја, ни Шаловца, Мишинскога или Голубовића, него онога који нас је помагао из своје брашнаре. А са Дабетићем оптужују Бурну, Грбића, Бошка... Према томе, не треба да се радујемо продирању црвене војске, кад и она носи смрт не усташама, него њиховим жртвама. И не треба да се радујем свршетку рата. Јер, напослетку, волим погинути од Немаца и Хрвата – усташа, него од Милисавца. 27. јул 1944”. Ко ме веровати? Ко ме се приклонити? У партизанима је Живан Милисавац, и он га већ други пут зове да им се прикључи. Стајићево првобитно оклевање открива његове унутрашње борбе.²⁴

Ипак, чини се да је ратна 1943. година за Васу Стајића била преломна и нарочито тешка. О једном догађају и сусрету који се те године догодио, одлучио је да ћути. (Дневници јесу били његови саговорници, али и ове белешке крију Стајићева прећуткивања.²⁵) Иако му је у Карловцима живот стално био у опасности, у фебруару 1943. године смрт је избегао захваљујући туђој интервенцији. Дневнички запис који више казује белинама својих редова него оним што је написано, гласи: „Фебруар 1943. ми је досад најтежи месец. Ваљда 27. јануара у ноћи, ухапшене су Верица Стојановић и Злата Мирковић, и многи други, као комунисти. Сутрадан у вече извршен је претрес код нас, јер је Верица рекла да су руске књиге, нађене код ње, од мене. Трећег фебруара, Злата се отровала; најзад, 11. фебруара је дошао агент с фотографским апаратом и снимио мене и баку. Од тада смо као на белом хлебу. Све се то ваљда разгласило у Карловцима, те нам нико не долази”. Арпад Лебл открива, ослањајући се на казивање Милице Стајић-Бабуке, да је агент

.....
²³ Дневничка белешка од 3. јуна 1943.

²⁴ Милисавац наводи да се Стајић оглушио на први позив да се прикључи партизанима. Стајић касније тај позив није помињао; као ни наведено деликатно промишљање о Милисавцу и партизанима.

²⁵ Или, селекцију извесних записа.

који је снимео Стајиће, заправо усташа којих их је фотографисао „за пасош за Јасеницу” – логор смрти. „Но, сазнавши за ово, Гаја Грачанин који је био посибилан у *’Хрватским’* Карловцима, а преко Густава Крклеца, издејствовао је да их оставе у Карловцима”, наводи Лебл.²⁶ На ову Стајићеву и Крклецову ратну епизоду подсетио је, уз више детаља, Живан Милисавац у књизи *Аутиојорџреџи с њисама*, уз напомену да му Стајић о Крклецу никада није говорио. Сачувани су различити искази о ратном сусрету Васе Стајића и Густава Крклеца, али ниједан Стајићев.²⁷ У сваком случају Густав Крклец је спасао живот Васи Стајићу, и то није спорно. Крклец је, касније, уз nelaгoду, испричао своју верзију догађаја, али је Милисавац, оправдано посумњао у њену веродостојност.²⁸ Али, нас сада не интересује да ли је Крклец био у усташкој униформи или није. (Зар Стајићево ћутање о томе не даје одговор на ово питање?) Интересују нас Стајићева прећуткивања – како то да име Густава Крклеца не налазимо у његовим дневницима? Споменуо је толико мање важних ствари, а прећутао име човека који му је спасао живот. Да ли је Стајић осећао nelaгoду што је иступио из колоне? Или је одлучио да о овој епизоди не говори и тако, дискретно, захвали свом спасиоцу. (Цела прича о карловачкој епизоди између Васе Стајића и Густава Крклеца избила је на видело тек након смрти „последњег апостола старе Војводине”. Он о томе није оставио ни слова.) Још један болан, лични губитак није поменуо – смрт унука, Ивана-Вањке.²⁹

Могућно да је пут ка логору смрти, иступање из колоне и повратак кући, Стајића подстакао да још једном сведе рачуне и да, последњи пут,

.....
²⁶ Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963, str. 593.

²⁷ Видети у већ поменутој књизи Живана Милисавца *Аутиојорџреџи с њисама*.

²⁸ Милисавац о томе овако обавештава: „дошао је [Густав Крклец] у Карловце са једним својим пријатељем да купи вина и тада је видео колону сужања, међу којима је одмах приметио Васу Стајића, јер је био виши од свих. Препознао га је одмах иако је Стајић имао браду коју је, у знак жалости, пустио одмах по окупацији Југославије. Крклец је пришао сатнику који је командовао колоном и упитао га шта је у цивилу. Овај му је одговорио да је професор хрватске књижевности. Крклец му је на то рекао отприлике ово: ’Па зар ви као професор књижевности да терате у логор онога човјека? А знате ли ви ко је он?’ И онда му је објаснио вредност и значај Васе Стајића, а нарочито је подвукао да је Стајић лепо писао и о великом броју хрватских писаца. Сатник је на то Стајића издвојио из колоне и пустио кући”. (Живан Милисавац, „Писма Владана Деснице”, *Аутиојорџреџи с њисама*, Нови Сад 1997, стр. 89–90).

²⁹ Прецизније, белешке које се највероватније односе на смрт унука истргнуте су из његовог дневника.

покуша да нешто запише о свом пређашњем животу. Почео је да сређује (и пали) своје бележнице, ишчитава сачувану преписку и испишује свој животопис. Рукопис који је тада настао, „1878–1943”, не може се одредити искључиво као аутобиографија, иако иде у ред исповедних текстова Васе Стајића.³⁰ Причу о свом животу започео је архивским истраживањима, набрајањем предака, школовању у Кикинди, Карловцима, Сењу, Пешти и Паризу. Посебан фокус ставио је на свој социјализам, његове зачетке, да би се, истовремено, „обрачунавао” са њим. Навео је и књиге које су у младости утицале на њега. Али, није писао о годинама Великог рата, међуратном периоду и свом постепеном повлачењу из јавног живота, догађајима у вези са Матицом српском, али то му, изгледа, није ни била намера: „Не налазим да је доста интересантан даљи мој живот, сам по себи, него мислим да из њега вреди забележити само то, како сам се образовао те постао, најпре, доста добар професор, а затим јавни радник па и списатељ”. У приповедању се није увек држао хронологије и јасно је да пред собом није имао унапред спремљен концепт.³¹ Делимично хронолошко приповедање окончао је својим дипломирањем и поменом женидбе брата Јоце. Потом је започео ново, топло и изузетно занимљиво, поглавље „Моја пријатељства”.³² Овим гестом Стајић је исписао омаж својим пријатељима. Друштво људи од пера му је пријало: „међу мојим пријатељима има много књижевника, писаца. Ја сам њихово пријатељство тражио, и нашао сам га помоћу једне врлине коју сам имао у изузетној мери: била је то моја способност дивљења. Књижевне и научне раднике сам много и несеквично ценио”. У време док је ову исповест писао, неки од њих су му помагали да преживи. (Колико ће само пута, са великом захвалношћу у својим белешкама поменути Милана Петровића.³³) Важно је напо-

.....
³⁰ Да је Стајић првобитно намеравао да напише аутобиографију можемо да закључимо и по следећој реченици: „Читао сам како се неки писци аутобиографија сећају дана када су проходили, када су проговарали, и томе слично. Ја немам тако раних сећања”.

³¹ Чини се, да није увек сасвим сигуран на који пут ће га ово писање одвести. Судаћи по умецима и напоменама намеравао је да се неким страницама врати и доради их.

³² Податке из рукописа, до поглавља „Моја пријатељства”, употребио је Арпад Лебл у књизи *Politički lik Vase Stajića*.

³³ О значају Милана Петровића и његовом раду видети у: Биљана Шимуновић Бешлин, „Заборављени мемоариста”, предговор у: Милан Петровић, *Успомене*, Нови Сад 2016, стр. 9–66.

менути да Стајић није нудио идиличну слику и његова пријатељства нису, како је на једном месту, поводом Вељка Петровића, казао, „небо без облачка”. Поглавље о пријатељима, личностима које су обележиле нашу књижевност и културу, открива непознате појединости и баца ново светло на историју српске књижевности и бројне ванлитерарне околности које су ту историју, понекад, одређивале. Стајић у поглављу „Моја пријатељства” пише о друговању са Милетом Јакшићем, Милутином Јакшићем, Тихомиром Остојићем, Исидором Секулић, Вељком Петровићем, Ником Николајевићем, Јашом Продановићем, Јосипом Смодлаком, Јованом Скерлићем, Миланом Петровићем... Пријатељство Васе Стајића са Вељком Петровићем, Јованом Скерлићем, па и са Исидором Секулић, није било без извесних нијанси и nelaгоде, и то није крио. (Уочљива је Стајићева отвореност и искреност када пише о Исидори Секулић: „Седели смо једанпут пред кафаном Македонија, и разговарали о књижевности. Како сам ја рекао да не уживам у стиховима Светислава Стефановића, стаде она декламовати на памет неке Стефановићеве сонете који су ваљда транскрипција Шопенове музике. Њена надмоћност у схватању уметности се показала, и ја сам је тада дефинисао овако: говорећи од књижевности, ја од полазне тачке идем донекле даље, па на извесном месту застанем. Исидора полази од тог места, где сам ја стао, и иде у неразумљиво. На пример, тада је за *Лейойис* написала чланак: *Вељко Петровић као љриповедач*. Имао сам тај чланак и у затвору, читао сам га и читао, и ни данас не знам шта је рекла о теми, која мене толико интересује.”) Један од најтоплијих и најприснијих односа, готово заштитнички, Стајић је изградио са Милетом Јакшићем, песником чијим се стиховима искрено дивио.³⁴ Управо помени Милете Јакшића у дневницима Васе Стајића могли би да послуже као спона између дневничких записа насталих у време два светска рата. У Великом рату Стајић неретко у дневницима емоције исказује стиховима Милете Јакшића. У тамници се више пута враћа његовој збирци песама и у неколико наврата записује рефлексиие поводом Јакшићевих стихова.³⁵

³⁴ О односу Милете Јакшића и Васе Стајића видети у: Миливој Ненин, „Васа Стајић о Милети Јакшићу”, *Сви моји банајски љисци: љриказе и љрикази*, Ново Милошево 2016, стр. 187–200; Зорица Хаџић, „Подршка Васе Стајића”, *Тиха љрисџаниџија Милејте Јакшића*, Београд 2012, стр. 97–108.

³⁵ Ове релфексије прештампане су у књизи *Тиха љрисџаниџија Милејте Јакшића*. Узгред, сачувана је и још увек није објављена преписка Васе Стајића и Милете Јакшића вођена током Великог рата.

У време Другог светског рата, Стајићев пријатељ није жив, али је снажно присутан, и то не само у поглављу „Моја пријатељства” него и у неким дневничким записима. На појединим местима у Стајићевим дневничким записима, поједини стихови Милете Јакшића, иако незаписани, намећу се сами, попут оног „Мени се чини да већ дуго живим...”.

Милета Јакшић јесте једна, али не и једина, спона између ових ратних дневника, насталих у различитим етапама Стајићевог живота. Као везивно ткиво између ових рукописа указује се непомућена вера Васе Стајића у омладину. И током Првог и током Другог светског рата, Стајић мисли на младе и њихову будућност, размишља о њиховом правилном васпитању и усмерењу. Колико му је ова љубав била узвраћена? У духовном тестаменту из 1941. године, Стајић је јасно навео да „нема ни већег броја млађих људи који би од мене чекали каква упутства, како да се снађу у животу и шта да раде”. (После Другог светског рата најживље ће сарађивати са Младеном Лесковцем и Живаном Милисавцем.³⁶) Ситуација пред Први светски рат била је знатно другачија, тада је Стајић био идеал младима, учитељ омладине, а на његова агитациона предавања хрлили су, са једнаким одушевљењем, како новосадски гимназијалци, тако и припадници „Младе Босне”... Његове пропагаторске идеје ђаци су, кришом, уносили у школе. (Новосадски гимназијалци, предвођени Миланом Кашанином у ђачкој литерарној дружини „Препород” обрађују теме у којима је видљив одјек Стајићевих предавања.) Стаситом појавом, сугестивним и надахнутим предавањима и текстовима у *Новом Србину*, Стајић је попут магнета привлачио слушаоце. Владимир Черина одушевљено је у загребачком *Vihoru* писао о предавањима Васе Стајића.³⁷ Милош Ђурић се позивао на њега и његове текстове у *Видовданској еџици*.³⁸ Омладинци га нису заборавили ни док је био на робији, Милан Кашанин му је у тамницу слао писма пуна поштовања и дивљења. Васа Стајић је тада знао да његова борба није била узалудна и да његова реч има одјека. Читав живот

³⁶ О односу Васе Стајића и Младена Лесковца видети у: Наталија Лудошки, „Учитељ и узор. Васа Стајић”, *Књижевна оледања Младена Лесковца*, Нови Сад 2015, стр. 10–26; о Васи Стајићу и Живану Милисавцу видети у: Милица Ђуковић, „Нешто као постпостскрипtum. Поводом стогодишњице рођења академика Живана Милисавца”, *Летњојис Мајице српске*, год. 191, књ. 496, св. 6, стр. 809–835.

³⁷ Видети: Vladimir Čerina, „Značenje Stajicevih predavanja”, *Vihor*, I, 8, 1914, str. 141–144.

³⁸ Видети: Милош Ђурић, *Видовданска еџика*, Загреб 1914.

је Васу Стајића од других издвајала истинска вера у оне који долазе после њега и увек је младима приступао са много поверења и поштовања. Како га је предратна омладина видела и доживљавала може се прочитати у *Сјоменици* у којој се поједина сећања на Васу Стајића уздижу до апотеозе.³⁹ Прослава шездесетогодишњице Васе Стајића у Новом Саду, 1938. године, континуирано је евоцирала његов некадашњи лик.⁴⁰

.....

³⁹ Велики број текстова у *Сјоменици* односи се на Васу Стајића као идеолога револуционарне предратне омладине. Међутим, у време између два рата, сусрети са Васом Стајићем остављали су другачији утисак на саговорнике. Стајић је у њиховим очима уморни борац, посустао и разочаран. Такав пример налазимо у дневнику Мирослава Крлеже, који 24. јула 1933. године пише о сусрету са Стајићем: „Посјета човјека Атењанина [Васа Стајић] из једне од пет или седам наших Атена. Жалосно. Човјек постаје глух, костоболан, тром, утовио се, дише тешко, сипљиво, храпаво (од духана и од вапна у жилама), пати од кокошје слепоће и од кратковидности, трепере му прсти, руке се полагано претварају у коштане чапорке, хладне старачке руке леша са тупим и грубим ноктима, поглед се под стаклом наочара гаси, а све се то зове природни закон старења, у једну ријеч: конач. (Полоније је све то, уосталом, већ много боље рекао.) Човјек који је био једампут у својим мислима бритва, за кога се не би могло рећи да није резао ствари и појмове, данас говори о стварима и о нашим нажалост још увијек грозничавим питањима као са друге обале. Све му је то већ далеко и не види се више добро, све се запутило криво, а не да се зауставити. Ми нешто вичемо, и то је добро, али хоћемо ли надвикати ову глупост, то је питање, вели. Не може се рећи да се човјек није борио, да није пливао, да није ходао, да није носио у разним енервантним биткама барјаке, да није сједио по затворима, по логорима, да није вјеровао у наше вулкани, викао, рогоборио, писао, проповиједао, а онда посивио у сивој паланци духа и данас тихо тече као Дунав у предвечерје. Телефонирао му је, вели, Лаза [Поповић], да се 'каки на сву литературу, на Нолите, на Бинозе и на Минерве, јер да више нема идеала из старе петроварадинске тврђаве и наших драгих Карловаца под милим Стражиловом'. Отрвало ме све то (...)” Видети: Miroslav Krleža, *Dnevnik 1933–42*, Sarajevo 1977, str. 17.

⁴⁰ Ипак, Стајић је већ тада одавао утисак уморног борца. Рада Лунгулов, један од Стајићевих поштвалаца и омладинаца, у писму Младену Лесковцу од 25. X 1951. године, пишући о овој прослави, сећа се младог Васе Стајића: „Посматрајући га се дог и старог, ја сам га духовним очима поново видео онаквог какав је био некада, још у живом и делотворном малом патријархалном 'колецу' Раванграда (Сомбора) који је сав одјекивао од песме и појања 'Српске православне вероисповедне учитељске школе'... Висок, прав, као јаблан поред дужи банатске, са својим специфичним ходом, који је давао утисак више као да лебди над земљом него да корача, више као да узлеће, – него да хода. Не осврћући се ни лево ни десно на 'мудре' и 'трезвене'; корачао је уједначеним кораком пешака дуге стазе, који МОРА стићи куд је наумио... Најсимболичнији је био 'гломазно' дебели ђон његових ципела изван сваке моде и 'фазона' као судбинско неко обележје путника мучног предстојећег му беспућа...” (РОМС, инв. бр. 18. 351). О Ради Лунгулову и Васи Стајићу видети више у Биљана

Ипак, како је забележио Милисавац, утисак је да се омладинци нису довољно одужили Стајићу, да љубав и вера нису биле реципрочне: „Није та његова омладина, – ни прва ни друга ни било која генерација – ишла с њим до краја. Полазила је с њим заклињала се с њим на борбу до остварења заједничких идеала, а онда, када је долазио 'одлучни тренутак', када је требало 'ући у живот', прихватити или одбити попућене позиције у друштву, она се раслојавала и распадала, постајући, каткад, носилац управо оних идеја против којих се у младим данима заклињала”.⁴¹ Код Стајића та вера у омладину није јењавала, иако је био свестан свих различитости које их деле и раздвајају. То доказују његови дневници, као и писма упућена Милану Кашанину током Великог рата. Чини се да је Стајићева вера у омладину остала једина константа и када је све друго у његовом животу било доведено у питање.

Дневнички записи Васе Стајића настајали су у дугом временском периоду, за време Првог и Другог светског рата. Ови записи, удружени са рукописом „1897–1943” предочавају сву изнијансираност Стајићеве личности и његове најинтимније мисли. Док је током Великог рата био у пуној животној снази, испуњен надом у остварење својих идеала и идеја, касније дневничке белешке откривају разочараног и уморног човека. На свом знатном и значајном путу, испуњеном друштвеном, политичком и књижевном делатношћу, Стајић је током целог живота одржао релативно праву, доследну животну линију, не одступајући од, на почетку, зацртаног идејног оквира. Та животна линија, животни назори су се само незнатно мењали у контексту историјских околности. Сачувани рукописи Васе Стајића могу бити путоказ ка проналажењу праве мере између његовог јавног и приватног лика. У часовима клонућа, када су испред њега само болест и смрт, Стајић показује сво богатство и ширину своје личности; не престаје да верује у оне који долазе и ставља се на страну оних који су, као он некада, спремни да се боре: „Моја љубав не припада онима који се савијају око силника од данас, који као да говоре: поштедите само мене, и ето вам цео народ. Него онима који се сили опиру, а затим онима који дивљање силе подносе са достојанством. На њихову будућност, на њихов подмладак ја мислим; њих ради пишем ово”.⁴²

.....
Шимуновић Бешлин, „О 'најдоследнијој доследности' једног 'Новог Србина' (О Ради Лунгулову и Васи Стајићу)”, *Војвођански њросџор у контексту европске историје* (зборник радова), Нови Сад 2012, стр. 303–317.

⁴¹ Живан Милисавац, „Васа Стајић”, *Писци и идеје*, Београд 1974, стр. 256.

⁴² Дневничка белешка од 12. октобра 1943.

КРОЗ РАТНЕ ДНЕВНИКЕ ВАСЕ ЕШКИЋЕВИЋА

Васа Ешкићевић у Великом рају

*Н*а вест о избијању Великог рата, академски сликар Васа Ешкићевић (Ириг, 1867. – Нови Сад, 1933), школован на Императорској академији уметности у Петрограду, без двоумљења се јавио у добровољце, и тим чином постао сведок српске голготе у Великом рату. Био је распоређен, најпре, у Руски инжињерски одред пуковника Доброва, а 1916. године постао је ратни сликар Прве српске армије војводе Живојина Мишића. После пробоја Солунског фронта ушао је у Нови Сад и није се више враћао у Русију. Велики рат представљао је, несумњиво, највећу прекретницу у узбудљивом приватном и професионалном животопису овог руског ђака.

Рођен у сиромашној земљорадничкој породици, Ешкићевић, тврдоглаво истрајан у жељи да се усавршава и образује, смело је превалио напоран пут од иришке калдрме до царске Русије. Од раног детињства надарен за цртање и музику, гладан знања и огорчен што га отац није дао у Гимназију у Карловцима него на берберски занат, напустио је, без освртања, родни Ириг и очеву кућу. Живот га је даље водио од Новог Сада, Београда, Беча па све до Петрограда. На том путу од ђачета до академског сликара, калио се као слуга, власуљар, берберски калфа...¹

.....

¹ За одлазак Васе Ешкићевића у Русију пресудно је било познанство са протом Теофаном Николајевићем Карадашевићем у Пешти, великим пријатељем српског народа. Његовим заузимањем, на јесен 1893. године даровити сликар дошао је у Русију. Ступио је, најпре, у петоразредну сликарску школу и добио државну стипендију. По завршетку ове школе похађао је приватни институт кнегиње Теншеве, а 1900. уписао је Императорску академију уметности коју је завршио као ђак чувеног Иље Рјепина. Слика „Забјајкалски козаци у Манџурским кланцима” донела му је диплому академског сликара. (Заправо, Ешкићевић је 1906. године добио диплому академског сликара, а поменута слика донела му је диплому академског уметника са сребрним знаком.) Иначе, Ешкићевићев одлазак на школовање у Русију својски је подржавао и Иларион Руварац.

Васа Ешкићевић

Напорно је радио како би успео себи да обезбеди школовање – током шестогодишњег боравка у Бечу дању је помагао у берберници, а ноћу се вежбао у сликарском занату. Одласком у Петроград остварио је свој циљ. Но, таман када је у четрдесет и првој години најзад изашао из ђачких клупа, и када се чинило да је упловио у мирније професионалне воде² – избио је Први светски рат. У својој аутобиографији, две године пред смрт, о овом преломном догађају написао је: „када је букнуо светски рат, ја сам оставио Русију и преко Одесе и Рени-а Дунавом отишао у Србију, и као добровољац провео пет година у српској војсци, с којом сам, после пробоја Солунског фронта и ушао у Н. Сад у новембру 1918. год. где се и данас налазим.”³ Из штурних редова аутобиографије Васе Ешкићевића не могу се до краја докучити ратне године овог српског интелектуалца и родољуба. Међутим, његови штампани записи из рата, читани упоредо са необјављеним ратним дневницима, нуде далеко свеобухватнију и потпунију слику ратног страдања чији је директни сведок био.⁴

Уколико бисмо хтели да извучемо заједничку потку, својеврсну везивну нит свих Ешкићевићевих списа посвећених Великом рату, то би, недвосмислено, било родољубље. (Уосталом, снажно патриотско осећање неговао је још од најранијег детињства када се истицао прецртавањем ликова српских јунака из календара и илустрованих листова, упијао у себе приче из српске историје, а први стихови које је као младић штампао у *Ошацибини* Владана Ђорђевића нису били љубавни, него родољубиви...) ⁵ Све је то заједно допринело да са избијањем Великог

.....
² Започео је да ради у средњој школи као хонорарни наставник и активно излаже своје радове у Петрограду и Москви.

³ РОМС, инв. бр. М. 17. 763.

⁴ Ратни дневници Васе Ешкићевића, укупно шест нотеса, чувају се у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 10. 442. Ови дневници су прошарани скицама и изводима из лектире (Доситеј Обрадовић, Његош), а у њима је бележио и након Првог светског рата. У Рукописном одељењу налазе се и Ешкићевићеви исечци из новина, слике и белешке о Првом светском рату (РОМС, инв. бр. М. 10. 453).

⁵ Не би требало заборавити да је Васа Ешкићевић био заљубљеник и у књижевност. Своју прву песму „Косовској сирочади” објавио је, како смо навели, у *Ошацибини* Владана Ђорђевића 1893. године. Био је сарадник и *Бранковој кола*, *Браника*, *Луче*... Преводио је Максима Горког, Леонида Андрејева, Чехова, Булгакова... Послератним листовима Српске националне омладине (СРНАО) *Србадији* и *Северној Србији*, био је главни сарадник и давао им „тон и политички правац”, како је записао у аутобиографији (РОМС, инв. бр. М. 17. 763).

рата Васа Ешкићевић родољубље докаже и личним примером. Из Русије је кренуо у рат срећан и усхићен због „славне српске победе на Церу”. Путовао је у друштву са двојицом руских лекара, једном Српкињом медицинарком и њеном мајком, а у свој дневник 7. августа 1914. године је записао: „Можда је још само рат 1812. г. био овако популаран у Русији као овај против Немачке и Аустрије, против те две државе које је Русија спасавала да не буду или мизерне државице или туђе провинције. Уз пут су нас са највећим одушевљењем дочекивали чим би дознали да смо Срби. Победе на Церу на коме су Аустријанци били просто сатрвени учинила је, да је име српско постало омиљено у читавом културном свету.”⁶ Поносан због тога што је Србин, Васа Ешкићевић је био нестрпљив да се придружи свом народу: „Једва сам чекао да видим Србију и српску војску, да видим и оне витезове који осветише Косово.”⁷ Из самог геста Васа Ешкићевића и ових дневничких записа јасно је да његово родољубље није било само мртво слово на папиру, зачин младалачких стихова или звонка фраза. Он га је доказао сопственим примером, хрлећи у сусрет ратној голготи са жељом да у тешким временима буде уз свој народ.

Ешкићевић се брзо суочио са језивом ратном стварношћу. Пловићи ка Србији, са крова брода угледао је како река носи лешеве војника и њихових коња: „по тихој и плавој дунавској пучини плове нам у сусрет аустријски коњи и јунаци. [...] Пловили су у већим и мањим партијама, онако како су падали под српском топовском и пушчаном ватром на Дрини и Шапцу... Дрина их је предала Сави, а Сава плавом Дунаву да их овај на својим меким и нежним валима однесе и преда Црном мору – последњем вечном боравишту.”⁸ А онда је, како су лешеви

.....

⁶ РОМС, инв. бр. М. 10. 442.

⁷ Косовска епопеја српског народа један је од лајтмотива у његовим ратним белешкама, а боравак на Косову током Великог рата оставио је снажан утисак на њега. У свој дневник 28. октобра 1915. године надахнуто је забележио: „Разгледам варош и њен диван положај. Крећем се и осврћем се као оно родбина када се са гробља враћа где им је остао онај који им је најмилији на свету... идем као и они... осврћем се као и они... сузе ми лете из очију – остављам оно што ми је милије и од самога живота... Снимио сам стари споменик – цркву рушевину. Снимио сам једну романтичну улицу, хтео сам да снимим Куршумлију... још српску док је душманска нога није још опоганила, да је у души носим и као оно када уцвељени родитељи одсеку прамен косе са главе умрле јединице да им он буде једина утеха и спомен када земља на свакада покрије оно што су волели више и од самога живота” (РОМС, инв. бр. М. 10. 442).

⁸ РОМС, инв. бр. М. 10. 442.

бивали све ближе, уследио обрт: „Гледам тако у те јадне жртве како плове, неки потрбушке неки на леђи са отромбољеним ногама и заваљеном главом, гледам их некако тупо и равнодушно као оно човек кога ништа више не везује за овај свет, и тек се тргох када им мало дубље и пажљивије загледах у лица... лица познаника које сам од детињства виђао по моме Срему, Бачкој, Банату, Босни Херцеговини и српској Далмацији... сад тек видим да су већином све то моја браћа које је бечки крволок послао у прве редове да братски србијански куршуми прво њихове груди изрешетају. Сузе ми и нехотице ударише на очи кад помислих на њихова села и [нечитка реч] на њихове старе мајке браћу и сестре који ће их узаман очекивати али који се никада више неће вратити. Страшна слика... последњи и најстрашнији чин наше народне трагедије.”⁹

Стигавши у Србију обукао је, најзад, толико жељену униформу и није је скидао ни неколико година након окончања Великог рата.¹⁰ Ратна униформа Васе Ешкићевића у којој је поносно шетао улицама Новог Сада и много година након завршетка рата, као и његово неуморно приповедање о свему што је у рату видео и доживео, призивају мисао писца *Лирике Ишаке* о повратку из рата као најтужнијем доживљају човека. Забележено је да су Ешкићевићеви савременици радо слушали његове приче о животу у Русији и о Првом светском рату: „[...] не само бојом и цртежом, него и речју, која је била увек песничка и сликарска, неуморно, дочекујући често зору, у друштву које га је слушало нетренимице, оживљавао војнике и војсковође, догађаје, сцене и слике, које је попамтио, не раздвајајући се за време читавога рата од Прве српске армије. Носећи у себи још од најранијег детињства безграничну љубав за српство, за Србију и српску војску, његово интересовање за ослободилачки рат и ратне догађаје било је без краја. Благодаречи томе необичном интересовању и урођеном јаком памћењу, он је, петнаест година после рата, умео до најситнијих појединости, испричати и речју наликати све борбе у којима је уз војну команду учествовао. То памћење ратних догађаја, људи, положаја, места кроз која је пролазио и војних операција било је толико, да је често задивљавало и доводило у забуну и војне стручњаке са којима се налазио у друштву и о њима говорио.”¹¹

.....

⁹ РОМС, инв. бр. М. 10. 442.

¹⁰ У Новом Саду био је, једно време, предавач цртања у Вишој педагошкој школи, а живео је и радио у атељеу који се налазио у данашњој Змај Јовиној улици.

¹¹ Д-р Јован Савковић, „Васа Ешкићевић”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 1933, књ. VI, св. 3, стр. 424.

Портрети српских војсковођа и јунака
у великом светском рату.

1. Војвода Гуџић.	Колунџа
2. Војвода Јимић	Маџић
3. Војвода Ст. Високић	Фруџић
4. Генерал Ђосић	у Б. Бун
5. " Б. Јанковић	Свиџ
6. " Б. Ђековић	Свиџ
7. " М. Милковић	Свиџ
8. Војв. П. Војовић	Свиџ
9. " Ђуџић - Штјепић.	9. 13. 1915
10. " + Аџић	
11. Н. В. Кнез Арсен.	
12. Пуковник Ђосић (Јунак са Обалама) 1912.)	
13. Војвода Вук.	
14. " + Панковић	
15. Пуков. М. Ђуџић	
16. " + Јимић (Јунак са)	
17. мајор Фелић (Јунак са 1915)	
18. " (?) - » рел сам орао... » (Јунак са)	
19. Ком. војвода Бадукић	
20. " " Мико.	
21. " " Ђуџић	
22. " " Ј. Ловезенски.	
23. " " Ђорђе Стојанче.	

Фрагмент рукописа Васе Ешкићевића

Према записима насталим у породици његових потомака, Ешкићевић је и умро приповедајући о ратним доживљајима и јунаштву српске војске.¹²

*

По завршетку Првог светског рата Васа Ешкићевић се стално враћао својим дневничким белешкама и уобличавао их, стварајући тако низ текстова са заједничким насловом „Из мог ратног дневника 1914–1919”. Ратна сећања штампао је у листовима *Србадија* (1923) и *Северна Србија* (1925, 1926).¹³ Иако је насловом сугерисао да је реч о записима из његовог ратног дневника, штампани текстови нису задржали уобичајену дневничку форму – приповедање је текло у континуитету, а подаци о датумима и годинама били су, најчешће, изостављени. Још једно обележје битно је разликовало ове записе од дневника – Ешкићевићеви подлиски штампани у *Србадији* и *Северној Србији* настајали су и уобличавани са временске дистанце од ратних догађаја и због тога је лако уочљиво да су обележени накнадном памећу и горким поратним искуством, уз честе, врло директне и оштре, излете који се

¹² Крајем јануара 1933. године Ешкићевић је по други пут отишао у болницу. „У болници је морао да лежи мирно на чега он није навикао. Са њим лежи у соби још један пензионисани учитељ коме је Ешкићевић – неосврћући се на своју болест у заносу причао о разним догађајима из рата, о јунаштву српског војника, о незаборавним епизодама из рата као да је читао из свога омиљеног и богатог ратног дневника, које је он умео да слика исте такве величанствено и лепо речима..., и у једном тренутку – прича престаде... кревет се мало затресе... и док се учитељ дигао да види зашто је Ешкићевић престао да прича, Ешкићевић је већ био мртав.” (РОМС, инв. бр. М. 10. 448, стр. 5–6). Податак о последњим моментима Ешкићевићевог живота наведен је према документу од 19. јануара 1953. године, тексту од десет страна куцаним писаћом машином и потписаним својеручно именом сликаревог синовца Васе Д. Ешкићевића. На овим страницама налазе се недовољно познати подаци о животу Васе Ешкићевића прикупљени од његове родбине, а настали у намери да допуне податке које је Јован Савковић у свом некрологу донео. Јован Савковић у некрологу каже да је Васа Ешкићевић „дан пред смрт још био на ногама”.

¹³ Заједнички наднаслов тим подлицима био је, како смо већ поменули, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.”. Подлиски штампани у *Северној Србији* имали су и поднаслов, као на пример: „Пад Ђуприје”, „Легендарно повлачење српске војске – Крушевац, Јанкова Клисура, Блаце”, „Легендарно повлачење српске војске – Блаце, Куршумлија, Преполоц, Приштина, Косово”... Иначе, листови *Србадија* и *Северна Србија* неретко су уз текстове доносили слике Васе Ешкићевића са темама из Првог светског рата.

односе на време у којима се објављују. Због тога ови подлиски могу првенствено да се читају као мемоарски записи о Првом светском рату, иако је у њиховом наслову истакнуто да се ради о ратним дневницима. У сваком случају, јасно је да су дневници вођени за време рата Васи Ешкићевићу послужили као предложак на основу којег је уобличавао нагомилане успомене. Данас је од тих дневника сачувано шест нотеса различите величине, исписаних углавном графитном оловком, често у журби... Увидом у необјављену грађу и штампане подлиске о Првом светском рату намеће се закључак да их је неопходно заједно ишчитавати, јер се допуњују и чине нераскидиву целину – тек овако читани пружају значајну и драгоцену грађу како за разумевање живота и дела Васе Ешкићевића, тако и за схватање положаја интелектуалца у Првом светском рату.

Огорченост Васе Ешкићевића, видљива у објављеним подлиским била је иницирана, у доброј мери, поратним приликама – величајући српство и националне интересе свог народа није се устручавао, на пример, да помене „југословенску лаж којом смо се деценијама кљукали и успављивали, да се тек онде на *Гучеву, Круињу, Мачковом Камену, и Шайцу* пробудимо и – отрезнимо, *и да њек овде дођемо до уверења, кад се вековима њровани орјанизам и душа наше браће Хрваџа морала и мора друјојачије њочетџи лечиџи*”¹⁴ или, Хрвате који су се „лавовски борили против своје браће Србијанаца”¹⁵... Горчина и јед постају много јаснији и потпунији када се овим подлиским из рата додају и остали Ешкићевићеви текстови из *Србаџије* и *Северне Србије* у којима су честе реминисценције на Први светски рат. Васа Ешкићевић је знао да буде љут, пргав и отресит бранилац сопствених уверења, а његове текстове одликује и одсуство деликатности приликом изношења и брађења изречених ставова.

Било како било, ратни подлиски Васе Ешкићевића из *Србаџије* и *Северне Србије* базирани на дневничким белешкама откривају дар књижевника и истанчан нерв сликара. Свестан значаја својих ратних успомена, Ешкићевић је решио да исприча своју причу о рату и порађу, великој храбрости српског народа и његовој голгоџи: „Ко није видео Србију за време светског рата, тај ни замислити не може оне надчове-

¹⁴ Подвлачења и истицања су Ешкићевићева.

¹⁵ В. Ешкићевић, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.”, *Србаџија*, 1. септембар 1923, год. I, бр. 10. Ешкићевић је у овом подлиску навео њихова имена.

чанске напоре које је мала Србија напрегла, само да очува своју ратну славу и огњиште својих предака”.¹⁶ Српски народ и српска историја, сећање на славне претке имали су важно место у текстовима Васа Ешкићевића. У појединим пасажима текста разоткривао је и себе, своја осећања и размишљања, али то је чинио веома ретко, као у овом примеру из *Србадије*: „Ово је дакле тај рат, о коме сам увек са највећим интересовањем слушао и читао, и једва чекао да га изближе својим очима видим, и да се и ја у њега умешам! (...) Резонујем тако, мислим и размишљам по неколико пута о једној те истој ствари, упирем поглед ка Земуну и даље Фрушкој Гори, сетих се мог Ирига у коме сам се родио и детињство провео, сетих се својих које сам тамо оставио, и које већ неколико година нисам видео, који не знају ни где сам, ни шта је са мном (...)”. Ипак, и поред постојања оваквих, интимно обојених пасажа, Ешкићевић је у првом реду настојао да понуди слику целокупног страдања српског народа – сведочанство првог реда.

Свестан важности документа и потребе чувања сећања на године Првог светског рата био је и „последњи апостол старе Војводине”, Васа Стајић. У једном писму које је упутио књижевном историчару, педагогу, професору универзитета Милану Шевићу, замолио га је да забележи како је провео године Великог рата. Уосталом, Стајић је и сам, у неколико наврата, објавио своје успомене на ратне године проведене у тамници, а током Великог рата водио је дневнике који су му били помоћ и уточиште у дугим данима и годинама проведеним у самицама и тамницама Сегедина, Илаве, Турчанског Светог Мартина... Стајићеви дневници из Великог рата у највећој мери су окренути унутрашњем преиспитивању, књигама које је у тамници читао и маштању о бољој будућности.¹⁷ Коначно, и поменути Милан Шевић водио је за време рата дневнике бележећи у њих, готово из дана у дан, све што је доживео и видео у Нишу, Краљеву и Београду. Шевићеви дневници доносе мноштво непознатих података о књижевницима са којима се током рата сусретао (најпре Бором Станковићем), али, што је значајније, и о улози Милана Шевића и о његовом залагању за српски народ, као и високо развијеној свести о важности докумената и архивске

.....
¹⁶ В. Ешкићевић, „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.”, *Србадија*, август 1923, год. I, бр. 7.

¹⁷ Видети више у: Зорица Хаџић, „Кроз тамничке дневнике једног узника. Васа Стајић у Великом рату”, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, књига 63, свеска 3, 2015, стр. 739–767.

грађе.¹⁸ (Узгред, о свему овоме, па ни о својој прегалачкој мисији у Великом рату Шевић није исцрпно реферисао Стајићу.)

Дакле, уколико бисмо покушали да повучемо заједничку нит између ова три ратна дневника настала из пера представника пречанске интелигенције – Васе Ешкићевића, Васе Стајића и Милана Шевића – видели бисмо да су ови дневници вођени из сасвим другачијих позиција, прилика и настојања. Јер, за разлику од Стајићевих тамничких дневника, као и дневника Милана Шевића вођених далеко од главне линије фронта, ратни дневници Васе Ешкићевића откривају доживљај Првог светског рата из визуре човека који је у стопу пратио српску војску. Даље поређење довело би нас до закључка да су Стајић и Шевић водили дневничке белешке без помисли да би оне могле да буду занимљива грађа за публикување, иако то, недвосмислено, јесу. С друге стране, дневничке белешке Васе Ешкићевића настајале су, пак, са уверењем и надом да ће се једног дана штампати, на шта наводи њихов садржај и начин бележења. Наиме, у Ешкићевићевом рукопису често наилазимо на напомене и подсетнике у заградама да би се на неке догађаје требало још вратити и детаљније их описати.¹⁹

Интересантно је кроз објављене и необјављене белешке Васе Ешкићевића посматрати његов доживљај ратом захваћене Србије. Поновни сусрет са домовином у измењеним приликама открио му је, како је записао, „Србију мало другачију од оне коју сам досада гледао”, али и улио велики осећај поноса због припадности српском народу: „ко није видео Србију за време светског рата, тај ни замислити не може оне надчовечанске напоре које је мала Србија напрегла, само да очува своју ратну славу и огњишта својих предака”. У својим штампаним подлисцима у *Србадији* и *Северној Србији*, где су, како смо већ напо-

¹⁸ Видети више у: Зорица Хаџић, „Велики рат у дневницима Милана Шевића”, *Први светски рат и српска књижевност*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, 44/2, Београд 11–14. IX 2014, стр. 105–115.

¹⁹ У Сувој реци, Васа Ешкићевић је у свој дневник 7. новембра записао: „На улици пљушти киша а ја сав мокар, јер сам тражећи стан у једној арнаутској кући упао у бунар до појаса који је био ископан пред самим вратима и покривен неким [нечитко] од бурета. И овако нешто може се само по турским авлијама наћи! Сутрадан нађемо стан код једног Арнаутина Хасана и проведемо два дана код њега. (Описати га као човека добра према нама и његова добротинства наспрам српских војника, који су тражили хлеба).” Ешкићевићева напомена у загради указује да су дневничке белешке настајале у журби, и да је постојала намера да се оне једном прошире. Проширен дневнички запис објављен је у подлистку *Северне Србије*, 6. децембра 1925. године.

менули, дневничке белешке добиле обресе мемоара, понудио је слику ратних прилика у Ваљеву, Ђуприји, Параћину, Нишу, Београду, Приштини, Призрену... У њима се помињу Драгутин Димитријевић Апис, војвода Радомир Путник, Никола Пашић, књижевник Сибе Миличић, Филип Филиповић и многа друга имена значајна за српску историју и културу. Ешкићевић је топло и са поштовањем писао о краљу Петру, али је, може бити, описујући неке његове гестове мислима више био у поратном него у ратном времену.²⁰ Поред краља Петра, Васа Ешкићевић је у најлепшем контексту спомињао војводу Живојина Мишића. Лично га је упознао у Риму 10. марта 1916. године,²¹ а утисак тог познанства овековечио је у једном од својих дневника: „Данас сам се упознао са Војводом Мишићем, славним српским војсковођом који је разбио и сатро аустријску војску 1914. год, и славну победу коју су Аустријанци већ спремали да прославе на најсвечанији начин претворио у такав страشان пораз, какав није запамтила светска историја! [...] Ретко начитан и свестрано образован човек, војвода Мишић чини утисак једног човека који је реткост у нашем добу, добу тетреба и полутана, којима је своје лично ја, па ма оно како глупо било прече од свега на свету. Посматрам га и слушам његове примедбе при посматрању руина храмова и колосеума, споменика из далеке прошлости, а пред очи ми и нехотице излазе све оне бледе слике, бледа лица и замишљена са изразом слутње која сам сретао и гледао по Србији за време аустријске најезде, сетих се оних извештаја врховне команде о нашем одступању... [...] Али што је најмаркантније код овог ретког српског војсковође, данас већ светског гласа, то је необична скромност кад говори о себи и о својој генијалној контраофанзиви у којој је сатро Аустромађаре. [...]” Неколико месеци касније, 2. јула, Ешкићевић у дневник записује да му „долази телеграфско наређење из Солуна из врховне команде где ми се саопштава да сам распоређен у штаб I армије као ратни сликар. [...]” Био је распоређен у штаб војводе Мишића. После Мишићеве наредбе од 29. августа да се Бугари нападно; Ешкићевић је у свом дневнику описивао крваве битке које се водиле: „пред зору отпочне страшна топовска рика са наше стране. [...] Велики месец који се на пола метра издигао изнад планинског гребена био је једини живи сведок почетка ове крваве игре.

²⁰ Видети *Србадију* од 6. октобра 1923. године и Ешкићевићев опис односа краља Петра према хрватској застави.

²¹ Ешкићевић је током 1916. године био у Риму, на опоравку – једва је чекао да се поново придружи српској војсци.

Војвода Мишић са његовом најближом околином који је стојао као да је из мрамора извајан и са осматрачнице посматрао развој борбе и давао по телефону наредбе својој војсци.” Ешкићевић је наставио у дневник да бележи о „страшној борби која се води на Кајмакчалану коју су Бугари одлично утврдили”. У предасима између битака је сликао, посматрао околину или бележио утиске у дневник.²² Његови записи откривају и доносе слике злочина које су Хрвати, Мађари и Бугари чинили над српским народом, незаштићеним женама и недужном децом, аероплане који убијају недужно становништво... Пластично су описани рањени, мртви и сав ужас који рат доноси.

Било да се налазио на Кајмакчалану, Велесу, Битољу, Београду, свуда око њега је смрт: „Размишљам тако идем и разгледам негдашње куће и улице битољске. [...] За све ово време од како сам у рату ово ми је први пут да сам овако близу непријатељског шрапнела и да чујем ударце од куглица о врата кровове и прозоре. Чудноват неки осећај и поглед на све што се дешава око мене. Пре неки дан сви смо исто овако посматрали и слушали рику непријатељских зрна, његов страховит фијук и завршни акорд – тресак о земљу, и сви смо се задовољни разишли размишљајући сваки на свој начин. Само једна жена после тог фијука није ни о чему више размишљала, она је на свакада престала и размишљати и постојати, јер после једног тог урлика и треска, нашли су од ње само две откинуте руке, парче ноге, просута и покидана црева која су прилепљена усиреном крвљу висила на зиду, који се после 15–20 минута срушио и постао обична гомила излупаних цигаља и другог ситнежа. [...]”²³

Болели су га погледи на уништене српске цркве и храмове – Свети Пантелејмон код Ниша, на пример, где су Бугари уништили над вратима усађену мраморну плочу из које се видело да га је српски народ подигао. (Бугари „уништавају српске натписе, српска имена и обележја са наших споменика и храмова. Тако је и овде било, плочу су извадили и разбили у ситне комадиће, да јој ни трага не остаде. Све је

.....
²² Дневничка белешка од 9. септембра 1916. године открива како се све Ешкићевић сналазио да би сликао: „Пред вече предаде ми један чиновник из поштанско телефонског одељења палету много масних боја и једно платно које је неки немачки сликар у брзини бацио и гледао да што пре измакне испред српског бајонета [...] На том платну ја сада радим слику 'Пораз Бугара и Немаца код Горичева'”. (РОМС, инв. бр. М. 10. 442).

²³ РОМС, инв. бр. М. 10. 442.

ово рађено код нас живих и у нашем присуству!) Црква краља Милутина није била у бољем стању, сведоче Ешкићевићеве дневничке белешке из Призрена од 9. новембра 1915. године. У овој цркви су „фреске изрешетане куршумима и ударцима сикире искварени ликови светитеља који су пре тога били кречом премазани, да ликови не боду очи правоверним. Десно и лево при улазу – штале за коње.”²⁴ Сliku уништених манастира налазимо и у дневнику поменутог Милана Шевића: „У Жичи све растушено, фреске изгребане, излупане и разбијене. У првом делу цркве била стока, и трагови се њезини још виде. Из конака све разнесено, осим неких слика на стенама. Ово су хришћани урадили са хришћанском светињом. [...] Али није без наше кривице. [...] Да је манастир чуван као што треба, да је у њему било калуђера са страхом и вером, да су они дочекали Немце и да су ови видели, да је и нама много стало до светиње ове, да лебдимо над њом, би ли могли и смели ово учинити са задужбином од седам векова.” Интересантно је посматрати и поредити слику Београда у ратним дневницима Милана Шевића и Васе Ешкићевића. Обојици се Београд учинио као разорена Помпеја. (Када је стигао у Београд јула 1915. године, Милан Шевић бележи: „слика Помпеја, стране мисије као посетиоци изумрле вароши”; Ешкићевић, готово истоветно каже: „Београд је личио на разорену Помпеју, не због силних рушевина, спаљених зграда и топовским мецима избушених зидова, него својом празнином”²⁵) Пишући о Београду, Ешкићевић није могао а да у свој дневник не запише податке о злогласном шефу полиције, Витману: „називао све без разлике српске свиње[,] тукао лично без икаквог милосрђа оне који му се доста дубоко не поклоне на улици[,] заустављао је чак и трамвај, и хапсио по неког путника који га не би поздравио[,] вршио насиља над женскињама[,] шамарао људе и жене без обзира на њихов друштвени положај[,] Био је једна најобичнија звер која се не би трпела ни код најдивљијег народа, а у ’културној’ Аустрији он је био већа чињеница и од самог гувернера Београдског (и целе Србије)[.] Непојмљиви мотиви аустријске политике, да је овако једном ординарном дрипцу поручнику дата тако неограничена власт као шефа Београдске полиције!”²⁶ Својим записима о Витману, Ешки-

²⁴ Опширније него у овом дневничком запису, Ешкићевић је цркву описао у подлиску *Северне Србије* од 13. децембра 1925. године.

²⁵ Видети подлистак „Из мог ратног дневника 1914–1919. год.” објављен у *Србадији* 28. октобра 1923.

²⁶ РОМС, инв. бр. М. 10. 442.

ћевић је потврдио и појачао оно што можемо о њему да сазнамо из књиге *Белешке из окупираној Београда (1915–1918)* Луке Лазаревића, односно, из постхумно објављених горких сећања Боре Станковића у књизи *Под окупирацијом*. (И сам Бора Станковић био је од тог истог Витмана „амалски изгрђен“.)

Но, већ дневнички запис Васе Ешкићевића о Београду из 1918. године, одише чудном меланхолијом: „У Београду као и по другим већим градовима кроз које сам пролазио и одлазио, примећује се и поред све живости и радости грађана што су опет слободни, – нека празнина... нема многих лица која сте пре виђали, утисак као да је све било затрпано неколико деценија или векова под земљом, и сада се ето опет изашло из гробнице... Утисак, као када младић остави једну варош у којој је свако дете познавао, у којој је оставио тако много пријатеља другова и познаника, па се врати као зрео човек натраг, човек готово туђ свакоме, јер и ако је варош исто тако жива, па можда и живља, он је у њој усамљен... све се изменило, нико га и не познаје, и он гледа са чуђењем око себе онакав исти силан и бујан, но у исто време прохујали живот...” Овај запис као да наговештава његову поратну горчину и незадовољство. По завршетку рата као да је Васа Ешкићевић био тај који је са чуђењем гледао на свој предратни и поратни живот.

После смрти брзо је пао у заборав. Тачније, заборављени су његови подлиски посвећени Великом рату и дневници на основу којих су они настајали. (Енциклопедије у којима се може пронаћи кратка биографија Васе Ешкићевића листом занемарују и прећуткују постојање ових важних записа.) Тек обележавањем стогодишњице од почетка Првог светског рата овај занемарени део његовог рада, најзад, долази у фокус интересовања.²⁷

Настајали непосредно након догађаја, ратни дневници Васе Ешкићевића јесу важан извор како за проучавање судбине појединца у Првом светском рату, тако и за потпуније разумевање голготе кроз коју је српски народ прошао. Они су и изврсна допуна његовим сликарским платнима, фотографијама и скицама из овог периода. Данас се њихово приређивање указује као неопходно. Коначно, и сам Васа Ешкићевић је намеравао да подлиске о Првом светском рату из *Србадије и Северне*

.....
²⁷ Велики помак у том смислу учинили су текстови објављени у каталогу изложбе *Немојте нас заборавити*, Београд 2014. Реч је о радовима Гордане Буловић „Васа Ешкићевић” и Милета Игњатовића „Сликарство као трајни запис једног времена”.

Србије обједини у књигу.²⁸ Нажалост, његови подлиски остали су недовршени, а садржај рукописне грађе – ратних дневника – готово непознат широј јавности. Због тога би се приликом приређивања ових подлистака из *Србадије* и *Северне Србије* неопходно морали укључити и делови његових необјављених ратних дневника, као њихов важан и неодвојив део. Тек овако спојене, објављене и необјављене, белешке Васе Ешкићевића понудиће још један важан документ и сведочанство о годинама Првог светског рата. Била би то драгоцену књига.

.....
²⁸ У Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром инв. бр. М. 10. 450, чувају се исечци из новина у којима су излазили Ешкићевићеве записи из ратног дневника. На хартији која их повезује, Ешкићевић је, не знам коме, записао: „Чувај, ово су врло важни бројеви 'Србадије' и 'Северне Србије' коју сам ја покренуо, давао јој правац, и у којима се налазе моји подлиски 'Из мог ратног дневника 1914–1918 г.' (Светски рат). Све ово спремам да издам у засебној књизи. В. Е.” Иако је Васа Ешкићевић нагласио да се међу тим хартијама налазе сви бројеви *Србадије* и *Северне Србије* са подлицима из ратног дневника и његовим политичким чланцима, данас се под овом сигнатуром могу пронаћи само подлиски из ратног дневника објављени у *Северној Србији* 1925. и неколико бројева из 1926. године.

Лаза Костић

ЛАЗА КОСТИЋ И ЛЕНКА ДУЊЕРСКИ У ОЧИМА СВОЈИХ САВРЕМЕНИКА

Ла књижевнику Лази Костићу (1841–1910) није импоновало и годило друштво богате сентомашке породице Дунђерски, и да није 1891. године у прелепом дворцу у Чебу (данашњем Челареву), након повратка из Црне Горе, упознао најмлађу од три кћери Лазара и Софије Дунђерски – Ленку (1870–1895), име ове рано преминуле девојке једва да би се данас спомињало. Њена бесмртност условљена је искључиво захваљујући књижевном делу Лазе Костића. Стихови песама „Госпођици Л. Д. у споменицу” и „Santa Maria della Salute”, а затим и постхумно објављен рукопис фрагмената пишчевих сновиђења, учинили су да се од Ленке створио мит.

Познато је из биографије Лазе Костића да су бројне љубави давале полет његовој лири: глумица Јованка Кирковић, Пава Станковић, Љубица Медаковић... Све те младалачке љубавне заносе од којих су неки преточени у стихове, засенила је Костићева позница „Santa Maria della Salute” објављена у књизи *Песме* годину дана пре песникове смрти.

Интересовање за детаље познанства и природу везе између славног песника и много млађе Ленке ни данас не губи на интензитету, иако познавање биографског контекста није ни неопходно ни нужно за тумачење и анализу Костићеве лабудове песме. Заинтересованост за биографске податке условила је да се о Лази Костићу и Ленки Дунђерски много писало, нагађало и читавало. Све у вези са њиховом платонском љубављу интригира: од познанства до Костићеве женидбе Јулијаном Паланачки и Ленкине изненадне смрти која је одмах по његовој женидби уследила. Ту су и Костићева писма Николи Тесли у којима му препоручује Ленку за жену... Тако је Ленка Дунђерски постала и више него романтизован лик из српског грађанског живота и посредно књижевне историје с краја XIX века у Војводини. Ова ванлитерарна епизода књижевне историје, биографска прича о Лази Костићу и готово тридесет

година млађој Ленки Дунђерски предложак је књижевних дела, инспирација сликарима и писцима филмских сценарија... Не пишу се о Ленки студије, него и књиге!¹

Најзад, колико ћемо се пута у литератури сусрести са тврдњом да је све што се о последњој љубави Лазе Костића, Ленки Дунђерски, могло дознати – већ истражено и проучено. Да ли је могућно данас пронаћи неки нов и непознат податак?

Већ на почетку трагања за последњим песничким надахнућем Лазе Костића обесхрабрује тврдња Младена Лесковца који је пре шездесет година у студији „Ленка Дунђерска” написао да је тешко „о тој чудној и лепој девојци – ипак, не лепотици – дати било каквих пресудно нових података”.² У тренутку када Лесковац, посвећен истраживач Костићевог живота и дела,³ исписује ове реченице, навршило се шездесет и пет година од Ленкине преране смрти. Уочљиво је да ни сам Лесковац не доноси много „пресудних” података о Ленки, већ већи део своје студије посвећује чувеној песми „Santa Maria della Salute” и сачуваним строфама исписаним Костићевом руком. Лесковац, трагајући за Ленком, позива се на сећања старе собарице Дунђерских и један исказ Исидоре Секулић.

Ипак, Младен Лесковац учинио је превид показавши необичну незаинтересованост када је реч о рукописним оставинама одређених Костићевих савременика. И то баш оној грађи која му је била на дохват руке! Преглед грађе која је била изван Лесковчевог видокруга, омогућио је да овој теми придодам неколико фрагмената. Ови подаци неће толико ићи у прилог „пресудном” сазнавању новина о Ленки Дунђерски, али ће осветлити или, макар, навестити гледишта њихових савременика. Дакле, намера ми је да скренем пажњу не само на рукописе него и на писце које Лесковац није узимао у разматрање. Наравно, сва

¹ Мислим на књигу Пере Зупца *Ленка Дунђерска* из 2017. године.

² Студија Младена Лесковца „Ленка Дунђерска” штампана је први пут 1960. године. Навод је преузет из Лесковчеве књиге *О Лазе Костићу* објављене у издању Нолига 1978. године. Тврдњу да је о Ленки Дунђерски све написано понавља, после Лесковца, и Љубиша Николин у књизи *Сшалеж Дунђерских* из 1996. године, на педесет и седмој страници: „О неузвраћеној љубави од девојке задивљујуће танког струка, њеним боравцима у монденој Пешти и Бечу, и песниковој несрећи, патњи и настанку песме 'Santa Maria della salute' је већ све написано”.

³ О Лесковчевом проучавању дела Лазе Костића видети више у: Наталија Лудошки, *О Младену Лесковицу*, Београд 2011.

рукописна грађа о којој ће бити речи односи се у првом реду на самог Костића и у њој се налазе тек помени Ленке Дунђерски.

Пре свега, сажећу, у неколико редака, оно што се о Ленки Дунђерски данас зна. Била је ћерка богатог оца, изданак угледне и имућне грађанске породице, учила је у Будимпешти и Бечу, говорила неколико језика (немачки, француски и мађарски) и волела да путује, била је одлична јахачица (позната је њена фотографија у јахачком оделу) и веома музикална (лепо је певала и свирала је клавир)... Волела је позориште – отац Лазар Дунђерски је на њен наговор у дворишту хотела „Краљица Јелисавета” подигао зграду позоришта. Умрла је млада, изненада, у својој двадесет и петој години, у Бечу, од тифусне грознице.

Костићеви савременици, Милан Савић (1845–1930) и Милан Шевић (1869–1934) су о деликатном пријатељству између песника и најмлађе ћерке Лазара Дунђерског оставили више него штуре податке. За овим подацима, све до недавно, могло се трагати у необјављеној рукописној грађи. Костићеви пријатељи су о овој теми, како ћемо видети, међу собом разговарали, али јавно о томе нису ни реч написали. Тајну о ономе што су знали или наслућивали о односу Лазе Костића и младе Ленке Дунђерски, однели су у гроб.

Неретко прећуткиван и заобилажен Милан Савић успео је да пред крај живота објави монографију о Лази Костићу. Та монографија била је дуго у науци скрајнута; чак и они истраживачи који су се озбиљно бавили Костићевим делом нису јој посветили заслужену пажњу.⁴

У чему се то Младен Лесковац огрешио према Милану Савићу? Несумњиво да је Лесковцу било добро познато да се рукопис Савићеве

.....

⁴ Монографија Милана Савића објављивана је, најпре, у наставцима у *Летопису Мајшице српске*. Као књига штампана је годину дана пре Савићеве смрти, 1929, после много мука и перипетија. Друго и допуњено издање приредили су за штампу Миљивој Ненин и Зорица Хацић 2010. године, поводом осамдесетогодишњице Савићеве и стогодишњице Костићеве смрти. У предговору Миљивоја Ненина „Савић Милан и Костић Лаза” видети више о менама Костићевог и Савићевог пријатељства. Дуга и неправедна маргинализација Милана Савића недавно је кулминирала у филму „Santa Maria della Salute”. Наиме, познаваоци живота и дела Лазе Костића остаће збуњени након гледања пре неколико година снимљеног филма названог по Костићевој лабудовој песми. У том филму је Милан Савић, својеврсни наратор приче о Лази Костићу, представљен као доктор – али не као неко ко је докторат стекао на Филозофском факултету у Лајпцигу, него као лични лекар Лазе Костића?! Ова груба грешка – не желим да улазим у то да ли је Милан Савић помешан са сомборским лекаром Радивојем Симоновићем – само је још једна у низу потврда несавесног односа према делу и лику Милана Савића.

монографије о Лази Костићу налази у Рукописном одељењу Матице српске. Можда не бих погрешила ако напишем да је Савићева ћерка, Аница Савић Ребац, предала очеве хартије у руке Младену Лесковцу. На корицама очевог рукописа о Лази Костићу, она је записала: „Овде има још доста материјала који мој отац није искористио у објављеној књизи о Л. К.”⁵ Да је Лесковац, трагајући за Лазом Костићем, завирио у ове хартије, видео би да је рукопис много обимнији него објављена Савићева монографија и да се у њему налазе бројни непознати и интересантни подаци. Лесковац рукопис није ни погледао. Али, то није једино и није највеће његово огрешење према Милану Савићу и Аници Савић Ребац.

Задржаћу се, овом приликом, само на поменима Ленке Дунђерски у Савићевој монографији, како на објављеним фрагментима тако и на деловима монографије који су изостављени из издања 1929. године.

Милан Савић назива Ленку Дунђерски „Лазиним последњим песничким култом” и Беатричком коју је песник истински ожалио. Изненадна смрт Ленкина учинила је да се њен култ „још много јаче урезао у песникову душу”. У издању монографије објављеном за Савићевог живота, изостао је део из рукописа где Ленку Дунђерски назива лепотицом Валкире: „Гђца Ленка, eine Walküren Schönheit, заслужила је са свога анђеоског срца бољу судбу, него да умре у цвету своје младости и лепоте”.⁶

Прерана смрт ћерке Лазара Дунђерског појачала је песникова привиђења која су нарасла до антологијских стихова. Наравно, Савић није заобишао ни песму „Госпођици Л. Д. у споменицу” написану у манастиру Крушедол 1892. године, а први пут штампану у *Наги* уз Костићеву белешку о Ленкиној смрти „†1895. (у Бечу), лицем на Аранђела Михаила, свој рођен дан”.

О настанку песме „Santa Maria della Salute” многи важни подаци могу се наћи у преписци између Савића и Костића.⁷ У осврту на последњу Костићеву песму Милан Савић истиче место из чувене *Књије о*

⁵ Рукопис се чува у Рукописном одељењу Матице српске, под сигнатуром инв. бр. М. 7. 781.

⁶ Сви ови делови из Савићевог рукописа које у раду наводим штампани су у поменутом другом и поновљеном издању монографије *Лаза Костић*.

⁷ Преписка Лазе Костића објављена је у три књиге у издању Матице српске (I 2005, II 2017, III 2020). Приредили су је Младен Лесковац, Душан Иванић и Милица Бујас.

Змају, део где Костић анализира збирку *Ђулићи увеоци* и песму „Што је јава тако кивна”, уз напомену да је то што је Лаза Костић писао о Змајевој песми настало девет година пре песме „Santa Maria della Salute”. Јасно је да овде Милан Савић казује да је песма „Santa Maria della Salute” дуго настајала, што је став и каснијих тумача ове Костићеве познице. Погледајмо шта у *Књижици о Змају*, Костић каже поводом поменуте Змајеве песме: „Од овога погледа, од овог сазнанка у заносу, само би један сазнанак могао бити узвишенији и лепши, ал’ и страшнији, страшно лепши и поузданији, а то би био онај кад би се она мила душа, ил’ у заносу ил’ осим њега, заиста јавила остављеном песнику, да зна да није сасвим остављен, да га *Она* чека у лепшем свету. То би било највише небо душевног блаженства за овога живота”. Заиста, као да се Костић говорећи о Змају заправо исповеда о сопственим привиђењима и сновиђењима. Ови Костићеве редови, иако посвећени Змајевим стиховима, могли би се мирне душе придодати фрагментима његовог дневника снова. Занимљиво је то што Савић не пропушта да укаже на олакшање које ова песничка исповест донела творцу песме „Santa Maria della Salute”, доводећи је, поново, у везу са Змајем и његовом последњом песмом, „душевном олакшицом”, „Боже”, штампаном 1903. године у божићном броју *Засијаве*.

Још један део који је, из ко зна каквог разлога, изостао из монографије, а налази се у рукопису, јесте Савићев коментар на следеће стихове песме „Santa Maria della Salute”:

„старија она сад је од мене,
тамо ћу бити доста јој млад
где свих времена разлике ћуте,
Santa Maria della Salute”

Савић каже: „Тамо!”, јер *овде* је био неких 30 година старији, што је у једном разговору с госпођицом Ленком, на Лазин велики јад, и констатовано.” Само ова реченица, помен разговора који су песник и његова млада пријатељица водили, поуздан је знак да је дискретни Савић, изгледа, много више знао о Лази и Ленки него што је намеравао да напише.

Најзад, Савић је још само на једном месту поменуо Ленку и то у вези са Костићевим тестаментом. И тај део изостао је из коначне верзије књиге! Савић каже: „Осим појединим личностима, што не спада

Прелимина

Ovu sam prilogu radio s velikom voljom i pažnjom. Pojava Laze Kostića u Kulturnoj i u Kulturno-naučnoj sekci je, da razgovorije komisije za nauku, nauku i organizacija naučarstva i razgovorava. Na ovoj strani i pri ovom saskretu nalazio je Laza možda i najviše na neki osimisljeni pokret, što se u taku vremena u nekih razbira do mišnje, u nekih obrazloženje u ovdje i natavane. Bez sumnje čeka uredu u ovdje i to, što je mislim, koja je ovdje nalazio s Lazaom i mi s porovom pojedinom u drugu domaću vezu i s nekim predviđanjem ovdje balovati i korpuskularno^{sub} i osobe misliti, o stvarnosti i sveobuhvatnosti porovnojanje. Ovdje je ovdje ovdje, u mišnje mi se ta ovdje nalazio s vremenom preslapanje.

Stalo protubao uredu misao samo^{misao} i razgovorije duha i realizacije porovni. Ovdje je ovdje ovdje i vjero svestrano govore, misliti misliti ovdje drugi razgovorije, ovdje ovdje i razgovorije ovdje drugi razgovorije, misliti simetriju ovdje drugi razgovorije, ovdje ovdje: razgovorije razgovorije kakve pojave.

Misao koja razgovorije ovdje koja to misliti i ovdje misliti. Misao ovdje i ovdje ovdje

Фрагмент рукописа Милана Савића о Лази Костићу

јавности, оставио је сомборској српској читаоници 4000 круна у акцијама сомборске штедионице; 1000 кр. новосадској срп. цркв. општини, да његовим родитељима и њему сваке године приреди парастос; 1000 кр. манастиру Крушедол за парастос у покој души Ленки Дунђерској (Лазиним последњем песничком култу); 1000 кр. сремском манастиру Раваници за парастос у покој души његове жене и њене родбине и т. д.”

Дакле, из свега што је Милан Савић у својој монографији узгредно написао о Ленки Дунђерски – а много је више прећутао – не сазнајемо много. Најинтересантније од свега је упућивање на Змаја и везе песме „Santa Maria della Salute” са његовим *Ђулићима увеоцима*. Лаза Костић и Змај били су повезани и више него што је то сам Костић желео.

Јасно је да је Савић ћутао о ономе што и данас интригира читаоце и Костићеве биографе. Да ли се радило само о платонској љубави и нежном пријатељству између познатог песника и ћерке његовог пријатеља?

О ономе о чему је Милан Савић ћутао, остао је, нехотично, забележен мали траг који сам пронашла у дневничким белешкама Милана Шевића, професора, педагога и књижевног историчара. Милан Шевић био је, најпре, пријатељ и велики поштовалац Јована Јовановића Змаја, а затим и пријатељ Лазе Костића. Можемо претпоставити да је Шевић Лазу Костића, као и Змаја, упознао у најранијој младости. Костић је био радо виђен гост у дому Шевићевог поочима, новосадског лекара, Светозара Максимовића. Тек након Змајеве смрти, 1904. године, Шевић и Костић су се зближили. (Шевић је долазио Костићу како би се распитао о Змају и добио од њега Змајева писма.)

У време Костићевог боловања, и Милан Савић и Милан Шевић, „два новосадска Милана” како их је на једном месту назвао Васа Стајић, живе у Бечу. Они су свакога дана уз на смрт болног Костића покушавајући да га својим посетама орасположе и олакшају му последње дане. Уз Милана Шевића су и његове бележнице малог формата, у које по навици свакодневно уписује дневничке белешке.⁸ Тако су у овим свескама сачувани драгоцени подаци о последњим данима и боловању Лазе Костића. Осим што је био уз Костића до краја живота, Милан Шевић је допратио песниково мртво тело из Беча до Сомбора и говорио над његовом раком. У говору над мртвим Костићем, Шевић је из његовог књижевног дела издвојио драму *Максим Црнојевић*, песму

.....
⁸ Дневнике Милана Шевића приредила сам за штампу у три књиге у издању новосадског ДОО Дневника (I 2013, II 2014, III 2017).

„Santa Maria della Salute”, али и асоцирао на друга Костићева дела, као на пример, песму „Спомен на Руварца”. (Зар тај Шевићев говор над Костићевом раком не побија тврдње да нико није дуго скренуо пажњу на лепоту песме „Santa Maria della Salute”?)⁹

Указује се као интересантан један Шевићев дневнички запис у којем се помиње и Ленка Дунђерски. Пре његовог навођења поменућу да су и Милан Шевић и Милан Савић последње године живота провели у Београду. Приликом сусрета присећали су се старих времена, мртвих пријатеља, па тако је често њихова тема, био и Лаза Костић.¹⁰ Шевић делове из разговора са Миланом Савићем бележи у дневник. После једног разговора у мају 1924. године, Шевић записује:

„14-V-среда. [...] У подне Мица Савић – причао о Лази (кога звали 'мртвокурим') како хтео да узме Ленку Д. Питао је за савет, да ли да испроси Јулку П., а она му одмах рекла, да то треба да учини.”¹¹

Овај детаљ, узгредно забележен, можда је траг ка наслућивању стварне природе односа Лазе Костића и Ленке Дунђерски. Недавно објављена преписка Лазе Костића само потврђује реченице које је Савић изговорио у разговору са Миланом Шевићем. Пријатељи су знали да је Костићева намера била да „узме Ленку Д.” Ипак, млада Ленка ће га посаветовати да је за њега боља прилика Јулка Паланачки која га је годинама чекала.

После овог навода из Шевићевог дневника може да збуни писање Светислава Стефановића, који присећајући се разговора са Лазом Костићем у Бечу, каже: „Сећам се да ми је говорио о једној сцени, када је госпођица Л. Д. имајући да се реши на брак, на његово болно изненађење, изјавила да би се могла удати само за човека таквог као он”.¹²

⁹ Шевићев говор објављен је у *Бранковом колу* 1910. године, одмах после Костићеве смрти, као и песма „Santa Maria della Salute”!

¹⁰ Шевић се трудио да потпомогне објављивање Савићеве монографије, и у том смислу је значајан и његов сусрет са младим Милошем Црњанским 1922. године у Панчеву. У Шевићевом дневнику читамо: „Отишао у читаоницу, па у књижару Напредак, где сам затекао Црњанскога. С Црњанским саветовах књижарима, да приме Савићево дело о Лази Костићу. Присташе. Црњански ми говорио, како је рад писати о Лази, не да га велича, него да покаже његову вредност која се нарочито показала у песми Руварцу и S. M. Della Salute, као и вредност нашега романтизма уопште, који београдски критичари нису разумели.”

¹¹ *Дневници. Милан Шевић*, књига друга, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник, Нови Сад 2014, стр. 321.

¹² Видети: Светислав Стефановић, *Мириш њамтйивека: о Лази Костићу*, приредио Гојко Тешић, Матица српска, Нови Сад 2005. Исто тврди и Милан Кашанин: „Из

Интересантно је питање и шта се крије иза следећег Шевићевог записа, насталог у децембру 1910. при доласку у Сомбор, на сахрану Лазе Костића.

„12. дец. (29. нов) њонедељак. Стигли јутрос А. Хаџић и Ст. В. Поповић. Био код дра Симоновића. Синоћ ми рекао да говорника нема ниједнога, а ни јутрос није добио никаквих пријава. У подне смо се састали Хаџић, Ст. В. Поповић, Радонић, ја и још неки. Одлучено, да говори прво Хаџић, па Радонић, па С. В. П., на гробу ја. О ручку дошао Гед. Дунђерски. Рекао је, да ће се оставина Лазина погледати и уништити компромитујућа писма, а после ће се одлучити, шта да се с њоме учини. Дао сам му кључеве Лазине од ормана, што сам их понео са собом, да му их дам. [...]”

Шта је то Ленкин брат Гедеон Дунђерски, са којим је Костић склопио и кумство, тражио у песниковим хартијама? Каква компромитујућа писма су га интересовала? За кога су, заправо, та писма била компромитујућа? За Костића? Или за породицу Дунђерски? Шевић не даје одговор.

Интересантно је и то да Шевић у *Књизи о Змају*, као и Милан Савић, препознаје настанак песме „Santa Maria della Salute”, и то у Костићевим тумачењима Змајевих *Ђулића увеока*, што се види из Шевићевог примерка књиге.¹³

Иако није загледао у Савићеве рукописе Лесковац је завирио у дневничке белешке Милана Шевића које се, такође, чувају у Матици српској. Али само селективно! И према Шевићевим дневницима показао је чудну нетрпељивост, јер је тражио само оне бележнице из 1910. године и ту нашао податке о Костићевим последњим данима које је и објавио.¹⁴ Лесковац зна, али пренебрегава чињеницу да је Шевић дневнике водио до смрти, дакле до 1934. године. Да ли је претпоставио да се и у каснијим дневничким записима могу наћи различити помени и успомене на Лазу Костића, као на пример, ово сведочење Милана Савића? А тих записа има много више.

.....
Костићеве песме Santa Maria della Salute и његовог дневника излази да му је Ленка не само узвраћала љубав, него да је од њега зависило да ли ће се она удати за њега” (Видети: Милан Кашанин, „Сведочанства о Лази Костићу”, *Зборник историје књижевности*, Одељење литературе и језика, књига 6, *Лаза Костић*, Београд 1968, стр. 243).

¹³ Шевићев примерак *Књиге о Змају* добила сам на дар од господина Душана Шевића, сина Милана Шевића.

¹⁴ Видети: Лаза Костић, *Из моја животова*, приредио Младен Лесковац, Нолит, Београд 1988.

Није познато да ли су Милан Савић и Милан Шeviћ знали да постоје и да су сачувани и фрагменти из Костићевих сновиђења. Дневник снова Лазе Костића чувао је, а затим већи део ових записа уништио, сомборски лекар Радивој Симоновић.¹⁵ Преостали фрагменти су, уз Симоновићеву сагласност, припали Милану Кашанину који их је превео с француског и објавио 1955. године.¹⁶ За разлику од Милана Савића и Милана Шeviћа, Милан Кашанин није лично познавао Костића, али је његов допринос у проучавању књижевног дела песника немерљив. И само објављивање *Дневника* Лазе Костића је довољно, а *Кашанин* је учинио много више. Без намере да се овом приликом задржавам на Кашаниновим виђењу и тумачењу живота и дела Лазе Костића, указаћу само на један детаљ.

Милан Кашанин је у својим истраживањима и размишљањима о књижевности, сматрао да је за потпуно разумевање песника и његовог дела, од изузетне важности познавање ванлитерарних „иконографских елемената” – „историје и друштвене атмосфере у којој се он кретао – људи са којима се дружио, жена које је волео, кућа у којима је становао, предела кроз које се кретао”, Кашанин се за помоћ обратио Триви Милитару (1889–1977) који је једно време био учитељ деце Ленкиног брата, Гедеона Дунђерског. Кашаниново писмо Милитару није сачувано, али је сачуван Милитарев одговор. Трива Милитар исписује у одговору на Кашанинова питања шта је о Лази Костићу слушао од Дунђерских, у чијој је кући био од 1915. године: „У Чибу сам и ја обично био смештен у соби која је задржала назив ‘соба Лазе Костића’; то је она соба на источном углу каштеља”. Предусретљиви и разговорни Милитар послао је Кашанину много детаља о Костићу, напомињући да је све што је знао о Лази и Ленки сазнао из „кругова у којим сам могао добити веродостојна казивања”. Јасно је да Кашанина најпре интересује Лаза Костић, те му је Милитар у дугачком писму забележио оно што је у породици Дунђерски слушао о песнику. Према његовом сећању, Дунђерски су говорили да је Костић био ћутљив и озбиљан, волео је да шета и ради гимнастику по парку у Чебу, уживао у доброј храни и

.....

¹⁵ Радивој Симоновић је забележио своја сећања на Лазу Костића. Сећања су штампана у књизи *Успомена на др Лазу Костића* коју је приредио Радивој Стоканов, а објавила Књижевна заједница Новог Сада 1986. године.

¹⁶ Касније је неколико дневничких фрагмената придодато Кашаниновом преводу. Данас се рукописи Костићевих сновиђења чувају у Рукописном одељењу Матице српске.

добром вину, имао навику да се свакодневно купа у Дунаву или купатилу... Милитар потврђује да је Костићев друг из младости, Лазар Дунђерски, посредовао да мајка Јулке Паланачки пристане да руку своје кћери да песнику, био им је и кум на свадби. После смрти Јулкине мајке било је, опет потребно посредовање Лазара Дунђерског да Јулка исплати дугове свога мужа и да га, поново, прими у кућу. Трива Милитар се задржао и на ономе што је о Ленки слушао: „Обраћам вам пажњу да ово друго посредовање Лазе Дунђерског пада у 1895. годину, када је већ сва породица Дунђерских знала за симпатију Лазе Костића према Ленки, и да је Лаза Дунђерски настојао да се Лаза Костић врати Јулки и скраси у Сомбору, јер је Ленка тада била заљубљена у дра Стеву Адамовића, тада најлепшег, најелегантнијег и најшармантнијег младића у Новом Саду из патрицијске породице, а тада се као испаран јавио био и Милутин Вуковић, млађи брат кнегиње Милене. У писмима која је тада Лаза Костић упућивао Јулки и у којима јој је и стављао услове своје измирењу и повратку повлачи се потреба исплата Лазиних дугова, нарочито оне своте коју дугује куму Лази Дунђерском. Измирење и враћање у Јулкин дом било је међутим тек крајем 1896. године, дакле годину дана после Ленкине смрти.

Што се тиче Ленке, њезин три године од ње млађи брат пок. Ђока Дунђерски је говорио својој супрузи: да је Ленка била висока, витка и елегантна, и врло лепа, да је много свирала у клавир и лепо певала. Елиза Барако, тада сусетка Дунђерских, причала је да се добро сећала Ленке, иако је била неколико година млађа од ње, да је Ленка била висока, феш и лепа (но не лепотица), да се дружила само са Видом Варађаниновим (касније Вулковицом), јер су заједно лудирале и да није имала удвараче сем напослетку Стеву Адамовића, али да није била 'надувена' нити 'поносита' него баш обратно шармантна. Мени је и пок. стара Машиница причала да је Ленка била лепа и мила, лепо свирала у клавир и певала, није ми говорила о Лази Костићу но да је Ленка 'бирала' ђувегије. Из писама проте новосадског Мила Ђирића барону Влади Рајачићу види се да није успео када је проваџисао за Рајачићевог старијег брата апотекара Александра. Да је Ленка била лепа и мила, да је према кућној послузи била пажљива и добра говорила ми је једна од најстаријих кућних помоћница некада код Дунђерских”.

Ту кућну помоћницу Дунђерских, поменуо је у свом запису о Ленки и Младен Лесковац. У истом писму, Милитар доводи у питање причу о Ленки коју је Лесковац слушао од Исидоре Секулић. Подсетићу

Ленка Дунђерски

да је она говорила Лесковцу о Ленки коју је видела у Новом Саду како је пројурила кочијама у које су била упрегнута два бесна коња и умало је није прегазила.¹⁷ Милитар поводом тога пише: „То је наводно било кад је Исидора у Новом Саду ишла у Вишу девојачку школу. Ленка је умрла 1895. а Исидора је тада тек пошла у Вишу девојачку. Не верујем стога да су Исидорина сећања баш тачна тим пре, јер пок. др Геда Дунђерски није дозволио својој кћери Софији, коју сте видели на Јовановићевој слици, да јаши по Новом Саду но само на селу у Чибу, јер – говорио је – само циркусанерке јаше по вароши. И стара Машиница која је била сваки дан у посети код Дунђерских на картању са баба-Соком, причала ми је: да је Ленка са Стевом Адамовићем ишла за [нечитко] ван вароши да јаше и да терају 'чег' и то да 'нико не види' па се зато и говорило да међу њима 'постоји љубав'. [...] Исидора је додуше казала да је гледала Ленку како тера бесне коње кроз капију, што је могуће, но не верујем да су то били баш 'бесни' коњи, јер расне и бесне коње су почели одгајивати и држати тек синови Лазе Дунђерског, а чуо сам и од дра Ивана Ивановића, зета Лазе Дунђерског: да стари Лаза Дунђерски *никако* није хтео да се бави одгајивањем коња и да је био познат по томе што је имао најгоре коње у свој Бачкој.

Ленка је дакле, свакако учила јахати и јахала је у Бечу и Пешти, јер је то тада било у моди да богаташке кћери онако у јахаћем костиму – као што сте видели Ленку на фотографији – иду у јахаће школе. Сви који се сећају Ленке тврде да она није била разметљива, нити охоло и није 'терала [нечитко]' и 'ноблес'. Пок. Милица Јаше Томића дружила се са Милком, старијом сестром Ленкином, [...] ми је причала да кћери Лазе Дунђерског уопште нису терале неко господство, биле су повучене, а Ленка се појављивала једино на концертима, забавама и на прославама; за јахање и терање кола није ми ништа причала. Биће дакле да је то јахање и терање кола бивало на имању у Чебу.”

Навела сам дужи део из, иначе опширног и садржајног, писма Триве Милитара, јер је Кашанин у својој студији „Сведочанства о Лази Костићу” само мали део свега што му је Милитар написао искористио, предочивши читаоцима добијене податке у најсажетијем облику.¹⁸

.....
¹⁷ Младен Лесковац, *Нав. дело*, стр. 238–239.

¹⁸ Кашанин се неколико пута позвао на Милитара. Јасно је и да се и Живко Марковић, близак сарадник и пријатељ Триве Милитара, у свом писању о Ленки Дунђерски служио његовим сећањима. Видети: Живко Марковић, „Очи моје вреде

Важно је и да је Милитар у овом писму поводом Костића и Ленке записао: „породица је знала да је он ’обожавео’ Ленку, но да је то била песничка, платонска љубав”, а да после Ленкине смрти Костић није долазио у Чеб.¹⁹ Међутим, прочитавши Кашанинову студију „Сведочанства о Лази Костићу”, Милитар ће у једном писму допунити своја сећања о ономе што је слушао о Лази и Ленки од њених пријатељица.²⁰

Било како било, ових неколико скрајнутих података када се говори о Ленки Дунђерски и Лази Костићу допринеће, надам се, даљем размишљању и тумачењу њиховог односа из којег су проистекла антологиска дела Лазе Костића. Рукописна грађа на коју сам желела да укажем, а која је измицала очима досадашњих тумача, неће „пресудно” померити досадашња знања о Ленки Дунђерски, али ће, верујем, бити мали допринос у циљу објективнијег виђења феномена преплета факта и фикције када је реч о животу Ленке Дунђерски и њене платонске везе са великим Лазом Костићем. Тема претпостављене платонске љубави између Ленке Дунђерски и Лазе Костића која и данас заокупља пажњу најшире читалачке публике могла би се посматрати и као израз потребе за љубављу код свих генерација, где свако на мање-више оскудне податке пројектује оно што му недостаје. Као што је случај и са Краљевићем Марком у нашој народној поезији...

.....
Новог Сада”, поговор у: Трива Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулој и садањој времена*, Градска библиотека у Новом Саду, Нови Сад 2000.

¹⁹ Преписка између Милана Кашанина и Триве Милитара објављена је у књизи Милана Кашанина, *Писма, сусрећи, џирајови*, II/2, приредила Зорица Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2020, стр. 457–465.

²⁰ Видети претходну напомену.

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ У ВИЂЕЊУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Како Слободана Јовановића и Јована Јовановића Змаја повезује не само исто презиме, него и заједничко место рођења – Нови Сад, чак и иста новосадска улица у којој су обојица живели, немамо потврду да је између њих постојала било каква ванлитерарна веза. Змај, омиљени песник некадашње Српске Атине, средишта књижевности и културе, био је вршњак оца Слободана Јовановића, политичара, економисте и својевремено перјанице Уједињене омладине српске. Породица Владимира Јовановића кратко време живела је у Хлебарској улици, у којој је и Змај имао кућу. Међутим, како је песник *Ђулића* често мењао места боравка, а Слободан Јовановић само прве године живота провео у Новом Саду, покушај да се понађе траг о њиховим везама води, чини се, пре ка странпутици него ка циљу.

У великом и разноврсном опусу Слободана Јовановића, човека великих знања и проницљивог укуса, кога су посебно привлачиле „изразите и јаке личности које су биле у стању да обележе своју епоху или да покрену нове токове и у политичком и у духовном животу”,¹ не постоји студија у којој се детаљно разматра и анализира дело Јована Јовановића Змаја. Једини његов запис о Змају стаје у неколико редова насталих поводом песниковог јубилеја 1899. године. Ипак, у Јовановићевим критичким текстовима наилазимо на још неколико опаски упућених Змајевом песништву. Због тога је нужно да између редова његових других радова, најпре оних које је посветио Љубомиру Недићу и Лази Костићу, потражимо оцене Змајеве поезије. На тај начин ћемо покушати да створимо потпунију представу о томе како је Слободан Јовановић вредновао Змајево дело и шта је из богатог песничког опуса привлачило и провоцирало његову читалачку пажњу.

.....

¹ Предраг Палавестра, *Историја српске књижевне кријишке*, Матица српска, Нови Сад 2008, стр. 173.

Јован Јовановић Змај

Пре него што се окренемо Јовановићевим критичким опаскама, навестићемо могућност да је можда најранија, али тешко проверљива веза која у књижевности спаја Змаја и Слободана Јовановића био *Невен*. Наиме, у часопису за децу који је Змај покренуо 1880. године и уређивао га, са извесним прекидима, до краја живота, једна од редовних рубрика била је „Чика Јовина пошта”.² У овој занимљивој рубрици Змај је био у преписци са сарадницима *Невена*, и њено ишчитавање и проучавање доноси интересантне и подстицајне податке. Уредник часописа у оквиру ове рубрике одговарао је на најразличитија питања, чак и она која се не тичу само књижевног стварања. Такође, овде је писао и поруке упућене пријатељима, знаменитим књижевницима (Љубомиру Ненадовићу, Сремцу), али и оним књижевним полетарцима који тек заузимају позиције у српској књижевности и у *Невену* објављују неке од својих првих радова (Јовану Дучићу, Алекси Шантићу, Тихомиру Остојићу).

Тако се у поменутој рубрици „Чика Јовина пошта” 1884. године може прочитати и следећи одговор Јована Јовановића Змаја:

„Слободану. Чисто би имао воље да твоју причу донде не штампам, док ми се не јавиш са пуним правим именом својим. Нашто тај „маскенбал”, кад су прошле месојеђе!”

Исте године, у истој рубрици, само неколико бројева касније, Змај, поново, одговара извесном Слободану:

„Прочитао сам твоју причицу ‘Сироче’. Ја имам разлога зашто је нећу дати штампати, али то нека тебе не застраши и да ти не узме вољу за даље покушаје.”

Приликом истраживања ове Змајеве рубрике и часописа *Невен* нисам успела да пронађем било какав доказ да су ови одговори упућени баш Слободану Јовановићу, иако сам, у први мах, помислила да претпоставка није сасвим немогућа. Змај у то време живи у Бечу, а Слободан Јовановић је 1884. навршио петнаест година, учио у Петој београдској гимназији, и још увек није почео да објављује.³ Слутњу да

² Видети: *Ошворена писма Јована Јовановића Змаја*, приредила Зорица Хаџић, Змајеве дечје игре, Нови Сад 2009.

³ Слободан Јовановић је први рад објавио 1892. године. Видети књигу *Слободан Јовановић: библиографија са хронологијом живота и рада* Добрила Аранитовића.

се можда ради о Слободану Јовановићу изазвала је и позната чињеница да је син Владимира Јовановића први у Срба понео име Слободан. Иако је 1884. године, када су Змајеви одговори објављени, можда било још деце која су понела ово име, тешко је са сигурношћу тврдити да су били узроста стасалог за писање приповедака. Ако је, пак, тачно да је овај одговор био упућен Слободану Јовановићу, онда можемо да кажемо да је први, или један од првих Јовановићевих књижевних покушаја започео неуспехом, и Змајевим одбијањем. И то не би био усамљен случај, јер је Змај, примера ради, одбио да у *Невену* штампа и први прилог Владимира Ђоровића, о чему налазимо непобитну потврду на странама „Чика Јовине поште”.

С друге стране, Змај је у својим одговорима сарадницима у листовима које је уређивао често умео да буде оштар и заједљив. Због тога су нека његова „непријатељства” постала и део фолклора. На пример, говорило се да је Љубомир Недић био киван на Змаја и није могао да му опрости одбијање једног прилога у листу *Јавор*. У том, наводном, Змајевом одбијању неки су видели семе из кога је изникла Недићева оштра критика његове поезије.⁴

Најзад, постоји још једна далека веза која се непосредно односи на Јовановићеву оцену *Књије о Змају* Лазе Костића. Реч је о Милану Шевићу и његовом примерку *Књије о Змају*.⁵

На првој страници те књиге Шевићевим рукописом преписан је део из оцене Слободана Јовановића објављене у *Бранковом колу*. Преписане су следеће реченице:

.....
⁴ У *Српском књижевном гласнику* је 1939. године, у три наставка, Тодор Поповић објавио сећања на Милорада Митровића, на која је у *Зборнику Мајице српске за књижевност и језик* 2010. године подсетио Горан Максимовић. У својим сећањима Поповић пише: „Једном Митровић, Раде и ја заговоримо нешто о Недићу и чика Јови, а Митровић: – ’Треба да нађете Јавор (каза и за коју годину, и који број), и тамо на последњој страни у рубрици ’Одговори уредништва’ да прочитате, шта је чика Јова казао Недићу, па ће вам бити јасно зашто је Недић онолико киван чика Јови. Киван! То се не да сакрити.’” У време када је Љубомир Недић био студент, уредник *Јавора* био је Илија Огњановић Абуказем, а не Јован Јовановић Змај.

⁵ *Књију о Змају* Лазе Костића, која је била у власништву Милана Шевића, поклонио ми је Душан Шевић. О Слободану Јовановићу и Милану Шевићу видети више у мом тексту „О књижевности и нашем народу”: Слободан Јовановић и Милан Шевић” објављеном у *Аналима Ојранка САНУ у Новом Саду*, 15, 2019, стр. 170–177.

„...једна одиста необична књига, – несразмерна и натегнута, педантска и опет некако фриволна, – доскочица у систем састављена.

готово су сви [диалози, напомена М. Шевића] занимљиви, а има их доста који су и изврсни; свакојако ти су диалози најбоља ствар у овој књижевној расправи, и због њих она чини више утисак једне комедије, наравно врло литерарно, врло фино писане, него праве расправе...”

Милан Шевић, „змајиста”, како га је Лаза Костић у једном писму назвао, био је један од најбољих познавалаца Змајевог живота и дела. Овај Змајев пријатељ и сарадник сигурно није без разлога од свих постојећих оцена издвојио баш Јовановићеву.

Ипак, кренимо редом.

О томе какав је био вредносни суд Слободана Јовановића о Змајевој поезији можемо да наслутимо из пригодног записа посвећеног овом књижевнику. Поменути текст, иако се никако не може сврстати у ред Јовановићевих значајних студија о српским књижевницима и критичарима, наишао је на снажан одјек и имао утицаја на потоње Змајеве тумаче, неке од најзначајнијих критичара свога времена.

Запис Слободана Јовановића о Змају објављен је 1899. године, када се обележавала педесетогодишњица књижевног рада великог песника. Средишња прослава Змајевог јубилеја била је у Загребу 13. јуна, а бројни књижевни листови готово да су се утркивали да дају свој прилог и допринос овој свечаности. Тако је и мостарска *Зора* од 1. јуна 1899. године у целости била посвећена песнику *Ђулића*.

Змајев број *Зоре* отворила је песма Стевана Бешевића, а затим су се низали стихови Алексе Шантића, Авда Х. Карабеговића, Љубомира Лотића... Успомене на Змаја написали су Мита Калић, Мита Нешковић, Илија Огњановић Абуказем... Централни део броја заузимала је целина „У Змајеву споменицу”, где су објављени записи књижевника и јавних радника о Змају.⁶ Било је ту свега: сећања и стихова, пригодних честитки... Један од позваних да напише нешто о Змају био је и Слободан

.....
⁶ Своје прилоге дали су Миленко Веснић, Радивој Врховац, Милка Гргурова, Вид Вулетић Вукасовић, Хајим С. Давичо, Јелена Димитријевић, Осман Ђикић, архимандрит Нићифор Дучић, Момчило Иванић, Лаза Костић, Андра Лукић, Стојан Новаковић, Милан Савић, Јован Скерлић, Светозар Ђоровић, Антоније Хаџић, Марко Цар, Милош Цветић, Алекса Шантић...

Јовановић. И он се одазвао исписавши неколико редака о значају Јована Јовановића Змаја.

Слободан Јовановић слављеников значај види, на првом месту, у томе што је он у српском народу имао улогу попут дворских песника у Енглеској. Змај је њихов пандан када је о нашим просторима реч, с том разликом што Змај у својим стиховима није, попут енглеских дворских песника, пратио само све важне догађаје у животу владарске породице, већ читавог народа. *Певанију* је Слободан Јовановић читао, најпре, као „кронику нашег доба” – Змај је песник који је живео са својим народом и опевао најзначајније тренутке његовог живота.⁷ Приметно је да Јовановић не даје вредносну карактеристику свеукупног Змајевог певања. Његова оцена великог и тематски разноврсног песничког опуса огледа се у томе што је, од свега што му ова поезија нуди, истакао само оне Змајеве песме које су пратиле важне догађаје у народном животу. Слободан Јовановић ће и касније доследно инсистирати на значају и вредности овог сегмента Змајеве поезије. Ово Јовановићево гледиште препознајемо и у опште прихваћеном одређењу Змаја као „народног песника”. На слично становиште наилазимо и код Васе Стајића који пише да је Змај хроничар који је записивао грађу за историју друге половине деветнаестог столећа, у првом реду историју Срба у Војводини.⁸ Мали запис Слободана Јовановића оставио је, видимо, значајан траг на потоње тумаче.

Утисак је, међутим, да Јовановић у овом запису из 1899. године гледа на Змаја као на књижевника завршене каријере, и о њему пише као о песнику прошлог времена: „Змај није био песник мимо свет, што живи сам са својим сновима”.⁹ У сваком случају, Јовановић Змајеву

⁷ Наведено према: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности* I, сакупио и средио Живорад Стојковић, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, Београдско издавачко-графички завод – Југославијапублик – СКЗ, Београд 1991, стр. 766. Павле Поповић у једном од својих текстова о Змају, поновио је ову Јовановићеву тврдњу, не откривајући име аутора. Поповић овако пише: „Одавна је и речено како је Змај поезијом обухватио све догађаје свога времена, како је заједно с народом проживео све његове значајне тренутке, како је његова *Певанија* кроника нашег доба”. Видети: Павле Поповић, *Нова књижевност* II, приредио Предраг Палавестра, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, стр. 291.

⁸ Видети: Васа Стајић, „Увод” у: *Полиитичке песме Јована Јовановића Змаја*, приредили Васа Стајић и Младен Лесковац, Просветно-издавачка задруга „Змај”, Нови Сад 1945, стр. III.

⁹ Слободан Јовановић, *Нав. дело*, стр. 766.

поезију доживљава као важан допринос националној ствари, и њу издваја из великог и разнородног песниковог опуса.

Шест година пре Јовановића, Љубомир Недић такође је гледао на Змајеву поезију као завршену, а на Змаја као песника прошлог времена. Негативну оцену Змајеве поезије Љубомир Недић објавио је у књизи *Из новије српске лирике* 1893. године. Овај оглед бацио је сенку на Змајеву песничку славу, доводећи у питање све ловорике на којима је песник уљуљкано и безбрижно дремао. Недићев текст о Змају следи као први текст који је уздрмао темеље пишчевог неприкосновеног места у историји српске књижевности – први негативан текст о њему.¹⁰ Иако се Недић у овој књизи бавио разматрањем поезије Ђуре Јакшића, Лазе Костића, Јована Јовановића Змаја, Каћанског, Јована Илића и Војислава Илића, оцена о Змају изазвала је највећи потрес.

У својој критици Недић се јетко устремио на Змаја и његову песничку популарност. Намеран у томе да умањи његову вредност и значај, критичар га је прогласио за стихотворца а не за правог песника. У Недићевом виђењу Змај није песник него подражавалац и „виртуоз стиха”. Популарност Змајевих песама Недић налази у њиховим завршецима и умећу песника да вешто донесе поенту, духовиту доскочицу, идеју. (Као да су Змајеве песме испеване само због тога завршетка!) Строги критичар у Змајевим стиховима неће пронаћи осећање врлине која краси правог уметника, него разум који се најбоље читава у његовим сатиричним песмама – за чије је стварање није потребно више од, како је сматрао, добре спољне технике стиха и духовите речи. Међутим, и у сатиричним песмама Змајева мана била је што се бавио питањима пролазног значаја, дневном политиком. „То и нису песме, но политички памфлети и уводни чланци у стиховима.” У Змају ће Недић видети камелеона који се „умео прилагодити расположењу духова у политици”.¹¹ Другим речима, критичар се обрушио на Змаја одузимајући му готово сваку песничку врлину. Сматрао је да ће Змају једино поезија коју је наменио деци сачувати име у будућности.

У најопширнијем тексту посвећеном пријатељу и сараднику Недићу, бриљантном есеју штампаном први пут 1920. године у *Новој Европи*,

.....
¹⁰ То није у потпуности тачно. О поезији за децу Јована Јовановића Змаја негативно је писао Војислав Илић 1892. године. Видети: Зорица Хаџић, „Непознат текст Војислава Илића о књижевности за децу”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, књига шездесет осма, свеска 3, 2020, стр. 957–969.

¹¹ Љубомир Недић, *Нав. дело*, стр. 14.

Јовановић се неминовно осврнуо и на његово „главно дело” – књигу *Из новије српске лирике*, у којој је изашла и негативна оцена Змајеве поезије, првобитно прочитана на састанку Књижевне заједнице. Недићева оцена није била у сагласности са вредновањем Слободана Јовановића.

Размишљајући о Недићевом писању о Змају Јовановић је коментаришао, прихватао и оповргавао судове изнете о песнику *Ђулића*, уједно не пропуштајући прилику да удари и на пречанску критику која је, и по његовој оцени, била – ту је сложен са Недићем – сувише блага, пристрасна и у свом исходишту неутемељена: „Та пречанска критика, бар према књижевницима од гласа, који су, такође, били махом пречани, била је постала сувише попустљива и сувише похвална. Пречански критичари били су пошли од тачне поставке да је главни посао критике да открије добре стране књижевних дела, и да их да осетити читаоцу. Велика критика великих књижевних дела увек је похвална. Али са том похвалном критиком пречански критичари нису умели да рукују”.¹²

У том смислу оштро Недићево перо стреми да буде противтежа пречанској критици, тас које свим силама жели да превагне на другу страну. Да ли је пречанска критика и њихово писање разлог што је Недић на зуб узимао велики број пречанских песника?¹³

Дакле, по свему судећи, став Слободана Јовановића и Љубомира Недића о пречанској критици подударају се, као и уверење да Змај нема више шта да понуди српској књижевности. Недић у свом тенденциозном скидању позлате са Змаја гледа на њега као на књижевника који

.....

¹² Слободан Јовановић, *Нав. дело*, стр. 674. Пречански критичари помно су пратили и читали оно што о Љубомиру Недићу пише Слободан Јовановић. Један од, и у Недићевом огледу и Јовановићевом писању поменутих представника пречанске критике, Милан Савић, поводом Јовановићевог текста у *Новој Европи* пише Милану Шевићу 2. децембра 1920. године: „С великим интересовањем читам Слободанову студију о Љубомиру Недићу. [...] Ја држим да је Слободан наш најодличнији стилиста у сваком правцу: јасан, тачан, убедљив, темељан [...] пун духа и логике [...] природан, без афектације.” Међутим, Савић ће Јовановићу замерити писање о пречанској критици: „То је пункт који ми квари тако лепу и суптилну слику о Слободану. [...] Књижевник и научник његова квалитета треба да је над таквим преживелим приликама узвишен. Интересантан ако и не загонетан моменат је, што [су] се на пречане окомили баш људи који су пореклом такође пречани. Према оном: потурица и. т. д.” (РОМС, инв. бр. 25. 862).

¹³ Најоштрију критику Недић је написао поводом прве песничке збирке Милете Јакшића.

је „своју песничку каријеру завршио”, песника који се „испевао” и чије новије песме имају обележје „нечега старачкога”.¹⁴ Слично становиште, само у блажој форми, може се наслутити и из већ помињаног записа Слободана Јовановића у мостарској *Зори*.

Пишући о овом Недићевом огледу о Змају Слободан Јовановић констатује: „Недић је без сумње претерао”.¹⁵ Ипак, сложио се са критичарем у томе да Змај има вештину да одржава популарност и буде песник за све укусе, омиљен код читалачке публике. Јовановић истиче да песника не мрзи да пише за малу децу и уређује дечји лист, што га чини „драгим у свим породицама, као једнога пријатеља куће који воли да се игра с децом и доноси им слаткише”. Змајева склоност ка метаморфозама – да буде и „доброћудни господин” и „опасан политички сатиричар”, да уређује часопис за децу и сатирички лист – доприноси и његовој популарности.

Ипак, Јовановић у Змају, за разлику од Недића, види песника „великог дара” и опасног политичког сатиричара, што је својевремено наговестио у поменутом прилогу објављеном у мостарској *Зори*. Међутим, по Јовановићу, Змајева мана као сатиричног песника јесте то што је у овој врсти поезије без одређеног начела: „Ни либерал, ни радикал, ни републиканац, ни социјалист у правом смислу, он је, по потреби, могао бити све то”.¹⁶

Његову омиљеност међу омладином Јовановић правда тиме што ни сама омладина „није имала одређених начела, него само осећала потребу да стално иде напред”.¹⁷ И политичка „недоређеност” је начин да се одржава популарност: свако песника својата и он тако остаје изван сваке критике. Слободан Јовановић издиже Змајево сатиричне песме изнад лирских. Ни Јовановић, као ни Недић, а у томе су поново сагласни, не гледају на Змаја као на чисто лирског песника чија је снага у осећајности. За Јовановића је Змај дидактични песник који не даје моралне поуке него политичке, и то чини на духовит и занимљив начин. (Змајеву духовитост није, као Недић, сужавао на последњу строфу и поенту песме.) Ипак, Јовановић је одбацио Недићеву тезу о Змају као виртуозу стиха, сматрајући је комплиментом за песника – јер за њега Змај је у том смислу само „обдарени импровизатор”.

¹⁴ Љубомир Недић, *Нав. дело*, стр. 69.

¹⁵ Слободан Јовановић, *Нав. дело*, стр. 668.

¹⁶ Слободан Јовановић, *Нав. дело*, стр. 667–668.

¹⁷ *Истио*, стр. 668.

У Змају Јовановић види дидактичног песника, са том оградом да Змај даје политичке, а не моралне поуке, и у томе има извесне топлине и осећања. „То је био један лирски дидактичар, налик на једног Беранжеа, који би био прошао кроз школу немачких лиричара. То спајање поучности, духовитости и лиризма начинило је од Змаја једног песника за све укусе, – и када се уза све то дода његово изванредно осећање пригодности, његов непогрешни такт да нађе оне теме које у даном тренутку публику највећма занимају, – онда његова велика популарност код савременика постаје сасвим разумљива”.¹⁸

Како би зачинио причу о Недићу и Змају, односно о Недићу и Лази Костићу, Јовановић се и забавља – подсећајући на анегдоту о њиховом сусрету после објављивања ове Недићеве критике.¹⁹

У сваком случају, Лаза Костић је Јовановићу много ближи него Змај, и о њему је неколико пута писао. Ипак, неће увек дати за право Лази Костићу, нарочито не онда када се буде појавила *Књија о Змају*. Приказ *Књије о Змају* Јовановић је објавио у *Бранковом колу* 1903. године.²⁰ Иако је забележено да је Јовановић о Костићу „увек повољно” писао,²¹ овај приказ, ипак, побија те тврдње. У својој суштини, Јовановићева оцена Костићеве монографије о Змају је негативна. Било је то јасно и самом Лази Костићу, у чијој преписци можемо да прочитамо реакцију на ово Јовановићево писање.²²

Иако Слободан Јовановић Костићеву *Књију о Змају* чита као духовито склопљену целину, он не пропушта да укаже на бројне противречности у ауторовим полазиштима. Костић Змајеву поезију вреднује

.....
¹⁸ *Истио*, стр. 668.

¹⁹ Милан Савић у већ помињаном писму Милану Шевићу од 2. децембра 1920. године исправиће Јовановићево писање: „У Слободановом чланку хоћу да исправим – само овде у писму а никако и јавно – да је с Лазом Костићем дошао Недићу Симо Матавуљ а не ја.” Иначе, Милан Савић је само једном видео Слободана Јовановића, и то баш код Љубомира Недића, о чему такође даје податке у овом интересантном писму.

²⁰ Приказ Слободана Јовановића објављен је 15(28). маја 1903. године.

²¹ Видети: Душан Иванић, „Цинизам ’равнодушног посматрача’”, *Слободан Јовановић – живиој и дело*, Српска либерална странка, Београд 2006, стр. 48.

²² Реч је о преписци Лазе Костића и Светислава Стефановића. Костић, између осталог, пише: „Слободанов посао по себи заиста није заслужио да се човек озбиљно с њим позабави, али је то заслужила његова позиција. Да један професор Велике Школе може и сме тако не разумети и тако овлаш, од ока, управо као од беде судити, то би требало показати и добро испрашити.”

другачије од Недића, па и самог Слободана Јовановића. У познатој тези о змају и славују, за коју Јовановић истиче да није добро полазиште, јер не почива на чврстим основама, Костић је Змајеве новинарске песме оценио негативно у односу на „славујанке” – лирске песме. Змај као песнички новинар или хроничар предмет је напада Лазе Костића, док Слободан Јовановић предност даје новинарским песмама Змајевим. По њему, има и лирских и новинарских Змајевих песама савршено испеваних. Ипак, тезу о Змају као човеку који није имао начела Јовановић ће и на овом месту поновити.

Оцена ове Костићеве књиге потврђује да Слободан Јовановић књижевне и историјске појаве сагледава у континуитету,²³ што се показује у Јовановићевим читањима песама „Делија девојка” и „Ђурђев дан”. По Костићу, једну је испевао славуј а другу змај, што ће Јовановић оповргнути чињеницом да су обе песме настале у „омладинском” одушевљењу, да им је циљ био да буду популарне и да су у истом маниру испеване. Обе је испевао змај, а не славуј, пише Јовановић држећи се Костићевих одређења, и са лакоћом обара читаву „приповетку” коју је писац изнео о постанку песама, губећи из вида контекст њиховог настанка.

Јовановић неће пропустити да похвали оригиналност и занимљив приступ аутора *Књије о Змају*, али неће прећутати да поједине његове тврдње немају уточиште и потврду у самој поезији која је била предмет анализе. Чак и на местима где наводи Змајеве грешке у језику, Костић је, по Јовановићу, тенденциозан и несистематичан, изразито субјективан и често острашћен. Тако је за Слободана Јовановића *Књија о Змају* и огледало натегнутих ставова аутора, а Костићева претпоставка о Змајевом „усиљавању” да од славуја постане змај не може се увек потврдити и одржати.

Нема сумње да је Слободану Јовановићу и његовом критичком укусу много ближи био Лаза Костић, којем се неколико пута у својим текстовима враћао, него Змај. Ипак, неколико пута у својим критикама скренуо је и пажњу да је Лаза Костић умео да пева „по калупу који је Змај створио”.²⁴ Пишући о *Књизи о Змају*, Јовановић није пристрастан.

Када бисмо, на крају, сагледали све помене на које наилазимо у Јовановићевим текстовима, а које се односе на Змаја, видљиво би било

²³ Видети: Предраг Палавестра, *Нав. дело*, стр. 173.

²⁴ Слободан Јовановић, *Нав. дело*, стр. 811.

да ни сам Јовановић није држао Змаја за великог песника. Ипак, није ћутке посматрао ни како се на Змаја са разних страна обрушују критичари, и указивао је на потребу разумевања времена и прилика у којима је Змајева поезија настајала. Јовановић је такође указивао на претеривања у негативној оцени Змајеве поезије (и Недић и Костић, према његовом мишљењу, претерују), као да је тиме настојао да скрене пажњу да је у приступу Змајевом делу нужно наћи потребну меру. Јовановићево писање о Змају указује, данас можда више него пре, на потребу да се овај песник великог и богатог опуса најзад прочита без острашћености, тенденције и унапред задатог закључка.

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ О ЗМАЈУ

Најобимнија и најпознатија, уједно и последња студија Павла Поповића посвећена Змају – „Јован Јовановић Змај и његови Ђулићи” – објављена је 1930. године, као предговор књизи *Ђулићи и Ђулићи увеоци* у издању Српске књижевне задруге. Већ у првој напомени ове касније много пута прештампаване студије, аутор је истакао да је о Змају и раније писао – „у два маха, али мале чланке”.¹ Ради се, међутим, о непрецизном податку. Питање је да ли да омашку у вези са бројем написаних чланака припишемо професорској расејаности, или да је схватимо као намерну мистификацију, јер није тачно да је пре објављивања ове студије Поповић само два пута писао о Змају. У његовим *Сабраним делима* прештампано је, укључујући и поменут предговор, укупно пет радова о песнику *Ђулића*.² Исти број бележе и библиографи Павла Поповића. Најзад, већ у наредном прештампавану студије о *Ђулићима и Ђулићима увеоцима*, 1938. године, поменуту напомену о броју радова посвећених Змају Поповић је изоставио, а сам текст на појединим местима изменио. Како бисмо лакше пратили развој Поповићеве мисли о Змају и његовом делу, навешћемо, поштујући хронологију, све текстове које је о њему написао.

Први напис Павла Поповића о Змају – „О Змајеву ’Шарану’” – објављен је у *Српском књижевном гласнику* 1905. године, у оквиру рубрике „Ситни прилози”.³ Иако је чланак потписан ћириличним словом „Н.” – писцу није било тешко ући у траг. На једном месту, пишући о Змајевим

.....
¹ Павле Поповић, „Јован Јовановић Змај и његови Ђулићи” у: Јован Јовановић Змај, *Ђулићи и Ђулићи увеоци*, Српска књижевна задруга, Београд 1930, стр. IV.

² Текстови о Змају налазе се у шестој књизи *Сабраних дела* Павла Поповића чији је приређивач Предраг Палавестра.

³ Павле Поповић, „О Змајеву ’Шарану’”, *Српски књижевни гласник*, XIV, 4, 1905, стр. 294–297.

Павле Поповић

узорима, аутор се драговољно разоткрио реферисањем на свој текст „Из наших народних приповедака” објављен у истом листу, 1903. године. Већу забуну, међутим, створила је омашка у шестој књизи Поповићевих *Сабраних дела* где погрешно стоји да је чланак штампан 1903. године. Наиме, да је овај податак тачан, писац *Шарана* би могао да одговори Поповићу и тиме разреши све његове недоумице и нагађања о томе одакле је узео грађу за своје дело. Међутим, чланак је објављен годину дана по Змајевој смрти. И, свеукупно, о Змајевом *Шарану* не доноси афирмативан суд.⁴

Књижевна вредност ове Змајеве шаљиве игре у једном чину, изведене први пут у Сремској Митровици 1864. године, дуго је изазивала опречне судове критике. Поповић је био међу првима који се окренуо питању пишчевих извора са намером да укаже на Змајеву неоригиналност, као и на утицај Косте Трифковића. Због тога је у чланку узгредно скренуо пажњу на необјављене народне приповетке, да би се задржао на причи из *Књије Синдије философа њерсискоја* коју је, како би што јаче истакао сличност са Змајевим делом, у целини донео. Тешко да је тада Поповићу могло бити познато да сам Змај није стварао мистификацију у вези са својим *Шараном*, већ је отворено говорио где је нашао идеју за шаљиву игру. Наиме, куму Јовану Ђорђевићу поводом *Шарана* је писао: „Ево вам овде шаљем неку накараду, коју сам онако с ногу скресао. То ми је била проба, [...] да после овог 'шарана' на какву мору-ну или штокфиша удицу бацим и кад се удица откине лепо на д... љоснем. Као лакрдија мислим да ће поднети, – ако је извижде то примам на себе, а ако се коме допадне, сву пофалу уступам народу, јер сам народну њриповејку њокрао, – или блажије да кажем ујоњиребио [подвукла З. Х. Р.]”⁵ Јасно је, дакле, да ово писмо делимично разбија недоумице у вези са изворима за *Шарана* које су мучиле Павла Поповића – Змај је полазиште пронашао у народној приповеци, а не у причи *Књије Синдије философа њерсискоја* на коју му је скренуо пажњу глумац Милан Стојчевић. У настојању да поброји што више недостатака Змајеве шаљиве игре, Поповић је био крајње ситничав. Поред неоригиналности, Змају је замерио и то што је жену која је надмудрила мужа приказао као „стару”, тврдећи да би такво дело више приличило млађој:

⁴ У кратком препричавању радње Змајеве шаљиве игре, Поповић јунакињу *Шарана* доследно погрешно назива Савета уместо Савка.

⁵ *Прејиска Јована Јовановића Змаја*, приредили Миладен Лесковац и Иванка Јовичић, Матица српска, Нови Сад 1957, стр. 76–77.

„[...] није згодно у комедији ни то што је жена која надмудри мужа стара жена, жена са двадесет и пет година брака (в. сц. 3) и са сином који је момак за женидбу. Таква жена много ће теже чинити оне подвиге које Ана чини; за то треба млада, весела, ђаволаста, какве су обично у Бокача и средњевековних новелиста уопште”.⁶

Јован Грчић је 1926. године уверљиво оспорио Поповићеву тврдњу да се Змај пишући *Шарана* угледао на Косту Трифковића. Грчић је, поред тога, доказао да су аргументи којима је Поповић оспорио оригиналност Змајевог дела крхки и да, заправо, ништа не доказују. „Змај јесте свог ’Шарана’ засновао на народној причи, али је он ту народну причу задахнуо новим животом, дао јој замаха и полета, окрепио ју колико течним толико и снажним дијалогом”, писао је Грчић, указујући на још нека места која су могла Змају да послуже као евентуални извор за писање *Шарана*.⁷ Јасно је, дакле, да се претпоставке Павла Поповића о Змају и његовом *Шарану* нису дуго одржале. Мотив изораног шарана је и даље наставио да интересује Павла Поповића, али се том темом више није бавио; бар не у чланцима посвећеним Змајевом књижевном делу.

Наредни Поповићев чланак о Змају појавио се после шест година, 1911, у листу *Народ* и спада у корпус текстова посвећених биографским истраживањима. Прецизније, чланак је посвећен Ружи Личанин и носи једноставан наслов – „Змајева Ружа”. У Поповићевом видокругу нашао се невелик број штампаних текстова у којима је, узгредно, споменута Змајева љуба, затим анегдотска казивања савременика и, на крају, помени Руже у Змајевим стиховима (*Ђулићи и Ђулићи увеоци*). Поповићева намера била је да сједини све што се у том тренутку о Ружи могло сакупити и тако сачини својеврсну синтезу постојећих знања. Скромно је истицао да му је циљ да донесе само Ружину биографију. Међутим, последња реченица овога чланка одзвањала је претенциозношћу и самоувереношћу: „Ето шта се зна о Змајевој Ружи”. Испоставило се, међутим, да подаци до којих је дошао Павле Поповић током овог биографског истраживања нису одговарали тадашњем знању о Ружи Личанин. Хоћемо да кажемо да је у време писања чланка још увек било живих Змајевих и Ружиних пријатеља и да Поповић није у довољној мери искористио ту чињеницу. Заправо, Ружина рођена сестра, Марија

⁶ Павле Поповић, „О Змајевој ’Шарану’, *Српски књижевни гласник*, XIV, 4, 1905, стр. 297.

⁷ Јован Грчић, „У обрану оригиналности Змајева ’Шарана’”, *Vienac*, VI, 24, 1926, стр. 429.

Личанин, живела је у Београду, што и сам Поповић у чланку помиње. Ипак, из садржине чланка јасно се види да она није била међу Поповићевим саговорницима. Остало је непознато да ли је Поповић барем покушао да дође до ње и тако добије драгоцене информације из прве руке које би га зауставиле у нагађањима о Ружиној мајци, брату, смрти родитеља, месецу рођења, Ружином образовању... Јер, у овом Поповићевом чланку више је питања и претпостављања него одговора. С друге стране, Павле Поповић је саговорнике пронашао у Тони Хаџићу и Јовану Туроману. Хаџић и Туроман су Поповићу о Ружи говорили анегдотски, често без правог утемељења у фактографији. Анегдотска казивања неизоставно су интересовала Павла Поповића, што његова рукописна оставина и потврђује, али у овако конципираном биографском чланку никако нису могла да буду достојна замена потребним чињеницама. Нема сумње да је Павле Поповић уживао да слуша туђа причања и сећања, бележи анегдоте... Често су их други бележили за њега. Ипак, морамо да напоменемо да је Поповић био дискретан истраживач, јер није све што је слушао и забележио о Змају искористио и објавио.⁸

У сваком случају, чланак о Змајевој Ружи имао је судбину претходног. Као и тврдње изнете у вези са Змајевим *Шараном*, тако се и ово Поповићево писање о Ружи Личанин показало, у највећој мери, неодрживим. Подаци које је забележио били су у великој мери произвољни и нетачни; често су личили на штуре (полу)информације. Испоставиће се да ће време дати Поповићу прилику да неке нетачности и произвољности из овог чланка исправи. Међутим, уместо да то учини, Павле Поповић је направио нове грешке.

Следећи текст Павла Поповића о Змају – „Змај Јован Јовановић” – штампан је за време Великог рата, 1917. године, и објављен у два листа, у Америци и Француској, на српском и француском језику. Повод поновног писања о Змају била је пресуда новосадског суда о конфискацији Змајевих дела, јер представљају дух побуне против интегритета Аустроугарске монархије и представљају злочин велеиздаје.⁹ Ова пресуда била је само једна у низу апсурдности у вези са Змајем и његовим

⁸ Тона Хаџић, близак Змајев пријатељ, причао је Поповићу и детаље који нису били за објављивање. Они су остали сачувани у Поповићевим хартијама.

⁹ Павле Поповић, „Змај Јован Јовановић”, у: Павле Поповић, *Нова књижевност II, Сабрана дела* књ. VI, приредио Предраг Палавистра, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, стр. 285–288.

делом за време Великог рата.¹⁰ Неутемељеност ове конфискације Поповић је објашњавао разумним аргументима из Змајевог животописа, уз које је изнео сажету оцену његовог талента и дела. Чланак је био кратак и пригодан, те није било ни потребе ни простора да се обухвати целокупни опус Змајев. Поповић се задржао само на његовој лирској поезији делећи је на три скупине: љубавну, сатиричну и поезију за децу. Ове скупине песама су, по Поповићу, одговарале различитим раздобљима песниковог живота. Уз објашњења и карактеристике сваке скупине понаособ, још је само стигао да констатује да је Змај писао и песме других жанрова и много преводио.

Поштујући хронологију, и пратећи Поповићево писање о Змају, наилазимо на чланак који нису забележили његови библиографи. Ради се о тексту „Змај Јован Јовановић” објављеном у *Новосјима* јануара 1927. године.¹¹ У уводном делу чланка аутор открива повод свог оглашавања, а то је појава књиге *Одабране њесме* Јована Јовановића Змаја у избору Јаше Продановића: „Тако је наш песник дошао понова на дневни ред, и једна кратка скица о његовој поезији неће без повода ући у божићни додаток 'Новости'”. Међутим, овде је реч о још једној малој мистификацији. Познаваоцима Поповићевог дела, односно, његових текстова о Змају, брзо постаје јасно да је само повод другачији, а студија иста као и она објављена за време Великог рата. Наиме, уз минималне измене, Поповић је прештампао чланак о Змају о којем је претходно било речи – чак ни наслов није променио. Измене су се, најпре, односиле на увод у којем се износи повод писања о Змају. Поповић је, наравно, прећутао да се ради о већ објављеном чланку. Овај (не)познати чланак Павла Поповића само потврђује да није лако прецизно утврдити колико је он у ствари пута писао о Змају и да не би изненадило када би будући истраживачи дешифровали његово ауторство испод још неког непотписаног прилога посвећеног песнику *Ђулића*.

Наредна два оглашавања Павла Поповића поводом Змаја била су свечарска; подстакнута обележавањем пишчевих годишњица.

Најпре је у *Српском књижевном гласнику* 1929. године Павле Поповић штампао текст „О Змају. (Поводом двадесетпетогодишњице његове смрти)”, својеврсну најаву Змајеве књиге која ће се појавити

.....
¹⁰ Васи Стајићу су, на пример, за време Великог рата судили, јер је у *Новом Србину* штампао Змајеве стихове.

¹¹ Павле Поповић, „Змај Јован Јовановић”, *Новосји*, II, 1807, 1927, стр. 3.

наредне године.¹² Поред похвала Змајевој поезији, Поповић је побројао и извесне замерке и прекоре, како Змају као човеку, тако и његовим стиховима. Али, поред свега, закључио је да Змај јесте „добар и прави песник”. Овај Поповићев чланак личи на припремну хартију за студију која следи, јер представља скуп разноврсних и разнородних теза о Змајевој поезији, песничкој слави, љубавној поезији, сатиричној... Истини за вољу, те тезе су изнете лепим стилем и сугестивно, те је велика штета што Поповић није доспео да их засебно разради и проблематизује. Занимљиво је покретање питања о недовољном броју пренумераната за Змајеве књиге, као и о пишчевом некад нехајном односу према својој поезији, односно, небриси где коју песму објављује, тако да су први његови увеоци објављени у шаљивом листу *Жижа*. Јасно је да Поповић у то време интензивно размишљао о Змају и његовом делу.

Коначно, последња студија Павла Поповића о Змају најављена је у претходном чланку. Ради се о студији „Јован Јовановић Змај и његови *Ђулићи*” штампаној као „Увод” уз књигу Јована Јовановића Змаја, *Ђулићи и Ђулићи увеоци* 1930. године. Књига се појавила поводом двадесетпетогодишњице Змајеве смрти, а уз Павла Поповића у њеном састављању учествовао је Драгољуб Павловић као писац напомена. Позната студија Павла Поповића подељена је на два дела: *In vita di Laura* и *In morte di Laura*, у којима је аутор засебно анализирао две најпознатије Змајеве збирке. Кључ за овакву поделу јавио се у претходним Поповићевим текстовима о Змају, као и идеја да би се обе збирке могле читати као љубавни дневник.¹³ Овога пута, Поповић је изнете тезе детаљније развио и разрадио, доносећи колаж састављен из биографских истраживања и тумачења Змајеве поезије.

Остало је мање познато да је овај предговор изазвао малу књижевну полемику у којој се Поповић није јавно оглашавао. Он се искусно држао по страни и иза кулиса вукао конце; био је невидљиви арбитар у догађајима који су уследили.

Но, кренимо редом. Већ приликом појаве кола Српске књижевне задруге у оквиру којег је објављена и Змајева књига, у дневном листу

¹² Павле Поповић, „О Змају (Поводом двадесетпетогодишњице његове смрти)”, *Српски књижевни гласник*, XXVIII, 1929, стр. 192–196.

¹³ Поповић 1917. године први пут пише да ове две Змајеве збирке одговарају циклусима Петраркиних песама, као и да се *Ђулићи* могу читати као целовита љубавна прича, „скоро љубавни дневник у стиху”, као и да *Ђулићи увеоци* „личне” на љубавни дневник. И у тексту из 1929. године, Поповић *Ђулиће* назива дневником једног заљубљеног човека, а за *Ђулиће увеоке* тврди „и то је дневник”.

Правда огласио се Војислав Илић Млађи, песник слабијег формата и луцидан полемичар.¹⁴ Његова критика односила се на читаво коло, па је, између осталог, дотакла и произвољности и неодређености у предговору Павла Поповића. Изречене замерке у вези са Поповићевим писањем биле су аргументоване, али како фокус Илићеве критике није био искључиво на предговору Змајеве књиге, нећемо се на њој задржати.

Прва критика Поповићевог предговора штампана је у *Лейхойису Майицие српске* 1932. године под насловом „Змајеви Ђулићи и Ђулићи увеоци у издању Српске књижевне задруге”. Њен аутор, Милан Шевић, словио је за једног од најпоузданијих зналаца Змајевог живота и дела.¹⁵ Шевићева критика Поповићевог предговора јесте пример аргументоване и озбиљне критике, потекле из пера одличног познаваоца теме о којој пише. Одлучно решен да стане на пут произвољностима и оштро укаже на њих, Шевић је показао сву непоузданост Поповићевог биографског осврта, као и понуђене анализе Змајевог књижевног дела.¹⁶

Поповић је своја нагађања о Змајевом животу, доношење нетачних и половичних биографских података правдао туђим пропустима, те је ламентирао што су Змајеви живописци пропустили да забележе значајне детаље из пишчевог живота, јер „више воле да причају какве било 'шаљиве' и празне анегдоте о нашем песнику него да даду оно што је битно за један животопис”.¹⁷ Тек што је исписао критику упућену Змајевим живописцима, Поповић је упао у исту замку. У ређању података из Змајевог живота није могао да одоли анегдоти коју је чуо од Велимира Рајића, иако му је и самом деловала сасвим неуверљиво. Доносећи Змајеву кратку биографију и историју познанства и брачног живота са Ружом Личанин, Поповић се обилато користио подацима из чланка „Змајева Ружа”, те је његово писање о овом сегменту Змајевог живота остало и даље изненађујуће површно и необавештено; бременисто исказима типа „не знамо”, „остало нам је непознато”, „не зна се”,

¹⁴ Војислав Илић Млађи, „Критика г. Војислава Илића Млађег”, *Правда*, 142, 1931, стр. 5.

¹⁵ Видети: Зорица Хаџић, *О Милану Шевићу*, Академска књига, Нови Сад 2017, стр. 143–198.

¹⁶ Милан Шевић, *Змајеви Ђулићи и Ђулићи увеоци у издању Српске књижевне задруге* (сепарат), Нови Сад 1932.

¹⁷ Павле Поповић, „Јован Јовановић Змај и његови Ђулићи” у: Јован Јовановић Змај, *Ђулићи и Ђулићи увеоци*, Српска књижевна задруга, Београд 1930, стр. V.

„не можемо рећи”... Временска дистанца од готово две деценије између чланка о Змајевој Ружи и ове студије није учинила да Поповић поједине тврдње провери или, пак, потражи одговоре на раније дилеме и нагађања. Педантни Шевић је пописао и исправио нетачне податке, доневши бројне одговоре на Поповићева домишљања. Иако није крио да су истраживања Павла Поповића обогатила Змајеву биографију и неким новим информацијама, Шевић је замерио на недостатку објективности и критичности, што је учинило да аутор предговора „не уме да се служи ни подацима који су му познати, ни просто као чињеницама”. Истини за вољу, поједине Поповићеве претпоставке деловале су веома банално и неозбиљно, као на пример када је заведен Змајевим стиховима невешто нагађао о његовим претходним љубавима.¹⁸ Сустински, Шевићеве замерке односиле су се на полупроизвољне и некритички пренете информације, доношење „театралних сцена” које Змају не личе, бројне контрадикторности, необјективност приликом писања о Змајевом „држању у рату 1876”, слабе и непотпуне анализе песама, неразумевање Змајевих стихова, избор песама – осредње песме сметају бољим, препричавање песама, нетачне податке о Змајевој и Ружиној деци, Змајевим часописима... Основна Шевићева примедба Поповићевом предговору је што се у њему не види прави Змај, а главним питањима није ни приступљено – „писац Увода покрај свега свог авторитативног става којим би желео да покаже како суверено влада предметом (а уколико не влада, да је само кривица у несташици података), није поуздан вођа и да издаје свога пратиоца не само у критичним моментима”. Критика Милана Шевића је, несумњиво, имала велики утицај на измене приликом следећег прештампавања ове студије, али је Поповић вешто забашурио и заташкао ову чињеницу.

У одбрану Павла Поповића од Милана Шевића устао је Поповићев некадашњи студент, историчар позоришта и критичар, Боривоје С. Стојковић. Он је отворено указао да између ове двојице универзитетских професора влада анимозитет: „онај, који осећа и познаје натмурену атмосферу наше књижевне данашњице, а у конкретном случају стање духова и њихов однос, можда личне нетрпељивости на нашем Универзитету, духовна ’својтања’ и духовна ’пасторчења’, праву научну

.....
¹⁸ Павле Поповић, на пример, у предговору Змајевој књизи пише: „Ко је ’Јела’? ’Што је *виџа* а зове се *Јела*”, каже се за њу у песми, и реч ’вита’ подвучена је; да то није какво указивање на њено презиме?”.

истину и праву научну лаж [...] тај ће сигурно разумети и овај немоћни потхват слабачких научних руку г. М. Шевића. [...] Шевић није хтео да нађе провалне одушке анимозности према г. П. Поповићу, у коју су 'тајну' упућени ваљда и универзитетски служитељи, и да тако рашчисти један 'мукотрпљив' обрачун'.¹⁹ Научни и лични анимозитет између Павла Поповића и Милана Шевића је, вероватно, вукао корење још од Шевићевог гласног и оштрог сукоба са Јованом Скерлићем.²⁰ Само што је Поповић у вођењу књижевне политике био одмеренији и није га одликовала плаховитост својствена Скерлићу. Ипак, ни он није одолео да Шевића узгредно, у тексту о Мити Калићу, назове „познатим универсалним књижевником”, што је јасно подржавање Скерлићевог става. Иако Поповићева и Шевићева нетрпељивост није настала поводом писања о Змају, ту је досегла врхунац.

Уочљиво је да је Павле Поповић у студији о *Ђулићима* и *Ђулићима увеоцима* тенденциозно игнорисао Шевићево вишегодишње посвећено бављење Змајем. Два писма нађена у Поповићевој рукописној оставини, између његових бележака о Змају, то јасно потврђују. Једно писмо је од Јована Максимовића, а друго је дописница Милана Шевића. Осим што писма откривају још једног Поповићевог саговорника у трагању за Змајевим животом и радом – Јована Максимовића; она подсећају на сличну ситуацију почетком XX века када је Лаза Костић писао *Књију о Змају*. Изакола, тражећи податке за књигу, Костић је преко Матавуља покушавао да дође до Шевићевог одговора. Кришом и опрезно, да се Шевић не досети ко пита. Лаза Костић је добро знао за Шевићеву блискост са Змајем, и то је био разлог зашто није желео да му се лично обрати. С друге стране, Павле Поповић се, баш због узајамне нетрпељивости, није обраћао Шевићу за помоћ. Ипак, испоставило се као неизбежно да Шевић, ипак, буде консултован поводом питања на која је Поповић тражио одговор. Најзад, поменута Шевићева дописница није ни била адресирана на Павла Поповића, већ на Јована Максимовића.²¹ Максимовић је, затим, његову дописницу послао Поповићу.

¹⁹ Б. С. Стојковић, „Милан Шевић: Змајеви 'Ђулићи и Ђулићи увеоци' у издању Срп. књ. задруге, Нови Сад, 1932”, *Животи и рад*, V, XII, 74, 1932, стр. 1379–1380.

²⁰ Зорица Хаџић, *Нав. дело*, стр. 66–94.

²¹ Писма ћемо навести у изводима. Јован Максимовић пише: „Драги Г. Поповићу (...) Замолио сам М. Шевића за податке о Цвети и Бранку. Он је Новосађанин, чика Јовин кум старалац његових финансија – па све те ствари врло добро зна. Шиљем Вам његову карту. [...] Ваш одани поштовалац ЈМаксимовић”. У Шевићевој карти је

Ако се вратимо на полемику између Милана Шевића и Боривоја Стојковића, подстакнуту Поповићем писањем, можемо да констатујемо да је критика бившег Поповићевог студента била малициозна и лична, без конкретних, смислених и суштинских примедби. После Шевићевог одговора,²² Стојковић је полемику наставио у истом, острашћеном тону.²³ Шевићев поновни одговор је изостао, а Павле Поповић је и даље ћутао. Ипак, погрешно би било и помислити да Шевићева критика није утицала на Павла Поповића. Укоричени бројеви *Лейо-йиса Матице српске* из библиотеке Павла Поповића потврђују да је Шевићеву критику пажљиво ишчитавао.²⁴ Најзад, није се све зауставило на овој полемици. Када су се страсти наизглед стишале, рукопис Шевићеве књиге о Змају на конкурс Матице српске био је одбијен. Један од рецензена, писац негативне оцене, био је Јован Максимовић! Негативна рецензија Јована Максимовића доводила се, вероватно не без разлога, у везу са Павлом Поповићем.²⁵

У сваком случају, Поповић се добро постарао да Шевића пошаље у заборав и његово писање дискредитује. Студију „Јован Јовановић

..... писало: „Драги Јоване, Бранко и Цвета су Ђурина деца и умрла су од дифтеритиса у Новом Саду 1876 или 1877 у року који је чика Јова записао у Ђулићима увеоцима (у кући што јој ходник гледа у николајевску порту, дакле у Ђурчинској улици кроз коју си толико пута пролазио). Ђура је био тада на Дрини, у српско-турском рату, у добровољачкој чети. [...] Ако узидеш скоро у Нови Сад, и ако ти је за тим стало, можеш брзо и лако наћи и датуме Цветине и Бранкове смрти, – у канцеларији у владину двору, партер, лево. Све вас најсрдачније поздрављамо. Твој стари друг МШ”. (Архив САНУ у Београду, инв. бр. 14492/123-7).

²² Милан Шевић, „Господине уреднице”, *Живот и рад*, V, XIII, 76, 1932, стр. 1508–1509.

²³ Б. С. Стојковић, „Допуне ’објашњењима’ г. Милана Шевића”, *Живот и рад*, V, XIII, 79, 1932, стр. 1701–1703.

²⁴ Библиотеку Павла Поповића чува Катедра за српску књижевност са јужно-словенским књижевностима Филолошког факултета у Београду. Шевићева критика објављена у *Лейојису* нема Поповићевих бележака на маргинама, али су зато графитном оловком означени поједини фрагменти текста.

²⁵ У отвореном писму објављеном у листу *Правда*, Шевић наводи након чега се став Јована Максимовића о његовом рукопису променио: „Док је М.[аксимовић] отезао, и на многе тражње књижевног Одбора, да реферат поднесе [...] изишла је и моја критика на Змајеве Ђулиће и Ђулиће увеоке (издање Српске књижевне задруге) у Летопису Матице Српске. Од тога доба М. мења своје мишљење, и пошто је шест месеци тврдио да је мој рад добар, сада шест месеци доказује да није” (Видети: М. Шевић, „Око Змаја г. Шевића, професора, Писмо ’Правди’ професора г. Милана Шевића”, *Правда*, 10402, 1933, стр. 4). Иначе, Шевићева монографија *Млади Змај* штампана је тек 1960. године!

Змај и његови Ђулићи” прештампао је у књизи *Из књижевности* 1938. године. Али, то више није био исти текст. У прештампаној верзији Поповић је исправио одређен број омашки на које је управо Шевић скренуо пажњу. Тај гест Павла Поповића – исправљање грешака на које му је указано – био би за сваку похвалу да није учињен перфидно, без помена, тада већ мртвог, Милана Шевића. Поповић је, наиме, исправио нетачно изнете чињенице, године, биографске податке о Ружи Личанин, неке ставове опрезније интонирао, поједине реченице избацио... Чак је и цитирао делове из сачуване љубавне преписке између Змаја и Руже на коју је Шевић скренуо пажњу у својој критици. Ако бисмо тежили ситничавости, морали бисмо да напоменемо да је исправке Поповић уносио некритично и недоследно, као да више није имао воље ни времена да свој текст пажљиво прочита. У пропратној напомени обавестио је читаоце о изменама и исправкама у тексту: „Ово је писано 1930, сад је допуњено и исправљено према новим биографским подацима о Змају које је донела литература о стогодишњици његова рођења, 1933. године, и иначе”. (Да ли се то „и иначе” односи, на Шевићеву критику?) За поједина спорна места, на која је Шевић први указао, Поповић се позивао на истраживања Васа Стајића и његових *Новосадских биографија*.²⁶ Павлу Поповићу је, дакле, целисходније било да се закљони иза радова Васа Стајића него да призна да је Шевићева критика имала значајан утицај у његовим исправкама.

Коначно, писање Павла Поповића о Змају не иде у ред његових најбољих књижевноисторијских огледа. Изгледа да је и сам Поповић тога био свестан. Могућно да се баш ту крије одговор због чега је у последњој и најобимнијој студији о Змају погрешно навео да је пре тога писао о Змају само два пута. Могућно да је ово навођење на нетачан податак указивало колико је сам Поповић држао до својих претходних писања о Змају. Чињеница је да је његовим освртима на Змајево дело недостајала поузданост и утемељеност, на чему су му и савременици замерили. Ипак, најобимнији Поповићев оглед о Змају, делимично исправљен у светлу тада новообјављених података готово да је до наших дана остао као један од најрелевантнијих огледа о *Ђулићима* и *Ђулићима увеоцима*. Истини за вољу, чини се да је то тако више због свеукупног научног и канонизованог ауторитета Павла Поповића, него због онога што је у њему написано.

.....
²⁶ Васа Стајић је своја истраживања о Ружи Личанин објавио и у: *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*.

ИЛИЈА ОГЊАНОВИЋ АБУКАЗЕМ
И МИЛАН ШЕВИЋ
Два њисма и коменџари

Чак и овлашни поглед на литерарне и животне преплетаје Илије Огњановића Абуказема (Нови Сад, 1845. – Будимпешта, 1900) и Милана Шевића (Нови Сад, 1866. – Београд, 1934) као прву везу намеће заједничко место рођења. Најбољи и најзабавнији хроничар Новог Сада у другој половини 19. века, Илија Огњановић Абуказем, рођен је исте године када је град добио Српску читаоницу. Потомак једне од најстаријих новосадских породица у књижевност је ушао из гимназијске клупе и у њој остао све до смрти.¹ У време када је Илија Огњановић као гимназијалац објављивао своје прве радове и предано уређивао гимназијске листове, Милан Шевић се није ни родио. Две деценије млађи од луцидног Абуказема, Шевић је потомак угледне новосадске породице. (Његов деда по мајци био је новосадски сенатор, Григорије Јовшић.)² Свакако неће бити погрешно ако претпоставим да је важну улогу у Огњановићевом и Шевићевом познанству одиграо др Светозар Максимовић (Бела Црква 1829. – Нови Сад 1888), поочим Милана Шевића. Ова претпоставка се сама наметнула, јер су Светозар Максимовић и Илија Огњановић били угледни новосадски лекари. Међутим, свако даље трагање у овом смеру водило би ка гомилању хипотеза, јер податак о првом сусрету Илије Огњановића Абуказема и Милана Шевића

.....
¹ О породици Илије Огњановића писао је Васа Стајић у *Новосадским биографијама*. (Видети: Васа Стајић, „Огњановићи иначе Кртомесићи”, *Новосадске биографије, свеска шрећа Л–О*, фототипско издање, Матица српска, Нови Сад 2003, стр. 273–282). О књижевном делу Илије Огњановића Абуказема видети у: Мирјана Станић, *Збиљање шале. Књижевни рад Илије Огњановића Абуказема*, Досије студио, Београд 2015.

² О породици Милана Шевића видети у: Васа Стајић, „Шевићи”, *Новосадске биографије, свеска њеџа С–Ш*, фототипско издање, Матица српска, Нови Сад 2004, стр. 267–290. и Зорица Хаџић, *О Милану Шевићу*, Академска књига, Нови Сад 2017.

Милан Шевић

немам. Истини за вољу, тај податак није од великог значаја; много је важније оно што је пресудило да се њих двојица „препознају” и започну пријатељство утемељено на обостраном поштовању и уважавању.

Нећу далеко одмаћи ни ако констатујем да је Милан Шевић сарађивао у Огњановићевом *Јавору*. Несумњиво да је пружена рука уредника *Јавора* много значила млађаном Шевићу при уласку у књижевни живот. (Иначе, Шевићев деби у књижевности био је прилично неславан. Обележила га је шаљива позоришна актовка, премијерно изведена на сцени новосадског позоришта.) Али, ни преглед сарадње Милана Шевића у *Јавору*, не би много открио о њиховим међусобним везама.³ Најинтересантнији податак јесте да је Огњановић у *Јавору* прештампао Шевићев текст о заборављеном Јоци Савићу, објављен у листу *Позоришћу*. Овај податак већ указује на једну од њихових заједничких страсти коју ће открити и документи који су на располагању књижевним и културним историчарима. Другим речима, пут до кључних тачака што повезују ову двојицу књижевних посленика започећу преко писама.

Није, нажалост, сачувано много докумената. Реч је о два писма Илије Огњановића Абуказема Милану Шевићу и неколико Шевићевих дневничких записа. (Писама је, несумњиво, било више.) Ипак, ови извори показале се унеколико довољни, јер указују на заједничко специфично поље Огњановићевог и Шевићевог књижевног рада, утемељено на преданом проучавању и чувању наше књижевне и културне прошлости.

Прво сачувано писмо Илије Огњановића Милану Шевићу написано је 20. марта 1898. године. На овом месту га наводим у целини:

I

НСад, 20. III. 98.

Драги ми лане!

И ја сам често о томе промишљао, да би требало годину 1849, прославити, не с тога, што је Нови Сад те године изгорео, те моме оцу пропало силно вино у два подрума, што их је имао у Темеринској улици бр. 17, и све покућство

³ Шевићева сарадња у *Јавору* пописана је у библиографији листа. Видети: Иванка Веселинов, *Јавор*, књ. 1, *Садржај по ауторима*, Матица српска, Нови Сад 1987.

осим једнога жутог авана, на којем је изрезано „И. О. 1846.“, што је мени од новаца дариваних мени као новорођенчету купљено и с којим се ја аваном још и сад непрестано служим, нити смо кад моја мати, па после брат, па сад ја други куповали, – него би ту годину заиста ваљало прославити идуће године као годину, која нам је пре 50 година поклонила таквог песника, као што је Јован Јовановић, који се пре тога на 16 година родио у златној греди, у садањој малој владичиној, а онда Сервисковој (?) кући, први прозор до гимназијске авлије. Ја ћу се овде разговарати са компетентним личностима, а свакојачко је најбоље да то прослави Књ. задруга у Београду, као што само ми овде у НСаду прославили г. 1874. 25-годишњицу. Па као што су Београђани учествовали онда у нашој прослави (Абердар – гусле), тако би могли ми одавде доћи да учествујемо у тој слави београдској, свесрпској. Ја мислим да ћу моћи доста на она Ваша питања одговорити и одговорити за неко време. Писма Змајева сва чувам и што би се могло без повреде приватних писама изнети, све ћу Вам дати на расположење. Сетићу се ваљда и чега, што је случајно изостало из „Певаније“, као н. пр. превод Фрајлигратове „Освете цвећа“, што је изишла у „Јавору“ 1863, бр. 2.

Но о том – по том.

Примио сам и Вашу кондоленцију на ненабављеним „Летописима“. Међутим сам набавио три књиге од Каменка, и то 1. 32. и 69. За прву сам радо дао 5 фор., за 32. 2 ф. а 69. ми је дао за 20. новч. Сад ми фале још само ове четири 20, 40, 81 и 82., а друге су ми све у Pracht-Einuband-у увезане.

Гледајте да од Змаја дознате, да ли је он онај „Радан“ у некадањој „Седмици“. Ја сам слушао да јесте, али он неће да призна, да је он онај писац „Нашег Љубомира“ и „Славујевог дола“. Ово би се морало лукавством испипати. Јер споменуте приповечице („Наш Љубомир“ је лепа хумореска) су прве његове ствари у невезаном слогу. И пок. др. Андрејевић је на једном месту у „Даници“ 1860. посумњао да је то Змајев посао. У „Седмици“ т. ј. није био потпис „Радан“, него другде негде, па Андрејевић пита: „А ко нам је Радан? Да није писац Славујевог дола и Нашег Љубомира?“

Овде су сви здрави и поздрављају Вас. Дођите скоро у НСад.

Поздрав Змају и свима нашим

Ваш пријатељ ИОгњановић⁴

Јован Јовановић Змај! Већ прво сачувано писмо толико тога открива. Илија Огњановић и Шевић били су веома блиски са великим Змајем. Ипак, различити су путеви који су Огњановића и Шевића до-

.....

⁴ РОМС, инв. бр. 25. 501.

вели до песника *Ђулића* и до пријатељства са њим. У случају Илије Огњановића књижевна сарадња са Змајем временом је прерасла у пријатељство.⁵ У најкраћем, млади Змај је уочио прегалаштво гимназијалца Илије Огњановића и јавно га похвалио у *Јавору* 1862. године. Међутим, иако је вредни Огњановић сарађивао у Змајевим листовима, прекретница се десила када је добивши Текелијанум стигао у Пешту. У то време надзорник Текелијанума био је Јован Јовановић. Озбиљна сарадња започела је када је Огњановић пристао да преузме посао око експедиције *Змаја*. Абуказем се, много година касније, присетио тога тренутка: „Од тога доба па читаву четврт столећа остао сам Змајев шегрт, ћата и помоћник. Грешио сам не само у 'Змају', него сам се доцније тукао и свађао и у 'Жижичу', а у 'Стармалом' сам већ и главе разбијао и убијао људе. Па кад је већ и 'Стармали' отишао у крило Аврамово, моја свеза са Змајем није раскидана, него се одржала и до данас у скромном *дойисивању*, у колико нам то време, а, богме, и старост допушта”.⁶ Огњановић је од тада постао десна рука Јована Јовановића Змаја, вредни сарадник његових листова којима је својим бритким пером давао посебан зачин. (Било је прилика када је Абуказем својим прилозима испунио цео број Змајевог листа.) Но, њихово пријатељство, као и сарадња, остали су осенчени различитим нијансама, о чему је ауторка монографије о Илији Огњановићу Абуказему, Мирјана Станић, прецизно и лепо писала.⁷ (Очигледно је да, из различитих разлога, није било лако бити Змајев пријатељ. Често су се његова пријатељства завршавала љутим непријатељством.)

С друге стране, приближавање Милана Шевића Змају ишло је лагодније и лакше. Шевић је рођењем добио привилегију да буде у виду песника *Ђулића*, будући да су породично били спојени кумов-

.....

⁵ О првим сусретима Илије Огњановића са Змајем, као и сакупљању пренумераната за Змајеве листове видети: Илија Огњановић, *Ђачки дневник (1862–1863)*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Академска књига – Филозофски факултет, Нови Сад 2016; као и: Радослав Ераковић, Зорица Хаџић, „Пренумерације као прилози за изучавање приватног живота Срба у 19. веку (2)”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, књ. 64, св. 1, 2016, стр. 253–261.

⁶ Навод је из текста Илије Огњановића Абуказема објављеног је у свечарском двоброју (бр. 23 и 24) *Бранковој кола* поводом педесетогодишњице књижевног рада Јована Јовановића Змаја, 1899. године на страницама 754–762.

⁷ Мирјана Станић, „Абуказем и Змај или јавор и храст”, *Збиљање шале. Књижевни рад Илије Огњановића Абуказема*, Досије студио, Београд 2015, стр. 143–175.

ским и пријатељским везама. Другим речима, Шевић није морао своју приврженост да доказује и оправдава, на пример, сарадњом у Змајевим листовима.⁸ Временом, његова упућеност на Змаја и његово дело постала је интензивнија, а Милан Шевић важио је за једног од његових најближих младих пријатеља. После песникове смрти, Шевић се неуморно и предано старао за Змаја и његов добар спомен – био је најбољи познавалац Змајевог животописа и књижевног дела.⁹

Дакле, обојица су у различитим животним фазама били у непосредној Змајевој близини. Другачије животне прилике, као и бројне селидбе песника *Ђулића*, учиниле су да се Абуказемова сарадња са њим сведе на дописивање, док је млади Шевић често посеђивао старог песника и био му помоћник и ослонац. До пријатељских односа са Змајем и Абуказем и Шевић су веома држали. Несумњиво је да су обојица, свако на свој начин, осећали дивљење и поштовање према великом писцу и тако придонели стварању Змајевог култа. Другим речима, Змај је био једна од кључних тачака која их је везивала и честа тема њихових разговора. Истина, у грађењу Змајевог култа Абуказем је имао благу предност у односу на Шевића.¹⁰ Његов избор је био да читав свој књижевни опус драговољно „гурне” у Змајеву сенку. Уосталом, Огњановић се свога положаја у српској књижевности у односу на Змаја дотакао у писму уреднику *Врача њојађача*, Сими Лукину Лазићу: „(...) ’Змај’ је слободан човек и нека нам га бог још дуго и дуго поживи крепка, здрава, вољна за рад и као песника, и као хумористу. Његово је перо златно. Ја сам био његов шегрт толико година, па се поносим тиме и врло се радо сећам оних година, кад смо заједно радили и један другог одушевљавали. За мене је добит, што ће се можда поред његовог имена, некада и моја маленкост споменути, као што се данас спомиње кад је реч о српскоме кнезу Лазару и оно дугме на његовој долами, које је пре једно дваестину година један велики господин украо, кад је био о слави

⁸ Интересантан је податак да су и Огњановић и Шевић били сарадници Змајевог *Невена* – Огњановић сакривен иза псеудонима „Деда Илија”, а Шевић потписан као „Новосађанин”. Иначе, Змај је у *Невеновој* рубрици „Чика Јовина пошта” духовито одговарао Абуказему и његовој деци.

⁹ Видети: Зорица Хаџић, „Велика тема – Змај”, *О Милану Шевићу*, Академска књига, Нови Сад 2017, стр. 143–199.

¹⁰ О старању за Змајев култ у *Јавору*, листу који је уређивао Абуказем видети у већ помињаној монографији Мирјане Станић, незаобилазном штиву за разумевање књижевног дела Абуказевог.

у Раваници.¹¹ Огњановић је, видимо, позицију Змајевог шегрта поносно чувао и истицао, иако је био остварен књижевник, и те како вредан пажње историчара српске књижевности.¹² Шевић је, с друге стране, готово читав живот провео у служби Змају. И он је био нека врста његовог постхумног шегрта, јер је до краја живота пасионирано сакупљао и чувао све што је имало везе са Змајем и његовим књижевним радом. Написао је монографију о Змају и приредио његову преписку. Нажалост, ни своју монографију, као ни књигу преписке Шевић није дочекао да види штампане. Чак је и због супериорног познавања Змајевог животописа и књижевног рада често био скрајнут; и то баш у приликама када је требало да буде у првим редовима. Дакле, и Огњановић и Шевић су, на другачије начине били скрајнути због Змаја, било да је реч о сопственом избору, као у Абуказемовом случају, или о сујети других коју је Шевић на својој кожи осетио. Али, то је већ друга тема.

О заједничком старању Огњановића и Шевића за успостављање култа Јована Јовановића Змаја лепо сведочи и горе наведено писмо. Видимо да је повод за преписку била организација прославе пола века Змајевог књижевног рада.¹³ Било како било, Змај је у то време живео у Загребу, где га је Шевић неретко посећивао. Из Абуказемове преписке знамо да је на Шевићеву иницијативу урађен снимак Змајеве родне куће и објављен у *Бранковом колу*. Пола века Змајевог књижевног рада било је свечано прослављено, али читава свечаност није могла да прође без сенке, како у Новом Саду, тако и у Загребу.¹⁴ Прослави су се

.....

¹¹ Из писма Илије Огњановића Абуказема упућеног Сими Лукину Лазићу 29. 11. 1897. године, РОМС, инв. бр. 35 027.

¹² Историчари књижевности су, готово ни не прочитавши дело Илије Огњановића Абуказема, све до недавно га посматрали као (Змајевог) шегрта. Ни Милан Шевић није боље прошао у историји српске књижевности.

¹³ Често се погрешно сматра да је прва Змајева штампана песма „Пролетње јутро” – испевана 1849, штампана 1852. у *Сербском лейтхойсу*. Милан Шевић је први указао да су први штампани стихови Јована Јовановића били испевани на једну глосу Милоша Светића, и да то није песма „Пролетно јутро” коју је Змај касније признавао за свој први штампани рад. Васо Милинчевић је, трагом Шевићевог писања пронашао да се ради о песми „Србска зора”, штампаној 1851. године у Темишвару, у подлистку политичког листа *Јужна њчела*. (Видети: Милан Шевић, Милетић и Змај. Милетић и Бранко, Нови Сад 1926; и Васо Милинчевић, „Први песнички узорци Змаја Јована Јовановића”, *Полиџика*, LXXIII, бр. 22558, 24. јул 1976, стр. 16).

¹⁴ Мислим на говор Лазе Костића у Матици српској и на инциденте који су се десили у Загребу приликом прославе.

одазвали и Абуказем и Шевић текстовима у *Бранковом колу*. (Абуказем је те 1899. године објавио два текста посвећена Змају: у свечаном јунском двоброју и у новембарском броју листа.) Абуказемови текстови били су саткани од сећања, анегдота и фрагмената из Змајевих писама. Као такви носили су у себи неизбежну дозу сентименталности према славленику. Могућно да га је Шевић подстакао да објави делове из преписке са Змајем. Јер, као што видимо из писма које смо навели, Шевић је и од Огњановића тражио да му уступи Змајева писма. (Преписка Жарка Огњановића, Абуказевог сина, и Милана Шевића, открива да му је та писма после очеве смрти Жарко Огњановић уступио на коришћење.)¹⁵ Нажалост, оригинали Змајевих писама Абуказему, као ни Шевићев препис који је несумњиво постојао, нису сачувани.¹⁶

Шевић је добро знао да у Огњановићу има поузданог саговорника у свом трагању за разноврсним и богатим Змајевим књижевним делом. У писму је, видимо, отворено и питање Змајевих псеудонима. Иако је Змај био склон да од својих псеудонима прави разноврсне мистификације, Огњановић је тачно претпоставио да је он аутор приповедака „Наш Љубомир” и „Славујев до”. (Обе приповетке биле су прештампане у *Бранковом колу* у години Змајеве прославе.)

Конечно, наведено писмо открива још једну Огњановићеву и Шевићеву заједничку пасију. Обојица су били страствени библиофили. (О тој Огњановићевој наклоности јасно се може закључити из невеликог броја његових сачуваних писама, а податке о томе наилазимо и у необјављеним успоменама његовог сина, Жарка.¹⁷) Обојица су саку-

.....
¹⁵ Жарко Огњановић пише 14. јуна 1910. Милану Шевићу у Беч: „Врло поштовани господине, усрдно Вас молим, да ми јавите, да ли су Вам још потребна писма Змајева моме оцу. Ако не, имајте доброту послати ми их (...)” (РОМС, инв. бр. 35. 019).

¹⁶ Писма Јована Јовановића Змаја Илији Огњановићу Абуказему објавио је Жарко Огњановић у суботичком *Дневнику* 1930. године.

¹⁷ О очевој библиотеци Жарко Огњановић пише: „Очева библиотека и рукописна збирка заслужују нарочита помена. Библиотека није била много велика, – нешто испод 2000 књига и часописних комплета, али тим вредноснија. Наследивши је, ја сам је касније и допуњавао. Библиотека је садржавала, међу осталим, комплетна годишта ’Јавора’, Стармалог’, ’Стражилова’, ’Бр. кола’, комплете ’Летописа’ почев од I књиге излагања, па све до 1900, – изузев свеске 81 (изашле у години буне 1848), коју свеску је отац тражио деценијама (једаред у козерском напису, споменувши свога пријатеља Милана Савића, прети му шаљиво: ... однећу му са салаша пар најбољих волова, украшћу му 81 свеску ’Летописа’,... итд.) и још много других вредноснијих старијих часописа, а и књига, које овде не стижем споменути. Још је вредноснија

пљали старе књиге и рукописе. (Шевић се, такође, старао да Абуказем набави бројеве *Лейойиса* који су му недостајали.) Попут Абуказемове, и Шевићева библиотека била је богата, испуњена ретким издањима које је неуморно сакупљао по антикварницама.

Када је ово писмо Огњановић писао Шевићу – марта 1898. године – његово здравље било је већ видно нарушено. Није имао много времена пред собом – остале су му још две године живота. Дневничке белешке Милана Шевића чувају непознате податке о њиховим последњим сусретима. (Не знамо како је изгледао њихов први сусрет, али је у дневницима сачувана успомена на последњи.) У августу 1900. године, Шевић је боравио у Грацу, где се неколико пута састао са Илијом Огњановићем који је тада у Тобелбаду, у пратњи породице, тражио лек за своју болест. Не изненађује што су се и том приликом поново дотакли заједничке теме – Змаја.

Ево како изгледају Шевићеве дневнички записи из 1900. године у којима се спомиње Абуказем:

среда 2–15. VIII Ноћас падала киша. Пре подне облачно. Спремао се у Тобелбад да походим др Илију, али ме рђаво време задржи. (...)

четвртак 3–16. VIII (...) Др Огњановић се вратио из Тобелбада. Горе му је и спрема се кући у Нови Сад. Говорио ми је, како је за „Бр. коло” саставио о Змају, да је првих дана играјући се његова жена пушком нехотице хтела га убити. Већ је било и сложено, али није пустио да се штампа, пошто му је Змај међутим писао, да сме то саопштити и поново му испричао целу ствар – али обратно. Др О. тврди, да поуздано зна, да му је Зм. први пут *онако* причао, да је хтела Ружа њега да убије, а не он Ружу. – Дао ми своју књигу „Занимљиве приче и белешке”.

.....

била његова збирка старих писама и рукописа, који је материјал као дугогодишњи уредник 'Јавора' набављао, понешто вероватно и куповао. Споменућу из те збирке на пр. педесетак Змајевих писама, са којим се дописивао скоро до краја живота; затим понеколико писама Лазе Костића, Јакшића, Војислава, П. Адамова и других му савременика; једно писмо Његошево, више писама И. Руварца, писмо М. Стојадиновић Српкиње; много писама и рукописа Ј. Хаџића Светића (која сам дао на послугу М. Кићовићу при његовом раду на студији о Светићу), итд. итд. Један мали део тих старина својевремено сам (пред II св рат) продао новосадској архиви, неколико писама уреднику 'Политике' Рибникару, а све остало је пропало на тај начин што су ми одузеле мађ. власти за време окупације, када су правиле код мене претрес. (...) Велики део библиотеке откупила је Матица српска, захваљујући настојању и препоруци библиотекара њеног, г. проф. М. Лесковца." (РОМС, инв. бр. М. 12. 449).

йеџак 4–17. VIII (...) Био код Огњановића. Хтео остати у Грацу на лечењу, али је и на клиници и у приватној болници др Милера све пуно. Одлучио, сутра да иде. Узетост јача и захватила и десну ногу. Тешко иде. Све тежи за својом постељом. Опростих се с њима и пожелих срећан пут.

уџорак 8–21. VIII (...) Др Илија О. умро у Пешти.

чеџврџак 10–23. VIII (...) Неколике податке о дру Илији О. дао Буду Будисављевићу за „Србобран”.¹⁸

Помињање Змаја приликом једног од њихових последњих сусрета није прошло без горчине. Огњановићу очигледно није било право што је био принуђен да текст „Пабирци из живота Јована Јовановића Змаја”, објављен у новембарском броју *Бранковој кола* 1899. године, скраћује и мења. Анегдота о Змају и Ружи из првих дана њиховог брачног живота била је избачена. Огњановић је био убеђен да је Змај накондно преокренуо читав догађај, очигледно из само њему знаних разлога, и то није могао да пренебрегне.¹⁹ Било како било, ова анегдота о Змају уз податак из Шевићевих дневничких записа да је од Абуказема на поклон добио књигу *Занимљиве љриче и белешке из животоша знаменитиџих Срба*, послужиће као згодна увертира за читање другог Абуказевог писма Милану Шевићу.

Ево како писмо у целини гласи:

Нови Сад, 23. XI. 99.

Драги г. Милане!

Примио сам све три карте Ваше и хвала Вам на заузимању и труду Вашем. Ја сам као што знате већ пре тога уговорио са загребачком Српском штампаријом и сад је ствар већ свршена. Пачу ми је као председник одбора писао већ 5–6 писама. Одбор је једногласно пристао на моју понуду и ја сам им већ послао сав рукопис.

Молим да поздравите милога ми пријатеља Миту Стајића, врло ми је мило што је он пристао да изда моју књигу, то је знак поверења, јер је пристао

.....
¹⁸ Ови наводи су из прве од три књиге дневника Милана Шевића. Видети: *Дневници. Милан Шевић*, књига прва, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник – новине и часописи, Нови Сад 2013.

¹⁹ О две верзије ове анегдоте – Змајевој и Абуказевој – сведочи и њихова преписка објављена у суботичком *Дневнику* 1930.

на то и пре, него што је рукопис видео. Поздравите, да ако будем други пут што намеравао издати прво ћу се на њега обратити.

Исто тако хвала и г. проф. Љуб. Јовановићу, на показаној доброј вољи и љубави.

Ја би Вама одавно одговорио, али сам најпре чекао одговор на друго моје писмо из Загреба; а кад сам добио, онда сам већ држао да Ви нисте више у Београду, него у земљи где лимунови, поморанџе и болест пелагра расту.

Рукопис моје збирке прича и бележака био је код нашег владике Митрофана – он се интересовао за то – и он ми је писао, да је „уласт” прочитао, а и он ми је неке податке дао, односно ме упозорио, где ћу наћи. За чудо је, да ми у овоме послу и на моју јавну молбу, нико није помогао нити шта дао, осим два *Милана Шевића* (Ви и владика).

Оно о Јакшићу примио сам и увео већ у књигу.

Обећао ми је Пачу, да ће књига бити по мојој жељи укусно удешена, лепо штампана и са лепим корицама. Поздравите мајку Натошевићку и наше Иванче, кажите им, да смо их се већ зажелели и крајње је време да већ дођу. Сви смо здрави, а Паја се бави са тровањем пацова.

Јавите ми се с пута који пут с картом.

Ваш пријатељ и поштовач

ДрИОгњановић²⁰

Наведено писмо најпре открива да је Огњановић имао потешкоћа да пронађе издавача за књигу *Занимљиве њриче и белешке из живота знаменијих Срба*. Иако је било и јавно оглашено да има спремљену ову књигу, очекиваног одзива није било.²¹ Настојао је и преко личних контаката да пронађе заинтересованог издавача. У том смислу се обратио и Шевићу који му је, из писма видимо, издавача пронашао, не знајући да се Огњановић у међувремену снашао. У писму Шевићу Огњановићу помиње да му је помогао др Јован Пачу, али не и то да је Змај у томе имао кључну улогу.²² (Змај је, иначе, предлагао Абуказему да

²⁰ РОМС, инв. бр. 25. 502.

²¹ Позив – обавештење да је Огњановић сакупио грађу за ову књигу – појавило се у *Бранковом колу*, у рубрици „Ковчежић” 20. маја (1. јуна) 1899. године, св. 20, на страници 637.

²² Податак о Змају као посреднику на релацији Абуказем – Пачу видљив је из Абуказемове и Змајеве преписке. У већ помињаним успоменама на оца, Жарко Огњановић је написао да су Пачу и Абуказем били „у добром пријатељству”. О томе

25.501

Маг, 20. III. 98.

Брати ми лане!

И ја сам често о томе промишљао, да би требало познати 1849. годину славити, не с тога, што је Нови Сад та познате историје, те може ову причалу само бити у два познати, што их је имао у Шемунској улици бр. 17. и све поштујемо осим једнога, да није авана, на којем је издато "Л. В. 1846.", што је мети од новца да риваких мети као новорођену крвљу, но и с којим се ја аваном још и сад недовољно слухим, ништа ^{као} кад поје мети, те после брата, на сад ја други поновали, — што би ми познати зашто бавало прославити познате познате као познати, која нам је иде 50 познати поклоњила таквој историји, као што је Јован Јовановић, који се иде тога на 16 познати родно у мајској пред, у садашњој малој владиној, а онде Серафимовић (Крстић), иди познати до тимањске авлије. Ја ти се овде ратова

Део писма Илије Огњановића, Милану Шевићу

састави књигу анегдота о лекарима, при чему му је нудио и своју помоћ и сарадњу.) Књига Илије Огњановића Абуказема *Занимљиве њриче и белешке из животоа знаменијих Срба* објављена је у издању Српске штампарије у Загребу 1900. године. Абуказем ју је поклатио Шевићу, вероватно не слутећи, да је предаје у руке свога настављача у прикупљању анегдота и прича о знаменитим Србима. Јер, веза између Абуказемове књиге *Занимљиве њриче и белешке из животоа знаменијих Срба* и Шевићеве књиге *О нашим људима великим и малим* из 1928. године се сама намеће. Не само у чињеници да је и Шевић кубурио са издавачима, па на крају био принуђен да књигу објави у сопственом издању.²³ У предговору своје књиге Абуказем каже: „С тога сам држао да је вредно, да се приче те за времена покупе и побележе, јер оне карактеришу срце и душу наших уважених претходника, те их по њима боље упознајемо, па с тога боље и уважавамо. Овоме смеру рад сам био и ја да допринесем нешто овом књижицом, па шат она повода даде и којем нашем вештијем и доколнјем скупљачу, да посао овај настави, јер појединац и не може наћи и дознати све оно, што би било вредно да се забележи о нашим заслужним људима на свима пољима нашег културног, а и политичког живота.” Ове реченице могао би да потпише и Милан Шевић. Само што ни Абуказем ни Шевић нису били само „докони” скупљачи анегдота. Они су овом послу прионули посвећено и темељно. Намера им је била иста – да се сачува, спасе од заборава и да се тако код потомака пробуди интересовање за једно време које је прошло и људе који су га чинили. Заправо, на томе су, разапети другим пословима, перманентно радили. Тешко је поверовати да је случајност што се књига Илије Огњановића завршава белешком о владики Георгију Храниславу, а књига Милана Шевића започиње анегдотом о њему. Пре ће бити да у овом Шевићевом гесту може да се препозна симболика

.....
је забележио следећу анегдоту. Боравећи једном у Загребу, Абуказем је потражио Јована Пачуа. Пошто га није нашао у стану, оставио је подсетницу на којој је написао: „Драги Пачу ја кад зачу да си ти у Загребу, тад осетих ја потребу да Те, и то о’ма ја потражим дома, ал’ Ти ниси дома био, некуда си одмаглио – зато, дођи човече, у Гранд хотел довече!” (РОМС, инв. бр. М. 12. 449).

²³ Шевић је припремио и наставак ове књиге који је, заједно са првим делом, штампан 2011. године. Видети: Милан Шевић, *О нашим људима великим и малим – анејдоше и сећања*, приредила Зорица Хаџић, Градска библиотека у Новом Саду, Нови Сад 2011.

и континуитет. Где је Абуказем стао, Шeviћ је наставио. Потреба за чувањем културне и књижевне баштине, у најширем смислу, била је најјача спона између Илије Огњановића Абуказема и Милана Шeviћа, кључна тачка њиховог препознавања. Као и посвећеност Змају.²⁴

.....

²⁴ После Абуказемове смрти, Шeviћу је припала улога која је на најлепши могући начин требало да заокружи и „затвори” причу о друговању Илије Огњановића и Змаја. Наиме, Шeviћ је Абуказемову децу, Жарка и Добрилу, на Змајево тражење одвео у Каменицу. У већ поменутиим успоменама на оца Илију Огњановића, његов син се присетио тог сусрета: „Две-три године по очевој смрти имао сам прилике да видим Змаја у његовом дому у Ср. Каменици и говорим с њиме. На изричну жељу тада већ оболелог, изнуреног – чика Јове ‘да види Абуказемову децу’, како се изразио проф. М. Шeviћу, одвео је овај мене и моју сестру у Каменицу (о тој посети дао сам с пролећа ове, 1955 године опис у ‘Југосл. дневнику’), која ће успомена остати незаборавна. Змај ме је, притом, помиловао по глави, рекавши само једну реч: ‘Илијин!’, евоцирајући, извесно, у том тренутку у својој свести успомене на дугогодишњег, тада већ покојног пријатеља.” (РОМС, инв. бр. М. 12. 449).

„О КЊИЖЕВНОСТИ И НАШЕМ НАРОДУ”

Слободан Јовановић и Милан Шевић

„Србија је земља у којој се селекција врши оздо”, речи су Слободана Јовановића, забележене у анегдоти под насловом „Дефиниција Србије”, штампаној у другом и проширеном издању књиге *О нашим људима великим и малим*.¹ Аутор књиге, Милан Шевић,² објаснио је контекст настанка ове Јовановићеве реченице – „када је један висок положај заузео један господин, од кога једва да се могао наћи неспособнији за то место”. Пажљивим читаоцима Шевићеве књиге неће промаћи да се Слободан Јовановић помиње и у запису о професору земљописа у Првој београдској гимназији Владимиру Карићу.³ Имајући

.....
¹ Књигу *О нашим људима великим и малим* Милан Шевић штампао је у сопственом издању 1928. године. Грађа за наставак књиге остала је у рукопису. Прво издање, заједно са необјављеном грађом, штампано је у оквиру едиције „Новосадски манускрипт” Градске библиотеке у Новом Саду 2011. године. Сви наводи преузети су из овог издања.

² Милан Шевић (Нови Сад, 1866. – Београд, 1934), професор универзитета, књижевни историчар, педагог, преводацац. Школовао се у Новом Саду, Халашу, Минхену, Женеви и Лајпцигу. Докторирао је у Лајпцигу 1888. године. Био је први Србин који је одбранио докторску тезу о Доситеју Обрадовићу. Теза је штампана на немачком језику у Новом Саду 1889. године: *Dositheus Obradović ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhunderts*. Аутор је прве историје дечје књижевности код Срба: *Дечја књижевност српска* (1911). Објавио је књиге: *Гимназија у Гисену и средње школе у Хесенској* (1898), *Јосиф Панчић као ђедајој* (1903), *Средње школе у Србији* (1906, 1907), *Образовање и њосвећивање* (I 1908. и 1921, II 1911. и 1923, III 1924, IV 1926), *О Ђорђу Најшошевићу* (1922), *Милејић и Змај; Милејић и Бранко* (1926), *О нашим људима великим и малим* (1928), *О раду и радницима* (1931), *Млади Змај* (постхумно, 1960)... Међу савременицима важио је за једног од најбољих познаваоца живота и дела Јована Јовановића Змаја. О животу и раду Милана Шевића више видети у књизи *О Милану Шевићу* из 2017. године.

³ Анегдота „Школа и пијаца” почиње реченицом: „Кад је Слободан Јовановић био ученик Прве београдске гимназије, у седмом разреду (који је тада био последњи),

Слободан Јовановић

у виду да је Милан Шевић предано сакупљао и бележио анегдоте и догађаје којима је био сведок или их је слушао од блиских људи, рођака или пријатеља, може се поставити питање од када датира његово познанство са Слободаном Јовановићем. У каквим су, уосталом, међусобним односима били ова двојица научних и јавних радника? Да ли је исто место рођења једина њихова додирна тачка? Или су се између њих, временом, успоставиле пријатељске и сарадничке везе?

Управо постављена питања најпре наводе на трагање за њиховим првим везама и сусретима. У том трагању најпре ћу се окренути њиховим животописима и одмах ћу издвојити три града: Нови Сад, Минхен и Београд, јер то јесу градови који повезују животе и судбине Слободана Јовановића и Милана Шевића. Прича о њима, природно, започиње у родном Новом Саду где се пре сто педесет година, 21. новембра (3. децембра, по новом календару) 1869. родио Слободан Јовановић. Милан Шевић био је три године старији – рођен је 25. новембра (7. децембра, по новом календару) 1866. године у истом граду.

И Милан Шевић и Слободан Јовановић били су потомци угледних новосадских грађанских породица, везаних пријатељским, али и даљим родбинским везама. Другим речима, самим рођењем били су „упућени” на то да један другом не остану сасвим непознати.

Шевићев деда са мајчине стране био је Глигорије Јовшић. Овај новосадски адвокат и градоначелник оженио је ћерку имућног Јована Павловића, Христину. У том браку Јовшићи су имали петоро деце – четири ћерке: Дафину-Нану (удату за Ђорђа Натошевића), Јелисавету (удату за сликара Павла Симића), Софију – мајку Милана Шевића (први пут удату за Јована Шевића, потом за лекара Светозара Максимовића), Марија (удату за Вула Паштрмца) и сина Јована. Рођена сестра бабе Милана Шевића, Христине Јовшић, била је Софија, супруга Вука Маринковића (1807–1859) угледног лекара, писца уџбеника, доктора наука и физичара. Неколико лепих анегдота које је Нови Сад памтио о Вуку Маринковићу, његовој жени Софији, и оцу му Кости, Шевић је, такође, сачувао у већ поменутој књизи *О нашим људима великим и малим*.⁴

.....
предавао му је земљопис Владимир Карић”, што указује да је Шевић записао сведочење самог Јовановића.

⁴ Реч је о следећим анегдотама: „Имате времена, па кашљите”, „Утеха родитељу”, „Вуков рецепт”, „Срео попа пре зоре”, „Коме је пчела за клобуком”. Вук и Софија Маринковић имали се двоје деце – Христину (Крестину) и Јована. Христина, коју

С друге стране, познато је да је Слободан Јовановић био у још ближој родбинској вези са Вуком Маринковићем. Наиме, Вуков отац, свештеник Коста Маринковић, имао је још шесторо деце: синове Павла, Максима и Димитрије и ћерке Анастасију, Христину и Јулијану. Максим Маринковић, новосадски трговац, имао је четири сина и ћерку. Његова једина ћерка, Јелена, удала се за професора Велике школе и једног од оснивача Либералне странке, Владимира Јовановића.⁵ Кумовао им је Светозар Милетић. У том браку рођени су Слободан и Правда.

Уколико нисам превише закомпликовала причу о везама између ове две угледне грађанске породице, напоменућу још и то, да су се између њихових чланова неговала лепа пријатељства. О томе је сведочио и сам Слободан Јовановић пишући о оцу, Владимиру: „Његов добар пријатељ био је доктор Ђорђе Натошевић, надзорник народних школа у Војводини. Ја сам више пута имао прилике да чујем мог оца и Натошевића разговарати о цркви: ја мислим да ни Доситеј није могао јаче грмети противу попова и 'сујеверја' које они одржавају у народу.”⁶ До личности и дела Ђорђа Натошевића, свога тече, и Милан Шевић је веома држао. Знајући за то, Слободан Јовановић је 1921. године од њега затражио да заступа Универзитет на Натошевићевој прослави.⁷

Но, преци и фамилијарне везе могу бити добро полазиште, али не и пресудан чинилац у даљем разматрању њихових односа. Како је породица Слободана Јовановића недуго по његовом рођењу напустила Нови Сад, није било прилике да он и Шевић, генерацијски блиски, заједно одрастају. Ипак, новосадске породичне везе вероватно су утицале и на њихово касније зближавање. Пuteви су им се, пре него у Новом

.....
је крстио песник Јован Јовановић Змај, била је удата за Хаџи Тому. Са Христином и њеним супругом Шевић је био близак када се дефинитивно настанио у Београду, што потврђују и његове дневничке белешке.

⁵ Дирљив запис о мајци Слободана Јовановића, Јелени, сачувала је Јелена Скерлић Ђоровић. Када је Јелена Јовановић умирала, убеђена „да они интелектуалци око ње не знају ни како се припрема кољиво за покој душе последње речи [су јој] биле: 'Пола киле жита, пола киле ораја.'” Видети: Јелена Скерлић Ђоровић, „Слободан Јовановић”, *Животи међу људима*, приредила Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2014, стр. 154.

⁶ Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић”, у: *Из историје и књижевности I, Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, приредили Радован Самарџић и Живоград Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1991, стр. 83.

⁷ Видети: *Дневници. Милан Шевић*, књига друга, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник, Нови Сад 2014, стр. 250.

Саду, укрстили у Минхену где су обојица студирали. О њиховом краткотрајном, заједничком, минхенском периоду није сачувано довољно података, тако да су пред нама више скице него чињенице. Шевић је у Минхену боравио током 1885/6. године, затим је отишао на студије у Женеву (1886/87). Слободан Јовановић је студије у Минхену уписао школске 1886/87. године.⁸ И он је, након Минхена, наставио школовање у Цириху и Женеви. Минхенски период у образовању и формирању Милана Шевића обележило је интересовање за позоришни живот и драмску књижевност. (Још пре доласка у Минхен, Шевић се књижевном свету представио као драмски писац, иако је прво извођење његове шаљиве актовке – *На њозорници и у живоју* – на даскама новосадског позоришта прошло неславно.) Несумњиво да светлу тачку Шевићевих и Јовановићевих минхенских студија представља познанство са чувеним норвешким писцем, Ибзеном. Дакле, Ибзен је у то време живео у Минхену и ишао „сваки дан у кавану Максимилијан и сваки га је могао видети. Шевић је скренуо пажњу Слободану Јовановићу на Ибзена, читали су заједно његове *Авети* и преводили један део. Једног дана се реше те прићу Ибзену на разговор”.⁹ О томе како је изгледао тај сусрет, да ли су остали у контакту са писцем и, најзад, о чему су том приликом разговарали – нема података. Ни Шевић, ни Јовановић нису се разметали и хвалили овим познанством. Било како било, њихов књижевни рад потврђује наставак интересовање за Ибзена и неизоставно представља допринос тумачењу његовог дела код Срба. Резултат интересовања за дело норвешког писца рефлектовао се у њиховом књижевном раду на следећи начин: Шевић је превео Ибзенову *Нору* и објавио је 1891. године у *Ошцабини* Владана Ђорђевића, а затим и у засебној књизи. Драма је преведена са дозволом писца, како је у напомени писало. (Ова напомена уједно је и једини конкретан траг да је контакт између писца и преводиоца постојао.) У истом листу Шевић је штампао и студију о Ибзену, доневши опсежнији осврт на његов живот и рад.¹⁰ У студији

⁸ Подаци из животописа Слободана Јовановића преузети су из текста Живорада Стојковића „Календарски преглед (1869–1989)” објављеног у оквиру дванаестог тома *Сабраних дела Слободана Јовановића* и из књиге Добрила Аранитовића *Слободан Јовановић: библиографија са хронологијом живота и рада* (Београд 2010).

⁹ Миодраг Стајић, „Млади Слободан Јовановић”, *Савременици о Слободану Јовановићу*, приредили Јовица Тркуља и Маринко Вучинић, Београд 2009, стр. 262.

¹⁰ Милан Шевић, „Хенрик Ибзен”, *Ошцабина*, година десета, књига двадесет девета, св. 113, 114, 115, 116, стр. 163–178.

је демонстрирао добро познавање постојећих студија о овом Норвежанину, а у оцени његовог литерарног рада настојао је да буде самосталан и да, како је сам напоменуо, изнесе своје схватање. Слободан Јовановић се неколико година након Шевића огласио са два текста о Ибзену. Написао је 1894. текст „Ибсенове жене”, а наредне године писао је о драми *Мали Ејлоф* у тексту „Најновија драма Хенрика Ибсена”. Њихови приступи делу норвешког писца били су различити – Шевић је у својим бављењима Ибзену и његовим делом настојао да прикаже тоталитет и донесе општи поглед на свеукупни књижевни рад, док се Јовановић фокусирао на женске ликове у његовим драмама.¹¹ И један и други су се и у својим каснијим радовима враћали на Ибзеново дело.¹²

Међутим, познати Норвежанин није био једина заједничка књижевна „симпатија” Милана Шевића и Слободана Јовановића. Познато је да су обојица писали о Јовану Јовановићу Змају и Лази Костићу – свако из сопствене перспективе и свако на свој начин, истовремено остављајући потоњим проучаваоцима незаобилазне прилоге за разумевање и тумачење дела ове двојице српских романтичара. Шевића је више привлачило Змајево дело, а Јовановића Костићев књижевни рад. Дакле, уколико судимо по библиографијама Слободана Јовановића и Милана Шевића онда можемо да закључимо да су како Ибзеново тако и Костићево и Змајево дело тачке где су се њихова књижевноисторијска интересовања најснажније укрстила. Али, прича о њиховом пријатељству и познанству не завршава се заједничким интересовањима на пољу књижевне историје. Она је много дубља и свеобухватнија. Потврду о томе налазимо и у дневницима Милана Шевића.¹³ Ови дневници, поред штурих записа да је писао Слободану Јовановићу или добио писмо од њега, откривају и његово интересовање за Јовановићево дело – на једном месту ће написати да чита *Полиитичке и ѿравне расѿраве*, на другом да му је у рукама књига *Друѿа влада Милоша и Михаила Обреновића*. Зато ћу, пре него што будем навела поједине белешке из

¹¹ Јовановићево тумачење Ибзенових женских ликова детаљно је анализирао Наталија Лудошки у раду „Хенрик Ибсен у критичкој рецепцији Слободана Јовановића”. Видети више у књизи: *Скица за књижевни лик Слободана Јовановића*, Центар за српске студије, Бања Лука 2019.

¹² Мислим на Јовановићев оглед о Богдану Поповићу, као и Шевићеве текстове: „Разговор о љубави” објављен у *Бранковом колу* 1906. године и „Оставина Хенрика Ибсена” штампан у *Лейойису Маѿице срѿске* 1911. године.

¹³ Сачувано је двадесет нотеса у којима је Шевић водио дневничке белешке. Дневници Милана Шевића приређени су за штампу у три књиге.

Шевићевог дневника, поменути и једну књигу из његове библиотеке. Наиме, ради се о *Књизи о Змају* Лазе Костића.¹⁴ Поред занимљивих бележака на маргинама у овој књизи, на првој страници, Шевићевом руком исписан је део из Јовановићевог текста „Лазар Костић, О Јовану Јовановићу Змају” објављеног у *Бранковом колу* 1903. године. Шевић је преписао следеће реченице:

„... једна одиста необична књига, – несразмерна и натегнута, педантска и опет некако фриволна, – доскочица у систем састављена.

[...] готово су сви [диалози; Шевићева допуна, прим. З. Х. Р.] занимљиви, а има их доста који су и изврсни; свакојако ти су диалози најбоља ствар у овој књижевној расправи, и због њих она има више утицај једне комедије, наравно врло литерарно, врло фино писане, него праве расправе...”

Неизоставно да преписан фрагмент показује на којим се местима Шевићево мишљење поклопило са Јовановићевим вредновањем Костићеве књиге. Штета је што Милан Шевић као најбољи познавалац живота и рада Јована Јовановића Змаја, а у блиским односима и са Змајем и са Костићем, није оставио своју оцену *Књиге о Змају*. Због тога је значајан путоказ и овај кратак испис из текста Слободана Јовановића за разумевање Шевићевог става о писању Лазе Костића.¹⁵ Поред тога, преписане реченице, још једном потврђују да је Шевић заинтересовано пратио рад Слободана Јовановића и држао до његовог мишљења.

У Шевићевим дневничким белешкама Слободан Јовановић се неколико пута помиње. Забележен је и понеки њихов сусрет, као на пример у априлу 1900. године, у Београду:

„9. (26. а.), *среда*. [...] Шетао се са Слободаном и разговарали о књижевности и нашем народу. За Полита ми рече да је бавећи се у последње време њим видео да је јака интелигенција, јача од Милетићеве, али да је овај имао темперамента, што Милетић нема. [...]”¹⁶

¹⁴ Ову књигу сам добила од господина Душана Шевића (1919–2012), сина Милана Шевића.

¹⁵ Када је већ о реч о Змају, поменућу и следећу претпоставку. Када сам радила на Змајевом *Невену*, наишла сам на два одговора уредника *Невена* извесном Слободану из 1884. године. Могло би бити да се ради управо о Слободану Јовановићу. Било како било, том Слободану коме Змај у два наврата одговара у рубрици „Чика Јовина пошта”, прича „Сирочек” није био прихваћена за објављивање у листу. Интересантно је да је Змај одбио и прилог младог Владимира Ђоровића.

¹⁶ *Дневници. Милан Шевић*, књига прва, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник, Нови Сад 2013, стр. 84.

Како је Милан Шевић једно време живео у Бечу, доласке у Београд користио је да се види и са Јовановићем. У јуну 1912. године бележи у свој дневник:

„21-8-VI, *йеџак*. [...] Увече са Слободаном до Топчидера.”¹⁷

„28-15-VI, *йеџак*. [...] Код Слободана, шетао с њим по вароши. [...]”¹⁸

За време Првог светског рата, срели су се у Краљеву, 1915:

„20-X-2-XI-*уџорак*. Најконтроверснији гласови. По подне седница у општини, изабран један одбор за састав беседе, којом ће се дочекати непријатељска војска, друга за представу војводи Путнику, не би ли се поштедела сакупљена храна, мостови, а уклонила муниција. Кратак говор је одмах састављен (у одбору др Радић, Љ. Новаковић, М. Илџановић и ја), депутација Путнику – остављена за сутра. – Говорио са Слоб. Јовановићем, ситуација врло озбиљна, Русија све обећава, али јој је спора администрација, па не стиже. [...]”¹⁹

Поред дневничких записа Милана Шевића извор за проучавање њихових веза јесте и преписка. Сачувана су четири писма Слободана Јовановића упућена Милану Шевићу. Три су написана 1913, а једно 1930. године.²⁰ Прва три писма послата су Милану Шевићу у Беч, где је тада живео и реферишу на невоље са којима се Шевић у свом раду перманентно суочавао.²¹ Имајући у виду висок положај Слободана Јовановића, Шевић му се обратио у вези са актима до којих није могао лако из Беча да дође. Ова писма су, међутим, интересантна због кратке анализе Слободана Јовановића о српској војсци и ратним победама. Шевић је ток балканских ратова напето пратио из Беча,²² док је Слободан

.....

¹⁷ *Исџо*, стр. 301.

¹⁸ *Исџо*, стр. 302.

¹⁹ *Дневници. Милан Шевић*, књига друга, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник, Нови Сад 2014, стр. 32.

²⁰ Поред ових писама у Рукописном одељењу Матице српске налази се и једна дописница из Италије упућена Милану Шевићу у Београд, са следећим текстом: „Много поздрава”. Потписали су је Слободан Јовановић и, вероватно, Урош Петровић. (РОМС, инв. бр. 29. 598).

²¹ Шевић се отворено супротстављао Јовану Скерлићу и браћи Поповић и то га је, између осталог, гурнуло на маргину књижевног живота.

²² Видети више у његовим дневничким белешкама из тога времена.

Јовановић у оба рата био на дужности шефа Пресбиреоа при Врховној Команди српске војске.

Фрагмент из, хронолошким редом, првог писма објавио је у два-наестом тому *Сабраних дела Слободана Јовановића* Живорад Стојковић у прегледу живота и рада Слободана Јовановића. Пре него што ће навести део писма, Стојковић каже: „По повратку у Београд [Слободан Јовановић] пише писмо, очигледно на брзину (3. окт. 1913, Б.) које почиње са ’Драги Милане’ (без икаквог другог податка) и које би се зато могло односити на неколицину, али ипак ближих његових пријатеља тог имена. Писмо је занимљиво, а због три неодгонетнуте речи, у ионако једва читљивом рукопису, било би штета не приложити ово лично сведочење писца”.²³ У наставку ће потписник Јовановићевог животописа донети део овог, заиста тешко читљивог, писма али без податка где се оно налази.²⁴ Приређивач није знао да је „Драги Милан” којем се Јовановић у писму обраћа заправо – Милан Шевић. (Сва четири писма Слободана Јовановића Милану Шевићу данас се чувају у Рукописном одељењу Матице српске.) Управо то, „лично сведочење” Слободана Јовановића о рату чини писма из 1913. године интересантним:

I

3 окт 1913

Б

Драги Милане,

Добио сам твоје писмо, и било ми је мило чути о теби, после толико времена.

Твоја ствар јамачно још није решена у Савету. Тамо је општи застој због малог броја саветника. Ја сам данас писао једном чиновнику Савета, да ме извести како стоји с твојом ствари, и јавићу ти што будем дознао.

.....
²³ Видети: Живорад Стојковић, „Календарски преглед (1869–1989)”, *Из историје и књижевности II, Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 12, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1991, стр. 741.

²⁴ Два од три Јовановићева писма, од 3. и 20. октобра, упућених Милану Шевићу 1913, врло су тешко читљива.

3X. 833

Београд
20 окт. 1913

Грлеи Милано,

Примио сам твој писмо,
 и одговорио на њога.
 Не знам каква је твоја намера
 да тебе разумем, али неће
 бити да разумем нешто
 што је пред нама било,
 да сам ~~то~~ могао објаснити
 због неке грешке или неке
 друге невоље, па зато
 каже се да се не може
 јасно, једноставно и уредно
 казати неке невоље, јер
 оно о чему се ради - невоља?

Део писма Слободана Јовановића, Милану Шевићу

Прошле године, кад сам се враћао у Србију, задржао сам се у Бечу дан два. Тражио сам те код [нечитка реч]; Немац ми је показао одељење где ти ручаш; ја сам ту сео и чекао да дођеш, али ти тога дана не дође на ручак. Код куће те нисам тражио, јер сам на путу погубио твоју адресу.

Како сам се вратио у Београд дође мобилизација, па рат, и тада одавно није ми више било до писања. Ја сам оба рата провео у Врховној Команди, и сада кад је све то само једна успомена, изгледа ми да сам живео на врло интересантан начин за то време. Ја сам пред рата био готово сасвим изгубио веру у нашу будућност; сада ми изгледа да смо се преварили сви ми који смо били постали сувише песимисти. Београд није Србија, то је што не треба заборавити; и ми смо сви грешили што смо по оном што смо у Београду видели, закључивали о целој земљи. Ја немам сада времена да ти причам шта сам све видео; али надам се да ћеш скоро доћи, и онда ћемо о свему опширно разговарати.

Што се тиче војске, ја сам [се] после првог рата још и двоумио, да ли смо своје победе доиста заслужили, или смо само среће имали. Али, после овог другог рата, изгледа ми да је наша војска, без претеривања најбоља на Балкану. Једна војска која изненађена од непријатеља и потиснута скоро са свију позиција, ипак не изгуби присуство духа, него прикупи сву снагу, одбије напад, поврати изгубљене позиције, пређе у офансиву, и тако силно потисне напад непријатеља да овај, деморалисан, не може више да се држи ни на тако чврстим позицијама као што је на пр. Рајчански Рид, – таква једна војска одиста мора имати врло много моралне енергије.

Што се тиче политике и наше администрације, ту ће још дуго времена остати по староме. Али, ја све мање верујем да држава може много да учини било зла било добра. На пр. наша је просветна политика била увек смушена [нечитко] ја осећам код млађих нараштаја једну много живљу и бистрију памет него код старијих. Наша привредна политика није била ништа боља од просветне, опет зато нам је привредни напредак неоспоран. Зато, немој очајавати. Бошко Богдановић је у тим стварима још сувише млад и неискusan.

Много поздрава твој

Слоб.

P. S. Моји ти родитељи благраде на сећању и поздрављају те срдечно.
[РОМС, инв. бр. 24. 289]

II

Београд
Субота
[18. X 1913.]

Драги Милане,

Добио сам овакав извештај о твојој ствари. Д. Савет, својим решењем од б. но. 1912, Бр. 7502, одбацио је твоју молбу „као ненадлежној власти поднесену”. Савет је нашао да твој спор са министром није административни спор, и да га према томе ни не може решавати. Та је одлука била послата Управи вароши Београда да ти је она саопшти. Управа је 28 дец. 1912 вратила акт натраг, с тим да ти га не може саопштити, јер ти не живиш у Београду, него у Бечу. И тако тај акт чами у Саветској Архиви.

Код Савета је, дакле, ствар пропала. Остало би да с овдашњим адвокатаима видиш да ли [би] могао повести грађанску парницу противу Министра.

Много поздрава

Твој СЈов.

[РОМС, инв. бр. 24. 290]

III

Београд
20 окт. 1913.

Драги Милане,

Примио сам твоје писмо, и благодарим на књигама. Ја примам комплимент да тебе разумем, али не верујем да разумем педагогију. [нечитка реч] поред најбоље воље, нисам могао открити због чега упутства нису могла бити штампана таква каква су. Мени све изгледа јасно, разумљиво и убедљиво. Лично ме је највећма занимало оно о питањима и одговорима. Том сам приликом постао свестан неких својих, на жалост изгледа сасвим елементарних, погрешака при испитивању на испитима.

Ја сам те известио о твојој ствари у Савету и надам се да си то моје писмо примио. Остаје ти још судски пут; ништа друго. Али ја чујем приватно (премда не са врло сигурне стране), да Министар мисли расписати конкурс за нову читанку.

Сасвим имаш право, да је у последњим ратовима изненадила ирационална снага наши народа. Мени све више изгледа, што сам старији, да је та

ирационална снага живот. За уређење нових [нечитка реч] не треба много бринути, биће погрешака биће и тренутака кризе, ал ја тврдо верујем да ћемо их за релативно кратко време асимилирати. То је бар утисак који сам имао зимус и летос на лицу места.

Ја сам сада упао у посао у каквом скоро нисам био. Поред свију редовних дужности имам, као ректор још и масу административних послова који ми одузимају врло много времена од како сам пре 16 год. отишао из Министарства иностраних дела, ја нисам имао никаквих админ. послова, – и сада кад сам се на њих поново вратио, не могу да се довољно начудим како наши људи имају талент да од ситних ствари праве крупна питања, губећи при том права крупна питања из вида. Све ми време прође у расправљању таквих ситница.

Много поздрава од твог

СЈов.

[РОМС, инв. бр. 34. 833]

IV

Београд

8/IV/30.

Драги Милане,

Мени би требали неки подаци о учешћу пок. Хаџи Томе у припремама 29 маја. Држим да би их могао од тебе добити, и молим те да ми јавиш, по А. Р., да ли бисмо се и када могли ради тога састати. Ја бих био слободан у четвртак, од 4½, у Суботу и у Недељу цео дан. Ако ти је успут, могли бисмо се састати у мојој канцеларији у Правном семинару, Топличин венац 21, I спрат, десно, друга врата (има моја карта).

С много поздрава,

твој

Слободан Јовановић.

[РОМС, инв. бр. 34. 832]

*

Последње сачувано писмо из 1930. године написано је у време када је Слободан Јовановић сакупљао грађу за књигу *Влада Александра Обреновића*. Будући да је Шевић био близак са Хаџи Томом, Јовановића

је занимало колико је Хаџи Тома учествовао у убиству краља Александра и краљице Драге.²⁵ Из Шевићевих дневника сазнајемо да су се, тим поводом, њих двојица нашли 10. априла 1930: „[...] Разговор са Слободаном Ј. о Александру Обрен. и улози Х. Томе у његову убиству. [...]”²⁶

Дакле, из неколико наведених примера евидентно је да је између Милана Шевића и Слободана Јовановића постојала пријатељска блискост и повремена сарадња. Након Првог светског рата, Милан Шевић и Слободан Јовановић поново су постали суграђани. Шевић се трајно настанио у Београду у којем је живео до краја живота. Умро је у децембру 1934. године и сахрањен је у Новом Саду. Данас о Милану Шевићу Новосађани једва да нешто знају. Многи су добили улицу у Новом Саду – он није. О томе колико се судбина сурово поиграла са Слободаном Јовановићем – добро је познато.

.....

²⁵ Београдски лист *За оцацбину* 23. марта 1906. године штампао је „Потпун списак завереника (Са назначењем шта је који уочи 29. маја био, и шта је сада)”, на том списку, међу именима цивила, налази се и име Милана Шевића. О његовом учешћу у завери немам других података. На истом списку је и Хаџи Тома. Остаје отворено питање да ли су се, том или неком другом приликом, Шевић и Јовановић у разговору дотакли и рукописних дневника Николе Крстића. Поуздано је да их је Јовановић користило спремајући књигу *Друга влада Милоша и Михаила*, а из Шевићевих дневника сазнајемо да их је и он читао. Наиме, у Крстићевим дневницима је врло ласцивно писано о удовици Вука Маринковића – Софији – жени која је била родбинска „спона” између породица Шевић и Јовановић. Поред Софије Маринковић помињу се и други чланови њихових породица.

²⁶ *Дневници. Милан Шевић*, књига трећа, приредила Зорица Хаџић, ДОО Дневник, Нови Сад 2017, стр. 91–92.

НЕИСПУЊЕНА ЖЕЉА АНИЦЕ САВИЋ РЕБАЦ

Четири писма која на овом месту објављујем, поводом сто тридесет година од рођења Анице Савић Ребац, чувају су у оставини Павла Поповића у Архиву САНУ односно оставини Младена Лесковца у Рукописном одељењу Матице српске.¹

Поштујући хронологију, почињем са два писма која је Аница Савић Ребац упутила Павлу Поповићу. Она гласе овако:

I

20 – III 1930

Поштовани г. професоре,

није ми раније било могуће да пишем и да вам захвалим на саучешћу у нашем болу. Они који су, као ви, осетили значај татиног духа и чар његове личности, могу да замисле како је нама, његовим најближима, којима је поклањао сва блага своје душе. Ја сам остала без оца који је био јединствен пожртвованом љубављу и утицајним способностима, који је био у пуном смислу творац мога духа. Не знам, колико ће ме моћи одржати његов дух у његовим делима и моме сећању, кад је стварност без њега. – Још једном вам захваљујем у име маме, Хасана и мене.

Одана вам Аница Савић Ребац

.....

¹ Ова четири писма нису сигнирана, пронашла сам их истражујући рукописне оставине Павла Поповића и Младена Лесковца.

Аница Савић Ребац

II

Скопље, 27 – I 1931

Поштовани г. професоре,

Без сумње се сећате да сам се још јесенас носила мишљу да поднесем Срп. Књиж. Задрузи татин превод Фауста, I и II део. Одлучила сам се да то одмах и изведем, ради блиске стогодишњице Гетеове смрти. Свакако Задруга никојим другим делом не би боље и потпуније приказала дух Гетеов нашем народу; а и у међународном прослављању Гетеа, наша највиша књижевна установа би тиме најсјајније обележила своје учешће. А није потребно да нагласим колико би издавањем Фауста од стране Задруге било учињено успомени човека који је половину свога живота и рада посветио преношењу Гетеа у српску књижевност. (Такорећи до последњих дана, тата је радио и даље на преводу из 1920.)

И зато, поштовани г. професоре, знајући ваше одушевљење за Гетеа, и пријатељске осећаје који су вас везивали с мојим татом, молим вас да као председник Књижевне Задруге утичете да она изда татин превод Фауста.

Ми често помињемо пријатне часове које смо провели у вашем друштву, и надамо се да ћемо вас опет видети код нас кад дођете у ово наше Скопље.

Много поздрава од маме, Хасана и мене

Поштује вас

одана

Аница Савић Ребац

Прво писмо није само сведочанство о узајамном поштовању између оца Анице Савић Ребац – Милана Савића (1845–1930), књижевника, преводиоца, секретара и дугогодишњег уредника *Лейхойиса Мајишце српске* и Павла Поповића. Савић и Поповић неретко су се узајамно испомагали подацима који су им били неопходни за књижевне студије. Њихова преписка није била само у вези са Поповићевом сарадњом у *Лейхойису*. Поповић се неретко обраћао Савићу тражећи објашњења појединих догађаја и податке о личностима из наше књижевне и културне прошлости за које је био, као књижевни историчар, заинтересован.

Ова писма упућена Павлу Поповићу истовремено су сведочанство о дубокој везаности Анице Савић Ребац за оца – „творца њеног духа”. Подсећања ради, своју једину збирку песама *Вечери на мору*, објављену

у Београду 1929. године, Аница Савић Ребац посветила је оцу.² И у краткој аутобиографији, писаној када је конкурисала за место доцента на Филозофском факултету у Београду, није пропустила да истакне очев утицај: „Од раног детињства мој отац ми је уливао љубав и дивљење према старој Хелади, уводећи ме у грчку митологију, у Хомера, па у Плутарха...”.³ Милана Савића и навода из његових радова има и у текстовима његове кћерке. Чини се да је Аница Савић Ребац, када год би јој се указала прилика, подсећала на оно што је њен отац писао. Интертекстуалне везе између дела Милана Савића и дела Анице Савић Ребац су евидентне и о њима би се могла написати посебна студија. Требало би имати у виду и да су отац и кћерка, у четири руке, написали приказ Прве српске уметничке изложбе у Сомбору.

Најзад, и Милан Савић је у својој аутобиографији *Прилике из моја животоа* посебно истакао рођење ћерке: „На мој рођен дан, 22. септ. (4. X) 1892. родила ми се кћи, Аница. Ја немам речи, којима бих захвалио Богу на том дару”.⁴ Све у дому Савића било је подређено Аници. О њој се у Новом Саду говорило као о чуду од детета: „цео Нови Сад је говорио о њеном дару и о њеној интелигенцији, – о томе да чита на немачком, на енглеском, на француском, на латинском, на грчком, и да од своје четрнаесте године пише песме које јој објављују књижевни часописи”.⁵ Познато је да је Аница Савић врло млада ушла у књижевност. Почела је да објављује 1906. године у *Бранковом колу* када је имала само четрнаест година. Нема сумње да је у овим, првим, књижевним корацима имала снажну очеву помоћ и подршку. Њеном знању и образовању дивили су се Лаза Костић и Урош Предић, добри пријатељи Милана Савића, који су са великим интересовањем пратили њен рад. Блиска везаност између родитеља и ћерке трајала је до краја њиховог живота.

.....

² На књизи је штампана посвета: „Моме оцу Д-ру Милану Савићу”. У Библиотеци Матице српске, под сигнатуром II 6986/I, чува се примерак ове књиге са Аничиним посветом Јелисавети Поповић Ибровац и Миодрату Ибровцу: „Савчици и д-ру М. Ибровцу пријатељски АСавић Ребац”. Значајно је што је на овом примерку Аница Савић Ребац својом руком исправљала грешке у појединим стиховима.

³ Према: Аница Савић Ребац, „Аутобиографија”, у: Аница Савић Ребац, *Дух хеленства*, приредили Мило Ломпар и Ирина Деретић, Службени гласник, Београд 2015, стр. 941.

⁴ Милан Савић, *Прилике из моја животоа*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Академска књига, Нови Сад 2009, стр. 57.

⁵ Милан Кашанин, „Аница Савић Ребац”, *Сусрећи и писма*, Матица српска, Нови Сад 1974, стр. 9.

Свуда су ишли за њом, у Беч, у Београд... С друге стране, и у Савићевим путописима, цртицама и текстовима који су остали расути у периодици осети се присуство његове јединице.

Међутим, у времену после Првог светског рата, Милан Савић је био скрајнут у српској књижевности и обележен као изданак неког давног времена. Његов велики и значајан књижевни рад није се никако вредновао, а прегалаштво у уређивању *Лейџиса Матице српске* у којем је отворио врата књижевницима различитих генерација и поетика, заборављао се и потцењивао. Млади нараштаји, углавном, нису знали да цене оно што је Милан Савић био. И из писама која овде објављујем види се колико је то његову ћерку болело.

У другом писму Анице Савић Ребац Павлу Поповићу реч је о Савићевом преводу Гетеовог *Фаустиа*. Овај превод, на којем је Савић радио, са извесним прекидима, скоро 38 година, није имао повољан пријем у књижевној критици. Први део Савићевог превода Гетеовог *Фаустиа* објављен је 1885. године, док се превод првог и другог дела *Фаустиа* појавио 1920. године у издању Исе Ђурђевића. Савић је превод *Фаустиа* држао за своје најбоље књижевно дело, како је писао у аутобиографији *Прилике из моја животића*.⁶ Превод објављен 1920. године дочекан је на нож од стране Богдана Поповића у *Српском књижевном иласнику*. Иако је као преводилац Савић, за нијансу, боље вреднован него његов близак пријатељ Лаза Костић у критици Богдана Поповића, свеопшта оцена била је негативна. Преводилачка школа из које је потекао Милан Савић (па и Лаза Костић) није била по мерилима и укусу београдског професора.⁷ Богдан Поповић је у својој критици јасно написао да „Савић у том послу није успео; као што се могло предвидети”. Савић није прећутао Богдану Поповићу и одговорио му је у часопису *Мисао*. Супротстављање Милана Савића Богдану Поповићу и, пре Првог светског

⁶ После овог превода истицао је своја позоришна дела (*Дојчин Петар, Добре воље, Цар йрводација, Ксеније и Ксенија, На добройворну цел*). На пољу књижевних студија на првом месту навео је монографију о Лази Костићу, текстове о Кости Трифковићу, Сими Матавуљу и другима, као и две живо и занимљиво написане књиге *Из српске књижевности*.

⁷ „Школа је крива, навике рђаве школе, које су заразне као што су заразне и добре школе; у добра времена осредњи људи боље раде, у рђава времена добри раде горе но што би радили обично”, писао је Богдан Поповић у критици Савићевог превода. Наведено према: Богдан Поповић, „Преводи у стиху и слику”, у: Богдан Поповић, *Огледи о српској књижевности*, приредио Предраг Палавестра, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2001, 374.

рата, Јовану Скерлићу⁸ само су неки од разлога који су допринели његовој маргинализацији. Он није био миљеник београдске универзитетске критике.

Упркос негативној критици, Аница Савић Ребац је веома држала до очевог превода *Фауст*а и настојала је да га поново штампа. Понудила га је, годину дана после очеве смрти, Српској књижевној задрузи, додатно оправдавши потребу објављивања обележавањем Гетеове стогодишњице. Обратила се Павлу Поповићу не само као поштоваоцу и пријатељу њеног оца него и као директору Српске књижевне задруге. Аница Савић Ребац је написала, истог дана када и Павлу Поповићу, писмо Тихомиру Ђорђевићу понављајући молбу за објављивање Савићевог превода у издању Задруге.⁹ Она пише Тихомиру Ђорђевићу, позивајући се на његово писмо и афирмативни суд о Савићевој монографији о Лази Костићу, а у жељи да се „створи једна радост – овога пута, на жалост, татиној сени”. Обавештава Ђорђевића да је њен отац и после објављивања превода Гетеовог *Фауст*а 1920. године наставио и даље на њему да ради. Како је издање Савићевог превода *Фауст*а из 1920. године распродато, она моли Ђорђевића да се заложи да превод буде објављен у издању Српске књижевне задруге.

Познато је да Српска књижевна задруга није изашла у сусрет молбама и настојањима Анице Савић Ребац. Да ли су негативна оцена Богдана Поповића и Савићев одговор Поповићу били језичак који је превагнуо на тасу? Упорна Савићева ћерка, међутим, није одустајала. После Другог светског рата, објавила је очев превод у издању београдске Просвете.¹⁰ Ни тада Савићев превод није имао среће са књижевном критиком. У часопису *Књижевности* објављена је негативна критика Рашка Димитријевића. Оштар приказ изазвао је Аницу Савић Ребац да ступи у полемику са критичарем, бранећи оца и његов рад.¹¹

.....
⁸ Врло критички, али и духовито, Милан Савић пише о Скерлићевој *Историји новије српске књижевности*. Ова Савићева критика објављена је за Скерлићевог живота.

⁹ Писмо је објавио Радован Поповић у књизи *Српска еписколарна антологија 20. века* у издању Агоре на страницама 440–441.

¹⁰ Књига је објављена 1950. године, са напоменом да је реч о препеву Милана Савића у редакцији Анице Савић Ребац.

¹¹ Ради се о следећим текстовима, објављеним у часопису *Књижевности* 1951. године: Рашко Димитријевић, „О преводу Гетеовог 'Фауста'”; Аница Савић Ребац, „Око препева Гетеовог Фауста” и Рашко Димитријевић, „Око превода Гетеовог 'Фауста' (Одговор Аници Савић Ребац)”.

Било како било, иако су објављивања Савићевог превода Гетеовог *Фауст*а пратиле негативне, верујем, често неутемељене критике, јасно је да је Аница Савић Ребац ипак истрајала и успела у намери да очев превод, редигован, поново објави. Од покушаја да га поново штампа у Српској књижевној задрузи до његовог појављивања у издању Просвете прошло је двадесет година.

Аница Савић Ребац, међутим, није успела у свему што је намеравала, а што је било у вези са књижевним радом њеног оца.

У жељи да се велики и значајан рад Милана Савића на књижевности адекватно оцени и ревалоризује, повређена нападима или, игнорисањем очевог дела, она није куцала само на врата Српске књижевне задруге. Сасвим је очекивано да се обратила и Матици српској, институцији у којој је њен отац уградио деценије свога живота и рада. Прегалаштво са којим је Милан Савић радио у Матици српској, нажалост, још увек није адекватно оцењено. Милан Савић, прозван од савременика „Мица од Матице”, често је стављао интересе Матице српске изнад личних. Он није био само уредник *Лейхойса* и Матичин секретар. (Коначно, Савићев *Лейхойс* у књижевном смислу био је много бољи и јачи од *Лейхойса* који су после њега преузели „Покреташи” на челу са Тихомиром Остојићем.) Већ сам на једном месту написала да је Милан Савић једно време давао тон и правац културном и књижевном животу Новог Сада.¹²

Но, и настојања Анице Савић Ребац да Матица српска нешто учини да би се сачувао спомен на њеног оца била су без успеха. На пример, Васа Стајић у свом дневнику 26. јула 1945. године пише да га је посетила Аница Савић Ребац „која ради око тога да се у Матици уприличи помен стогодишњици оца јој”.¹³ Из овог Стајићевог дневничког записа чини се као да је у Матици недостајало свести о значају и улози Милана Савића.¹⁴

.....

¹² Видети: Зорица Хаџић, Урош Станковић, *Нови Сад кроз књију*, Градска библиотека у Новом Саду, Нови Сад 2021, стр. 80.

¹³ Васа Стајић, *Прилози за ауџиобиографију*, приредила Зорица Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2017, стр. 287.

¹⁴ „Приређујући за штампу Савићеве књиге редовно смо гледали Матици српској кроз прсте. А огрешила се Матица о њега. Јер ако је неко већи део свог стваралачког века посветио Матици српској, онда је Матица српска била дужна да га посматра равноправно са другим српским, односно југословенским, писцима”, написао је Миливој Ненин, поводом нашег рада на приређивању књига Милана Савића. Видети: Миливој Ненин, *Савић Милан*, Филозофски факултет у Нишу – Филозофски факултет у Новом Саду, Ниш – Нови Сад 2011, стр. 9.

О Аничиним настојањима да се у Матици српској чува спомен на њеног оца сведоче и два писма која је упутила Младену Лесковцу:

I

Скопље, 12 – IV 33

Поштовани господине,
мој чланак „Лаза Костић о Јовану Ј. Змају” изашао је у „С. Књиж. Гла-
снику”, и то у једном од бројева за септембар или октобар 1929 г. Ја сам по-
тражила у својој библиотеци тај број, да бих вас могла тачно извести, али
га нисам нашла. Но свакако се чланак налази у тим бројевима, од којих је
један цео посвећен Змају.

Мени је драго што та сјајна књига Лазина наилази на интересовање.

С поштовањем

Аница Савић Ребац

Краљице Марије 3/1

II

Поштовани г Лесковац,
ја сам Матици послала, или тестаментом оставила, мање–више све што
је везано за књижевну и културну историју Војводине, и то сам учинила из
искрене љубави за ту нашу установу, љубави која ми је уливена од детињства.
Да је се и даље сећам, то ће ми бити немогуће, већ физиолошки; али хоће ли
се Матица сећати мога оца, па и мене? Нисам мислила да ће све што сам вам
послала доћи en bloc у архив да чека неодређену будућност; мислила сам да
ће се понешто и раније објавити, напр. неки преводи. Разуме се, les absents
ont toujours tort; ипак хоћу да вам кажем да би ми била нарочита жеља да се
објави једна збирка татиних историских драма: Дојчин Петар, Цар провода-
џија, Госпари Кабоге, Ксеније и Ксенија.

Срдачно вас поздравља

АСавић Ребац

3–X 1953, Београд

[На коверти датум: 8 – X 1953]

Сада је јасно да нит која повезује два писма Анице Савић Ребац Павлу Поповићу односно Младену Лесковцу јесте Милан Савић.

Два писма Анице Савић Ребац Младену Лесковцу писана су у размаку од двадесет година. Прво писмо упућено је Лесковцу у Сомбор, где је био суплент гимназије. Оно је у вези је са Лесковчевим интересовањем за живот и дело Јована Јовановића Змаја односно Лазе Костића. Рад за који се Лесковац интересује „Лаза Костић као тумач Змајеве поезије”, Аница Савић Ребац објавила је у *Српском књижевном гласнику* 1. октобра 1929. године. Иако се, на први поглед, не може довести у везу са њеним настојањима да се у Матици српској укаже поштовање раду њеног оца, ово писмо јесте сведочење о култу који је породица Савић имала према делу Лазе Костића, што је крунисано Савићевом монографијом о Костићу коју је успео, после много невоља, да објави годину дана пред смрт, али и појединим есејима Анице Савић Ребац.

Међу бројним очевим рукописима које је Аница Савић Ребац поклонила Матици налази се и рукопис Савићеве монографије о Лази Костићу. На корицама овог обимног рукописа записала је: „Овде има још доста материјала који мој отац није искористио у објављеној књизи о Л. К.” Због чега ово доводим у везу са Младеном Лесковцем? Чудновато је да је овај осведочени познавалац дела Лазе Костића, заинтересован за сваки детаљ из живота овог писца, Савићев рукопис није ни погледао.¹⁵ Али, то није највеће (Лесковчево и не само његово!) огрешење према Милану Савићу и Аници Савић Ребац.

Много занимљивије и значајније је друго писмо Младену Лесковцу. Аница Савић Ребац га пише у последњим данима свога живота, као аманет. Пред смрт она саставља тестамент и пише писма опраштајући се са најближима.¹⁶ Пре него што је одлучно решила да себи одузме живот, Аница Савић Ребац ништа није желела да препусти случају.

.....

¹⁵ Рукопис се чува у Рукописном одељењу Матице српске, под сигнатуром инв. бр. М. 7. 781. Са Миливојем Ненином радила сам на приређивању за штампу другог издање Савићеве монографије о Лази Костићу. Знајући да се овај рукопис чува у Рукописном одељењу Матице српске узела сам да га прегледам и упоредим да ли има неких разлика између рукописа и монографије објављене 1929. године. Због свега што сам у овом рукопису пронашла, убеђена сам да га Младен Лесковац није ни погледао. У другом издању Савићеве монографије унели смо и означили све оно што се налазило у рукопису, а није ушло у књигу.

¹⁶ Два таква писма објавила је Љиљана Вулетић, поуздан и посвећен биограф Анице Савић Ребац, у књизи *Животи Анице Савић-Ребац* штампаној у Београду 2002. године.

Младен Лесковач,
ја сам Машинска писала, или немачкојој писале,
макс-вине све што је писало за Кошњевачк и
Кудинар и Машинска Библиографске, и мо сам писала
и негдео судбаки за мау пису писала, судбаки
која ми је писала од писала. Да је се и гасе
сетаки, мо те ми пису писала, лет писала;
али што ми се Машинска писала мога писала, се
писала? Писала писала да те све што сам да ми
писала да ми писала да писала да писала писала
писала сам да те се писала и писала
писала, писала писала. Писала се, писала
out писала, писала; писала што је писала писала да те
ми писала писала писала да се писала писала писала
писала писала писала писала: писала писала. Писала
писала писала, писала писала, писала писала писала писала.

Писала писала писала
Писала писала

3-8 1953, Белград

Писмо Анице Савић Ребац, Младену Лесковцу

Добро је размислила шта ће урадити са породичном оставином, сликама и рукописима. Када је реч о очевим рукописима, на првом месту била је, наравно, Матица српска, што се види из њеног писма Младену Лесковцу.

Припремајући се да напусти овај свет, она се и даље тешко мири са прећуткивањем свега што је за српску књижевност учинио њен отац.¹⁷ Узгред, Милош Црњански био је један од ретких књижевника који су позивали на ново читање и превредновање књижевног дела Милана Савића. У некрологу написаном на вест о Савићевој смрти, Црњански је скренуо пажњу на његов уреднички, књижевни и критичарски рад, истакао вредност превода *Фаустиа* као и монографију о Лази Костићу. Није заборавио ни на његов драмски рад где је посебно истакао драму *Ксеније и Ксенија*.¹⁸ Али, позив Милоша Црњанског остао је без одјека.

Као, уосталом, и настојања Анице Савић Ребац у Матици српској.

Њена „нарочита жеља” била је да Матица српска објави, макар, књигу историјских драма њеног оца.

Датум на коверти писма упућеног Младену Лесковцу – 8. октобар – јасно говори да Аница Савић Ребац није била међу живима када је њено писмо стигло.

Жеља Анице Савић Ребац, исказана у писму Младену Лесковцу пре седамдесет година, још увек није испуњена.

.....
¹⁷ Обимно књижевно, књижевноисторијско и критичко дело Милана Савића, као и његова богата рукописна оставина, још увек чекају на марљивог и посвећеног истраживача који ће имати у виду и његове, више него интересантне прилоге објављене у књижевној периодици.

¹⁸ Милош Црњански, „Књижевно дело Милана Савића”, у: Милош Црњански, *Есеји и чланци I*, Задужбина Милоша Црњанског – Наш дом – L'Age d'Homme, Београд 1999, стр. 334–339.

Иво Андрић

ПЛОДНА, А СУЗДРЖАНА САРАДЊА
ИЛИ
ИВО АНДРИЋ И МАТИЦА СРПСКА

Остало је забележено да је Иво Андрић, након Другог светског рата, радо и често долазио у Нови Сад. Приликом посета Новом Саду, одседао је у хотелу „Парк”, а слободно време проводио је у дугим шетњама и разговорима са Младеном Лесковцем. Њиховом друштву би се, понекад, придружили Бошко Петровић, Живојин Бошков или Живан Милисавац.¹ Андрић је, неретко, у „Српску Атину” долазио у друштву Ериха Коша који је у својим сећањима оставио неколико носталгичних редова о тим „славним новосадским данима”.² Атмосфера тада мирног и питоmog Новог Сада очигледно је у толикој мери пријала писцу да је, 1961. године, размишљао да купи кућу у непосредној околини, у Рибњаку. Ипак, везе нашег нобеловца са Новим Садом не завршавају се искључиво потребом за миром, предахом и сусретима са драгим пријатељима.³

.....
¹ Александар Тишма на једном месту у свом дневнику помиње сусрет са „четворком Андрић, Кош, Лесковац, Б.[Бошко Петровић]”. Видети: Александар Тишма, *Дневник 1942–2001*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2001, стр. 251.

² Ерих Кош, „Иво Андрић”, *Одломци сећања, њисци*, Просвета – Медитеран – Матица српска, Београд – Будва – Нови Сад 1990, стр. 73. У једном писму Младену Лесковцу, Ерих Кош најављује Андрићеву „турнеју по Војводини”: „Разговарао сам пре неки дан с Андрићем, који се вратио у Београд с о[д]суства, и разабрао следеће: најзгодније време за уговарану турнеју по Војводини била би за њега прва половина октобра пошто после петнаестог има неке друге уговорене обавезе – седница Скупштине ишито тако нешто слично. Затим, он рачуна с краћим временом (три до пет дана) и с – аутомобилом! Шта велите на овако тешке услове? Да баталимо све? Ја сам у тако пријатном друштву спреман да прихватим свако решење па зато што реше главне уговорне стране – Ви и Андрић – ја сам да кажем ’босански’, каил да прихватим. (...)” Писмо је написано 23. септембра 1951. и чува се у Рукописном одељењу Матице српске, инв. бр. 18. 333.

³ Након објављивања вести да му је додељена Нобелова награда за књижевност, Андрић је у Новом Саду потражио склониште од београдске гужве и новинара:

Оне су биле условљене и пишчевом сарадњом са Матицом српском, а такође и са Филозофским факултетом и Стеријиним позорјем.⁴

О сарадњи Иве Андрића са Матицом српском има и нема много података. Непобитно је да она започиње првим пишчевим оглашавањем у *Лейојису Мајицие српске* и даље наставља да се тихо развија и грана у различитим правцима. У међуратном периоду пишчеве везе са Матицом могу тек да се наслуте; интензивније и видљивије постају тек по завршетку Другог светског рата. На овом месту покушаћу да те различите видове Андрићеве сарадње са Матицом забележим ослањајући се како на штампане радове, тако и на сачувану архивску грађу. Нажалост, архивска грађа неће бити од велике помоћи приликом трагања за овом сарадњом – док ће се на поједина питања наћи одговор, нека друга ће се отворити. Другим речима, сачувана преписка између Андрића и „Матичара” не открива много – пословна је, штура и закопчана. Мој задатак отежава и чињеница што је део те преписке на различитим местима објављен, често са неоправданим изостављањем одређених писама. Све то запетљава тежњу ка синтези. Неизоставно је да би за потребу неког будућег, опсежнијег, прегледа било добро да се сва грађа у вези са овом темом систематизује и штампа на једном месту. Због тога ћу овога пута понудити само кратак преглед, без претензије да донесем коначну и завршну реч.

*

Нема сумње да је Андрића Матица увек дочекивала као драгог госта. Толико пута му је то недвосмислено стављено до знања. Њена врата писац је „отворио” у периоду између два рата појавивши се на

.....
„Сутрадан по објављивању Нобелове награде 1961, увече, јавио ми се телефоном Вучо и пренео питање Андрићево: да ли би могао доћи у Нови Сад на 4-5 дана, да се склони од београдске гужве, а да му гарантујем да га новинари неће узнемиравати. Одмах сам рекао нека сместа дође, а за новинаре ћу се ја већ постарати, па су тако сутрадан дошли гђа Милица и он, а остали овде 5-6 дана, ни од кога узнемиравани”, стоји у писму Младена Лесковца Вери Стојић. Наведено према: Радован Поповић, *Велики јосифовин. Младен Лесковац – њим самим*, Матица српска, Нови Сад 2017, стр. 149.

⁴ Андрић се у два наврата одазвао на позив декана Филозофског факултета, Младена Лесковца, да студентима одржи предавања о Петру Кочићу. Приликом оснивања Стеријиног позорја, 1956. године, Андрић је изабран за члана Одбора Стеријиног позорја заједно са Бранком Гавелом, Вељком Петровићем, Миланом Богдановићем, Младеном Лесковцем, Велибором Глигорићем и другима.

страницама *Лейхойиса*. Од тог, првог, додира сарадња Иве Андрића са Матицом српском ишла је једним мирним и устаљеним током, без много трзавица. Показаће се као сасвим оправдано мишљење да је Матица упорно настојала да придобије писца за најразличитије видове сарадње. Безмало су сви уредници *Лейхойиса* љубазно и упорно инсистирали на прилозима; Издавачком предузећу Матице српске импоновало је да штампа његове књиге, а свакако да је веома држано до пишчеве присутности у разним одборима, уредништвима... И поред свега, сарадња се одвијала на обострано задовољство. Дискретни Андрић је у пригодним епистолама истицао понос што је сарадник Матице српске, а Матици је служило на част што је пригрлила једног од наших највећих писаца. Из тог загрљаја није га пуштала.

Андрићева сарадња са Матицом српском започиње у другој половини двадесетих година прошлог века и траје непрекидно до краја Андрићевог живота. Ипак, Андрић је као писац био посебан у својој суздржаности и повучености, како у личном животу, тако и у иступањима у јавности. Утисак је да Андрић пре Другог светског рата није био толико окренут Матици, док његова сарадња постаје чешћа и формалнија тек после рата. То је разумљиво, јер је пре рата Андрић био окренут и дипломатској служби и крчио је своју књижевну каријеру са једне стране, док је са друге у већој мери сарађивао са ондашњим књижевним часописима који су излазили у Београду.

Приликом трагања за тананим везама и додирима нашег нобеловца и најстарије институције у српству, прелистала сам најпре *Лейхойис Майице српске* и посегла за сачуваном преписком која се на ту сарадњу односи. У годинама између два рата, већ као афирмисан писац, Андрић је постао сарадник нашег најстаријег књижевног часописа. Било је то 1925. године када је уредник био Марко Малетин.⁵ Први Андрићев текст објављен у *Лейхойису* био је кратак приказ књиге *Босна и Херцеговина* Владимира Ђоровића у издању Српске књижевне задруге, штампан у јулско-августовском броју 1925. године.⁶ Сарадњу у *Лейхойису* наставио је и наредне године – скривајући се под псеудонимом.

О почецима Андрићеве сарадње у *Лейхойису* и њеној позадини није сачувано много података. Најбоље сведочанство јесу три писма која се чувају у Рукописном одељењу Матице српске. Навешћу их у целини:

.....

⁵ Марко Малетин је уређивао *Лейхойис Майице српске* од 1923. до 1929. године.

⁶ Иво Андрић, „Владимир Ђоровић: Босна и Херцеговина, Београд 1925”, *Лейхойис Майице српске*, књ. 305, св. 1–2, јул–август 1925, стр. 120–121.

I

Београд 6 маја 1926

Драги господине,

Шаљем вам овај чланак, као први прилог оне сарадње коју сам у своје време обећао г. В. Петровићу. Не желим и не могу да га објавим под својим именом, за то вас молим да га објавите овако како вам га шаљем, под овом мојом обичном шифром /Р. Р./ А ја ћу настојати да вам у најскорије време, вероватно још у току месеца маја, пошаљем једну приповетку.

Молим вас да ми пошаљете број у ком изађе овај чланак.

Поздравља вас срдечно

Иво Андрић⁷

II

Поштовани господине,

Тек сад сам примио ваше писмо од 3. XI. 1926. Хитам да вас известим да ћу на сваки начин узети учешћа у свечаном броју Летописа. Рачунам да ће мој прилог бити једна омања приповетка, можда од 4–8 страна.

Са поштовањем

Иво Андрић

У Марсељу 20. XI. 26.⁸

III

Марсељ 7 априла 1927

51, Rue St. Jacques

Поштовани господине,

да бих одржао дато обећање шаљем вам овај фрагменат и ако не знам да ли ће вам бити подесан и да ли ће стићи на време.

У сваком случају ја вас молим да приликом јубилеја будете код Матице Српске и Летописа тумач мојих најбољих жеља. Срећан сам што ми се дала

.....

⁷ РОМС, инв. бр. 9. 461, машином куцано, потпис својеручно.

⁸ РОМС, инв. бр. 9. 462.

прилика да кажем колико волим и ценим Војводину која је дала манифестације духа од вредности и значења, и која ће их, о том сам уверен, и у будуће давати.

Изволите, поштовани господине, примити уверење о мом поштовању
Иво Андрић⁹

Три наведена писма не захтевају исцрпна објашњења и коментаре. Андрић је под псеудонимом „Р. Р.” у *Лейхойису Мајицие српске* објавио текст „Ђовани Амендола”; а за број штампан у спомен стогодишњице *Лейхойиса*, послао је одломак из приповетке „Аникина времена”.¹⁰ (Интегрална верзија приповетке штампана је у збирци *Приповејке* 1931. године.) Из Андрићевих епистола може се закључити да је држао до тога да његов прилог изађе у свечаном броју нашег најстаријег књижевног часописа. И ту ништа није спорно. Ипак, наведена Андрићева писма отварају врата једном малом неспоразуму и због тога ћу овде морати, на тренутак, да застанем. Најпре, поставља се питање коме је та писма писац упутио? Радован Поповић тврди да их је Андрић послао Младену Лесковцу.¹¹ Рекла бих да је много већа вероватноћа да су упућена Марку Малетину. Објављена писма Вељка Петровића Марку Малетину, поткрепљују моју претпоставку. Посредник за Андрићеву сарадњу био је Вељко Петровић, што може да се види и из Андрићевог писма од 6. маја 1926.¹² О свом ангажману придобијања књижевника

⁹ РОМС, инв. бр. 9. 463.

¹⁰ Видети: Р. Р. [Иво Андрић], „Ђовани Амендола”, *Лейхойис Мајицие српске*, књ. 309, св. 1–2, јули–август 1926, стр. 158–161, и Иво Андрић, „Аникина времена” (одломак), *Лейхойис Мајицие српске*, књ. 313, св. 1–3, јули–септембар 1927, стр. 265–267.

¹¹ Радован Поповић је у два наврата објавио преписку између Иве Андрића и Младена Лесковца („Лесковчева писма Андрићу и Андрићева Лесковцу”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, бр. 14, 1998, стр. 45–95; „Писма Иве Андрића Младену Лесковцу”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, св. 18, 2001, стр. 141–149). У објављеном животопису Младена Лесковца, Радован Поповић штампа и ова три Андрићева писма. (Видети: Радован Поповић, *Велики јосифодин. Младен Лесковац – њим самим*, Матица српска, Нови Сад 2017, стр. 11–12). Морамо да напоменемо читаоцима да ови текстови не садрже сву сачувану преписку између Иве Андрића и Младена Лесковца. Још нештампаних писама има и у Архиву САНУ (Лични фонд Иве Андрића) и у Рукописном одељењу Матице српске.

¹² И у писму Милети Јакшићу од 9. марта 1926. године Вељко Петровић пише о својој активности приликом прикупљања прилога за *Лейхойис*: „Малетин, и они у Матици, ангажовали су ме да им помогнем при уређивању ’Летописа.’” Видети:

за *Лейојис* Петровић је обавестио Малетина и 18. марта 1926: „В. Милићевић и Андрић даће прву своју добру причу *мени*, т. ј. добру, као свом колеги који види конце заната. Рекао сам и једном и другом да ћу лично с њима обрачунати ако у исто време даду *друјоме* бољу.”¹³ Већ у мају Петровић пише Малетину у вези са Андрићевом сарадњом: „Иво Андрић вас моли да никако не одате његово име, ни у белешци каквој, поводом чланка који Вам је послао. За месец дана даће нам новелу.”¹⁴ Истодобно Андрић шаље Малетину писмо са идентичном молбом. Уосталом, у време када Андрић ова писма пише, Младен Лесковац је тек крчио пут у књижевне кругове, и о његовом утицају у Матици српској још је преурањено да се говори. Другим речима, недвосмислено је да су наведена писма била упућена Марку Малетину, а не Младену Лесковцу.¹⁵

У светлу свега наведеног остаје нејасно због чега је, неколико деценија касније, састављајући значајни *Садржај Лейојиса Матице српске* Марко Малетин међу неразрешеним псеудонимима навео и псеудоним „Р. Р.”¹⁶ Да ли је учинио нехотичан превид и заборавио на ову преписку? Или – што је вероватније – није желео да открије аутора, држећи давно дату реч писцу чланка „Ђовани Амендола”.

Било како било, после штампања одломка из приповетке „Аникина времена” у свечаном броју часописа 1926. године, Андрићеви прилози се више неће појавити у *Лейојису* Марка Малетина. („– За Нови Сад не ангажујте се. Тамо је смешно”, писао је Милош Црњански Андрићу 18. новембра 1927, вероватно мислећи на сарадњу са *Лейојисом*.¹⁷) После Малетина променило се још неколико уредника часписа, али Андрића нема у *Лейојису* мало више од десет година. (Није вредео ни позив Милоша Црњанског из 1929. да сарадњом помогне Матичином гласилу: „Свакако Вас молим да помогнете ’Летопис’ који је узео Кашанин на 3. год.”) Међутим, тек када је на место уредника *Лейојиса* 1935.

.....
 Вељко Петровић, *Писма 1904–1964*, приредили Соња Боб, Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Матица српска, Нови Сад 1997, стр. 109.

¹³ Видети: Вељко Петровић, *Нав. дело*, стр. 110.

¹⁴ *Исто*, стр. 114.

¹⁵ Коначно, чак су и у каталогу Рукописног одељења Матице српске ова три писма опрезно заведена као писма Иве Андрића уреднику *Лейојиса*!

¹⁶ Видети: Др Марко Малетин, *Садржај Лейојиса Матице српске 1825–1959*, Матица српска, Нови Сад стр. 373.

¹⁷ Биљана Ђорђевић, „Писма Милоша Црњанског Иви Андрићу”, *Свеске Загужбине Иве Андрића*, св. 16, 2000, стр. 39–96.

године дошао „последњи апостол старе Војводине” – Васа Стајић – Андрић је наставио сарадњу .

Ступивши на чело Матице српске и, истовремено, по други пут на место уредника *Лейхойиса*, Стајић је настојао да око себе окупи групу сарадника (В. Петровић, М. Црњански, М. Кашанин) који би часопису дали посебну боју. Намеравао је да у часопис „врати књижевнике”, како је написао Андрићу позивајући га на сарадњу.¹⁸ Посредништво за Андрићеву сарадњу припало је Исидори Секулић, књижевници необично приврженој новом уреднику. Она се одазвала, свесрдно се ангажујући, што потврђују и Стајићева сећања: „За сваки број је давала по два-три рада, анимирала и Ива Андрића да сарађује”.¹⁹ Из Стајићевих писама Андрићу сазнајемо да је, најпре, преко Вељка Петровића покушао да придобије Иву Андрића и Десанку Максимовић за сарадњу у *Лейхойису*. Ипак, одлучио је да се Андрићу и лично обрати, позивајући се на њихово познанство из 1918. године.²⁰ Нема сумње да је Стајићу и те како било стало да Андрићеви прилози обогате часопис на чијем се кормилу нашао; нарочито је прижељкивао да му писац пошаље новелу: „(...) волео бих знати, када ћу смети рачунати од Вас на новелу, на нешто што би бар подсећало на оне лепоте што их је имао један Ваш хоца у *СК Гласнику* (и ми читаоци са њим).” Андрић *Лейхойису* није послао новелу, него одломак из медитативне прозе *Знакови њоред њуша*.²¹ Стајић се на месту уредника *Лейхойиса* задржао веома кратко, тако да Андрићеву новелу није ни дочекао. Но, тек на овом месту, догичући се улоге Васе Стајића у Матици српској, можемо да говоримо о почецима утицаја Младена Лесковца. После Другог светског рата Лесковац ће бити један од најутичајнијих људи у Матици и најважнији посредник између Матице српске и Иве Андрића.²²

.....

¹⁸ Три писма Васе Стајића Иви Андрићу објавио је Радован Поповић у тексту „Иво Андрић и Матица српска”, *Лейхойис Мајице српске*, св. 1–2, јул–август, 2006, стр. 189–210.

¹⁹ Видети: Васа Стајић, *Прилози за аутобиографију*, приредила Зорица Хаџић, Матица српска, Нови Сад 2017, стр. 103. Такође, о посредништву Исидоре Секулић може се видети и у њеној преписци.

²⁰ Могло би бити да су се упознали у Загребу.

²¹ Иво Андрић, „Знакови поред пута” (одломци), *Лейхойис Мајице српске*, св. 1, јануар–фебруар 1936, стр. 21–23.

²² Младен Лесковац је Андрића лично упознао 1934. године. Тај податак изнео је сам Лесковац у писму Никши Стипчевићу 8. септембра 1988, уз пошиљку од седам Андрићевих писама која је наменио Задужбини: „Сећам се да међу онима која су у

Навела сам већ да су Андрићеве везе са Матицом, по завршетку рата, постале уочљивије и интензивније. Андрићева сарадња одвијала се на више нивоа и није се сводила само на штампање прилога у *Летопису*. Ипак, на првом месту морало би да се истакне да је први послератни број *Летописа* у добро уређеној свесци за јануар–фебруар 1946. године, донео и прилог Иве Андрића – приповетку „Велетовци”.²³ У овом занимљивом броју, уз Андрићеву прозу, нашли су се и текстови Васе Стајића, Александра Белића, Петра Коњовића, Исидоре Секулић, Десанке Максимовић, Душана Костића, Јована Поповића, Жарка Васиљевића, Бошка Петровића, Младена Лесковца, Живана Милисавца и других.

Исте, 1946. године, у свесци за децембар *Летопис* је штампао Андрићев реферат са Првог конгреса Савеза књижевника Југославије.²⁴ У вези са овим прилогом наишла сам на нештампано писмо Младена Лесковца упућено 21. новембра 1946. године Иви Андрићу:

Dragi G. Andriću,

Najlepše Vam se zahvaljujem na referatu, koji je danas već stigao. Poslao sam ga odmah u štampariju, ali molim sledeća obaveštenja. Na str. 3. rukopisa jedna rečenica je otkucana ovako: „Ali može se kazati da se od vremena drevnih slepih pevača i guslara, preko gorkog i ćudljivog [празно место], па све до писача...” itd. Између речи „ćudljivog” i запете испред „па” празно је место остало неиспуњено, па Vas molim da odmah javite koja reč da se tu ubaci. Druga je

Матици има и једно, кратко, из године 1934, откад се са Андрићем познајем”. Ово писмо Младена Лесковца Никши Стипчевићу, као и седам Андрићевих писама Лесковцу, објавио је Радован Поповић. (Видети: Радован Поповић, „Писма Иве Андрића Младену Лесковцу, *Свеске Задушбине Иве Андрића*, св. 18, 2001, стр. 141–149). Дакле, и само Лесковчево помињање Андрићевог писма из 1934. које се налази у Матици указује да у то време и започиње њихова преписка. Верујемо да Лесковац не би заборавио на евентуална ранија писма, везана за почетке Андрићеве сарадње у *Летопису*. И то нас утврђује у уверењу да су три Андрићева писма из 1926. односно 1927. године упућена Марку Малетину.

²³ Приповетку „Велетовци” Матица је објавила и као засебну књижицу, у серији својих издања за омладину, 1949. године. Илустрације за књигу урадио је сликар Карло Направник. Андрић је за потребе књиге саставио речник турских речи, а захтевао је да књига иде без биографије и фотографије писца. Преписку у вези са овим издањем видети у тексту Радована Поповића „Иво Андрић и Матица српска”.

²⁴ Иво Андрић, „Реферат о Статуту Савеза књижевника Југославије”, *Летопис Матице српске*, књ. 359, св. 3, децембар 1946, стр. 199–203.

nejasnost na str. 4 r[u]k[opi]sa, gde je u rečenici; „Međutim Statut, određujući te aktivnosti, predviđa za svaku od njih naročite pravilnike sa kolektivnim odredbama po kojima će se one vršiti” – reč *kolektivnim* precrtana, pa olovkom napisano nešto što liči na *konklavnim*, a zaista ne znam da li dobro čitam kada taj ispravak tako čitam. Vi ćete se mesta sećati, pa Vas molim da mi i za to javite odmah, da se u korekturi ispravi.

Sa pozdravima i poštovanjem
Младен Лесковац²⁵

О сарадњи Иве Андрића у *Лейојису* водило се рачуна, а из Лесковчевог писма се јасно може видети професионални однос уредништва и брига о свакој објављеној речи, уз настојање да се о Матици и *Лейојису* остави најбоља слика. У штампаној верзији Андрићевог реферата јасно је да су отклоњене све недоумице штампане у овом писму Младена Лесковца.

Живан Милисавец је 6. јуна 1947. године опет замолио писца за прилог:

Господин
Иво Андрић
Београд

Многопоштовани господине,

Овом приликом Вас само потсећам на обећање. Још почетком ове године обећали сте нам један есеј и једну приповетку.

Идући број „Летописа” излази септембра, те бисмо Вас молили да нам већ за тај број пошаљете што будете могли да спремите, а ако не можете за септембар, свакако очекујемо за октобар.

Са одличним поштовањем
Живан Милисавец²⁶

.....
²⁵ Меморандум Матице српске. Куцано писаћом машином, потпис својеручно, на писму је Андрић забележио: „Одговорено 22. XI. 46 г”. (Архив САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 2962, у серији докумената под насловом „Матица српска”).

²⁶ Меморандум Матице српске. Машином куцано, потпис својеручно. Писмо до сада није било објављено. (Архив САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 2962, у серији докумената под насловом „Матица српска”).

Андрић није увек успевао да изађе у сусрет *Лейојису*. Неколико месеци након Милисавчеве молбе, у време када се Андрић спремао за посету Новом Саду, Лесковац му је 27. новембра 1947. у писму дискретно ставио до знања да би било лепо када би у Нови Сад донео „причу, или есеј, или одломак из романа, или било шта друго.”²⁷ Андрић је *Лейојису* том приликом наменио фрагмент приповетке „Разарање” којим је отворен фебруарски број 1948. године.²⁸

Крајем наредне 1949. године, Матица је, још једном, нашла начина да писцу стави до знања колико је његова сарадња важна и потребна. На скупштини Матице српске 18. децембра 1949. године Андрић је, на предлог Живана Милисавца, једногласно изабран за почасног члана. „Извештавајући Вас о томе Матица српска изражава дубоко уверење да ће и Ваш даљи рад бити исто тако плодносан и користан нашим народима, те Вас моли да примите израз њеног нарочитог поштовања”, стајало је у званичном писму од 13. јануара 1950. године које су потписали председник Матице др Милан Петровић и секретар Живан Милисавец.²⁹ Андрић је на указану почаст одговорио са захвалношћу: „Чланом те наше најстарије култ. установе осећао сам се увек, откако наступам као радник у срп. књижевности (...)”. Како је написао, избор за почасног члана за њега је представљао награду и велико признање.³⁰ (Уз Андрића, за почасног члана изабран је и Јован Поповић, док су, у исти мах, Слободан Јовановић и Бранко Лазаревић искључени из редова почасних чланова, јер су се „огрешили о интересе и част народа и отаџбине”.³¹)

Уредништво *Лейојис* је, поново, желело да објави Андрићев прилог. Милисавец му је у вези с тим писао из Новог Сада 9. фебруара 1950:

Поштовани друже Претседниче,

Ево нас опет са молбом да нам пошаљете прилог за *Летопис*. Ви се сећате како је давно било када је последњи Ваш прилог изашао код нас. Када

²⁷ Писмо Младена Лесковца Иви Андрићу од 27. новембра 1947. године. Објавио га је Радован Поповић у *Свескама Задужбине Иве Андрића* 1998. године на страници 50.

²⁸ Иво Андрић, „Разарање”, *Лейојис Матице српске*, књ. 362, св. 2, фебруар 1948, стр. 65–68.

²⁹ Архив САНУ, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 9.

³⁰ Према делимчно прецртаном концепту Андрићевог одговора. (Архив САНУ, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 9).

³¹ Записник са седнице Управног одбора Матице српске од 18. децембра 1949.

већ нисте могли послати нешто за свечани број, који је требао изаћи јануара а из непредвиђених разлога у последњем тренутку одложен за касније, молимо Вас пошаљите нам нешто за редован мартовски број, који сада припремамо.

Бићемо срећни ако нам пошаљете макар одломак.

Срдачно Вас поздравља

Живан Милисавац³²

Могу само да констатујем да је *Лейхойис* је у 1950. години, остао без Андрићевог прилога. Наредне године, обележена је 125-годишњица Матице и *Лейхойиса*. На свечаној академији одржаној 27. јануара 1951. године у дворани Војвођанског народног позоришта у Новом Саду, Андрић је, као председник Савеза књижевника Југославије, кратко поздравио присутне, рекавши да неће говорити о значају прославе, ни о „значају, историјском значају, Матице српске, која је дуго времена била истинска жижа српског књижевног живота и онда кад су читави делови нашег народа, под турском влашћу, били лишени културног, а нарочито књижевног рада”, али је истакао „дух широког братског разумевања за књижевни и културни живот осталих наших народа, који је одувек проговарао са страница Матичиног Летописа, а који је нарочито видан и јак у последњим годинама”.³³

Исте, 1951. године, у мају, *Лейхойис* му је штампао приповетку „Знакови”.³⁴ Две године касније, 1953, и приповетку „Прозор”.³⁵

Године које су уследиле бележе повећану активност Иве Андрића на пословима у Матици српској. Тако је 1953. године покренута акција обележавања педесетогодишњице смрти Јована Јовановића Змаја. Основан је и Одбор на чијем је челу био Иво Андрић. У књизи *Аутобиографије с њима*, Живан Милисавац је, сећајући се једног од првих састанка Одбора, забележио да је Андрићев предлог био да се напише књига о Змају. Писац је предложио и аутора књиге, Живана Милисавца.

.....
³² Меморандум Матице српске (Архив САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 2962, у серији докумената под насловом „Матица српска”).

³³ Архив САНУ, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 454.

³⁴ Иво Андрић, „Знакови”, *Лейхойис Матице српске*, књ. 367, св. 5, мај 1951, стр. 378–385.

³⁵ Иво Андрић, „Прозор”, *Лейхойис Матице српске*, књ. 371, св. 4, април 1953, стр. 254–258.

Књига се појавила наредне године и била је посвећена Андрићу.³⁶ За похвалу је што су припрему обележавања педесетогодишњице Змајеве смрти пратили велики и леви планови. (Штета је што се испоставило да је реализација многих идеја у стварности, из различитих разлога, изостала.) У време припрема Змајеве годишњице, у Матици је установљена књижевна награда, која је на предлог Младена Лесковца, понела име песника *Ђулића*. Књижевно одељење Матице српске је на седници 16. октобра 1953. године донело одлуку да чланови жирија за новоустављену Змајеву награду буду Вељко Петровић, Иво Андрић, Живан Милисавец, Душан Матић и Борислав Михајловић. Међутим, на састанку Управног одбора Матице српске Младен Лесковац саопштио је Андрићеву молбу да не буде изабран у жири, због презаузетости на другој страни.³⁷

Истина је да је писац био презаузет – само у Матици српској имао је тих година велики број обавеза. Познато је да је био први потписник *Новосадској дојовора*. Дискусији, одржаној од 8. до 10. децембра 1954. године, претходила је анкета *Лейхойиса Матийице српске* о питањима српскохрватског језика и правописа. У сећањима Живана Милисавца, једног од иницијатора ове анкете, Андрићево учешће у *Новосадском дојовору* представљено је са извесном дозом површности: „Андрић у анкети није учествовао, јер, како рече, 'што сам имао да кажем о језику рекао сам у својим књигама', али је одседео оба дана на којима се о тим питањима расправљало. И оба дана је отђутао, бар на званичним састанцима. Али је зато Закључке, донесене на крају заседања, први

³⁶ И сам Милисавец је био затечен Андрићевим предлогом, јер је у Матици свима било добро познато да Младен Лесковац заинтересовано истражује живот и дело Јована Јовановића Змаја и да намерава да напише књигу о њему. Милисавец се сећа да је Андрићево инсистирање било толико упорно да га је, на крају, и сам Лесковац подржао. (Видети: Живан Милисавец, „Иво Андрић у 'Српској Атини'”, *Аутијорјирейи с њисама*, Матица српска, Нови Сад 1997, стр. 12–13). Тако је Живан Милисавец 1954. године објавио књигу *Змај*, са штампаном посветом Андрићу на првој страници: „Иву Андрићу у знак поштовања”. Милисавчева књига, на брзу руку написана, није обогатила дотадашње увиде у Змајево дело. Аутор је, у очигледном недостатку времена на највећој мери само прерадио оно што је Васа Стајић написао о Змају у монографији из 1933. године. Велика је штета што је ова Милисавчева књига, на неки начин, „затворила” пут Лесковцу за даље бављење Змајем. Али, изгледа да обележавање Змајевих годишњица, рођења или смрти, у Матици српској није могло да прође без огорчења одређених посвећеника делу Јована Јовановића Змаја.

³⁷ Андрића је у жирију заменио Милан Богдановић. Видети записник са V седнице Управног одбора Матице српске од 23. октобра 1953. године.

потписао”.³⁸ Интересантно би било знати шта се заиста дешавало иза кулиса *Новосадској дојовора*. Без намере да се задржавам на исказима учесника дискусије, не могу да не приметим да остављају крајње необичан утисак наведени редови Живана Милисавца, јер су његове тврдње у вези са Андрићевим ћутањем лако проверљиве. Тачно је да се Андрић није одазвао одговором на анкету, али је, исто тако, истина да је писац узео учешће у дискусији. Уосталом, читаву дискусију, па и Андрићев исказ, објавио је *Лейтхойс Матице српске*. А уредник *Лейтхойса* у то време је био – Живан Милисавац! Због тога остаје нејасно због чега је Милисавац тако лако „заборавио” оно што је документовано на страницама часописа чији је био уредник.³⁹

Крајем 1954. године је у Матичиној библиотеци „Мозаик” из штампе изашла *Проклећа авлија*. Ерих Кош је пратио Андрића када је у Новом Саду Лесковцу предао рукопис књиге: „А једнога смо дана присуствовали свечаном, рекао бих историјском чину кад је Андрић из своје торбе извукао рукопис Проклете авлије и предао га Лесковцу, односно, издавачком предузећу ’Матица српска’, ради објављивања, у едицији коју је, по угледу на ’Insel Verlag’, покретао Лесковац. Нисам одолео да не погледам мало рукопис. Танак, ни пуних стотину страница писаних сразмерно густим редовима једне не баш добре машине, са исправкама уношеним руком и налив пером. Искрзаних, у угловима већ и мало заврнутих листова, рукопис је показивао да је дуго преметан кроз ауторове руке и није деловао баш најуредније.”⁴⁰ Две године касније, 1956, у издању Матице српске појавиле су се Андрићеве *Одабране њријовейке*, са предговором Велибора Глигорића.

Андрић је, такође, био члан уредништва серије „Светски писци” и „Југословенски писци” Књижевног одељења Матице српске, о чему највише података доносе писма Живојина Бошкова.

Од велике важности јесте и Андрићев рад у Уређивачком одбору Матице српске на едицији „Српска књижевност у сто књига” покренутој 1956. године.⁴¹ Архивска грађа која обухвата неколико година

³⁸ Живан Милисавац, „Иво Андрић у Српској Атини”, *Аућхойорћирейи с њисама*, Матица српска, Нови Сад 1997, стр. 14.

³⁹ По свему судећи, однос Иве Андрића и Живана Милисавца био је крајње неједнак и дистанциран.

⁴⁰ Ерих Кош, „Иво Андрић”, *Одломци сећања, њисци*, Просвета – Медитеран – Матица српска, Београд – Будва – Нови Сад 1990, стр. 73.

⁴¹ Управни одбор Матице српске је на предлог Књижевног одељења донео одлуку да, заједно са Издавачким предузећем, покрене велику едицију „Српски

ове Андрићеве делатности и налази се у Личном фонду Иве Андрића, аутентично је сведочанство и чува занимљиве податке. Како ова архивска грађа завређује посебан рад, на овом месту ћу направити само краatak осврт.⁴² Андрић је сачувао рецензије, писма, материјале са седница... На тим материјалима налазе се и његове примедбе, по чему се може наслутити у којој мери и како је учествовао у кројењу издавачке политике и питања чије би књиге требало да нађу место у овој едицији. Питање које га је окупирало односило се на критеријуме избора писаца и дела. Познато је Андрићево инсистирање да Нушић никако не добије две књиге у овој едицији. (Иако су обе биле већ завршене и пуштене у штампу, на Андрићево тражење једна је повучена.)⁴³ Такође, никако није попустио под предлогом да у овој едицији његово дело буде представљено са три књиге – инсистирао је да то буду две књиге. (Изостала је *Травничка хроника*, а објављене су *На Дрини ћуџрија* и *Пријоветике*.) Залагао се да надреалисти добију посебну књигу, али је одбијао да напише предговор. Држао је до сваке речи – његова сугестија је била, на пример, да наслов „Избор из мањих приповедача” није адекватан. („Незгодно као наслов. Ко је мањи? Ко ће то одредити. Избор писаца и дела ионако тежак, а оваквим насловом још тежи”, написао је на маргини коментаришући незграпан наслов.)

Несумњиво да рецензије које је сачувао, његове редакторске оцене тих рецензија, а и преписка која све то прати и осветљава заслужују засебно коментарисање и објављивање.⁴⁴ Ипак, иако је знао да се умеша и оштро пресуди, Андрић је настојао да сачува меру, бежећи од тога да се својим делом пробија у прве редове. Тако није пристао да у избор путописа уђу и они које је он писао – сагласан је био да се замене пу-

..... писци” којој је касније промењен назив у „Српска књижевност у сто књига”. План је био да се едиција оствари за десет година (сваке године по два кола од по пет књига). Крајем 1957. Српска књижевна задруга је поднела писмени предлог о заједничком издавању ове библиотеке. Тако је редакција, поред дотадашњих пет чланова, добила још четири које је изабрала Српска књижевна задруга: Иву Андрића, Душана Матића, Војислава Ђурића и Живорада Стојковића. (Према извештају Извршног одбора Матице српске у времену од Скупштине одржане 26. 5. 1957. до 30. 11. 1957).

⁴² Реч је о грађи која се чува у Архиву САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 820-927, а која прати Андрићев рад у Уређивачком одбору Матице српске на едицији „Српска књижевност у 100 књига”.

⁴³ Живан Милисавец је о томе писао у већ помињаној књизи *Ауториторитетски исцисама*.

⁴⁴ Међу тим рецензијама налазе се и Андрићеве.

тописима Бошка Петровића⁴⁵, није пристао на предлог Живорада Стојковића да се у Његошевој књизи објави његов текст „Над Његошевом преписком”, јер би то „шаренило предговора учинило још већим, а сам предговор дужи”, у књигама Вука Караџића није дозволио да његов текст буде у првој од три предвиђене књиге...⁴⁶ Интересантне су Андрићеве примедбе и у вези са садржајем књига појединих писаца: његов избор би пао на друге приповетке Стевана Сремца, није био сагласан са Живаном Милисавцем да се приповетка Исака Самоковлије „Јеврејин који се суботом не моли богу” избаци, предлагао је да књиге Алексе Шантића и Светозара Ђоровића добију предговор о мостарском кругу писаца који би понудио приказ времена и атмосфере у којој су писци тога доба живели и стварали... Једна од константи коју је Андрић често подвлачио у својим редакторским освртима на рецензије односила се на језик. Он није био за мењање правописа и интерпункције и „поправљање” језика код старијих писаца уколико такав чин није неопходан за разумевање текста.

Сачувана архивска грађа убедљиво потврђује да Андрић овим пословима није приступао олако, већ са пуном одговорношћу пред започетим послом, како према писцима који су се у избору нашли, тако и према читалачкој публици. Он није био члан Уредништва само на папиру.

Када су Уредништво *Лейхойса* преузели Бошко Петровић, Михиз, Тишма и Лесковац, Андрић се одазвао приповетком. Лесковац му је писао 27. октобра 1959: „Много се радујемо што ћемо за јануарски број имати Вашу причу, и што ћемо је имати *заиста*. Биће лепо почети нову годину са Андрићем: лепше знамење од тога не могу замислити.”⁴⁷ Приповетка „На државном имању” штампана је 1959. године.⁴⁸

Још једна Андрићева књига – *Зайиси о Гоји* – појавила се 1961. у Матичином издању. Предговор је, на Андрићев предлог, написао Ото Бихаљи-Мерин.

.....
⁴⁵ Иако се из његове преписке са Бошком Новаковићем, приређивачем књиге путописне прозе, види колико му је помагао да његове путописе пронађе!

⁴⁶ Скромност, али и незадовољство, Андрић тихо демонстрира и приликом обраде његовог животописа и дела у *Лексикону писаца Југославије* 1972. године, који је изашао у издању Матице српске.

⁴⁷ Писмо је објавио Радован Поповић у *Свескама Загужбине Иве Андрића* 1998. година на страници 74.

⁴⁸ Иво Андрић, „На државном имању”, *Лейхойс Матице српске*, књ. 383, св. 1, јануар 1959, стр. 1–10.

Не можемо а да не поменемо и један леп гест према добитнику Нобелове награде учињен у Библиотеци Матице српске из 1962. године. Андрић је на ову пажњу узвратио лепим и вредним ударјем. Наиме, тадашњи управник Библиотеке, Павле Малетин, у писму од 5. јула 1962. године званично се обратио писцу поводом организовања изложбе у част његовог седамдесетог рођендана. То би од стране Библиотеке Матице српске, писао је Андрићу, „било признање за Ваше књижевно и животно дело.”⁴⁹ Намера је била да се у Библиотеци изложе сва издања Андрићевих дела штампана у земљи и иностранству, као и рукописи, писма, сведочанства о признањима која је примио за књижевни рад. Такође, планирано је да се изради библиографија Андрићевих дела, чланака и написа о његовом раду. Организатори изложбе, Павле Малетин и виша библиотекарка Нада Радонић, молили су да им писац помогне у комплетирању изложбе, тако што ће им позајмити неко ретко страно издање, неки документ... Андрић је показао заинтересованост за изложбу и широкогрудно изашао у сусрет ауторима изложбе. Најпре је послао Библиотеци на поклон 18 својих књига издатих у иностранству и две старије књиге.⁵⁰ Затим је уследио поклон од још 14 Андрићевих издања у земљи и иностранству и позајмица од 12 књига.⁵¹ Само једна молба је остала неуслешена – о томе је 6. октобра 1962. писао Павлу Малетину: „Размислио сам о евент. излагању ауто-

⁴⁹ Сва преписка у вези са овом изложбом наведена је према грађи која се чува у Архиву САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 118.

⁵⁰ Реч је о следећим књигама: I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, I. Andrić, *Un Puente sobre el Drina*, I. Andrić, *La sete*, I. Andrić, *Bosnian story*, I. Andrić, *Il cortile maledetto*, I. Andrić, *Broen over Drina*, I. Andrić: *Il ponte sulla Drina*, I. Andrić, *Fortaellingen Fra Yugoslavien*, I. Andrić, *Goya*, I. Andrić, *Der verdammte Hof*, I. Andrić: *Drina – joen silta*, I. Andrić, *Audienz beim Wesir*, I. Andrić, *A ponte sobre o Drina*, I. Andrić, *Na Drini Čuprija /Israel 1959/*, I. Andrić, *Anika*, I. Andrić, *Die Männer von Veletovo*, I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, I. Andrić, *Neiti*, *Дела Досићеја Обраговића*, *Бранково коло* 1909. (Списак књига је наведен према документацији која се чува у Архиву САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 118).

⁵¹ Ово је списак од још 14 књига које је Андрић поконио Библиотеци Матице српске: I. Andrić, *Pragnienie*, Warszawa 1957, I. Andrić, *Il ponte sulla Drina*, Milano 1961, I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, Wien 1962, I. Andrić, *Das Fräulein*, München, b. g., I. Andrić, *Die Brücke über Drina*, Frankfurt 1960, I. Andrić, *Die geliebte des Veli Pascha*, Stuttgart 1961, I. Andrić, *The Bridge on the Drina*, New York 1960, I. Andrić, *Travnička kronika*, Ljubljana 1962, I. Andrić, *Prokleta avlija*, Skopje 1959, I. Andrić, *Novi raskazi*, Skopje 1951, I. Andrić, *De fördömdas stad*, Upsala 1959, I. Andrić, *Pokušenie a ine rozpravky*, Petrovec 1955, I. Andrić, *Die Brücke über die Drina*, München 1962, I. Andrić, *Die Brücke*

ровог рукописа, заједно са књигама, и дошао до уверења да рукопис живог аутора, као приватну ствар, не треба излагати. Према томе молим Вас да одустанемо од тога.”

Изложбу „Дело Иве Андрића” свечано је отворио Бошко Новаковић 11. октобра 1962. године у Библиотеци Матице српске. Наредни дан посетили су је Иво Андрић и Родољуб Чолаковић са супругама. Изложба је трајала десет дана и записано је да је била више него успешна; „од 112 забележених издања на 27 разних језика у Библиотеци МС било је изложено 95.”⁵² Изложбу је украсио велик број пишчевих фотографија, приказиван је филм о Андрићевом животу и раду, пуштана магнетофонска трака са текстом који чита писац... Андрићева седамдесетогодишњица подстакла је да се начини попис свих до тада објављених Андрићевих дела, али је велика штета што није штампана планирана библиографија или, бар, каталог изложбе. (Тај „дуг” је враћен касније када је објављена капитална *Библиографија Иве Андрића (1911–2011)*, приликом чије израде је учешће узела и Библиотека Матице српске, заједно са Задужбином Иве Андрића и Српском академијом наука и уметности.)

Вратићемо се, на крају овог прегледа, Андрићевој сарадњи у *Лейо-йису*. Примећујемо да се од 1959. године није јављао у овом часопису.⁵³ Слободан Глумац је 1964. године за *Лейојис* послао избор из Андрићевих мисли, али писац није дозволио да се то објави.⁵⁴ Сачувано је писмо Димитрија Вученова Андрићу од 8. јуна 1974. године, у којем га

.....
über die Drina, München b. g. (Списак књига је наведен према грађи која се чува у Архиву САНУ у Београду, Лични фонд Иве Андрића, инв. бр. 118).

⁵² Н. Р. [Нада Радонић], „Изложба ’Дело Иве Андрића’ у Библиотеци Матице српске”, *Библиошкар*, бр. 6, 1962, стр. 524–525. О изложби видети и у *Библиошкарском јодушњаку Војводине* за 1962. годину.

⁵³ На II седници Управног одбора Матице српске 15. марта 1963. године расправљало се и о темама, сарадницима и актуелности *Лейојиса Матице српске*. Било је помена и о Андрићевој сарадњи. Живан Милисавац је, том приликом, објашњавајући због чега *Лейојис* није једну свеску посветио добитнику Нобелове награде, рекао: „О Андрићу није дата посебна свеска, што није било снага, а редакција би то врло радо учинила, јер је Андрић нарочито везан и за ’Летопис’ и за Матицу.

⁵⁴ О томе Андрић пише Бошку Петровићу: „Молим Вас да ми јавите какав је тај мој текст који сте добили од друга Слободана Глумца. Он је, то знам, вадио из мојих књига неке моје ’мисли’, и ја сам му то и одобрио, али с тим да то засада никако не објављује. Према томе, молим Вас да ништа од тога не објављујете, нигде и ни у ком облику, јер није за штампу.” Према: Радован Поповић, „Бошко Петровић и Иво Андрић”, *Разговор о тајнама Бошка Петровића*, Матица српска, Нови Сад 2004, стр. 278–293.

моли да се огласи поводом 150 година излажења Матичиног гласила. Андрић се одазвао. У свечаном броју часописа штампана је приповетка „Слепац”.⁵⁵ Постхумно.

Лейхойсом је започет поглед на Андрићеве везе са Матицом српском, тако ће се и завршити. Од првог до последњег Андрићевог јављања у *Лейхойсу* прошло је тачно пола века. Све оно што се дешавало између та два јављања, од 1925. до 1975. године, показује да је Андрића и Матицу српску везивала дуготрајна, тиха и коректна сарадња која се одвијала на обострано задовољство. Почела је и завршила се *Лейхойсом*. Најзад, последња реченица у приповеци „Слепац” јесте: „Па ту и прича гасне и престаје”.

.....
⁵⁵ Иво Андрић, „Слепац”, *Лейхойс Матице српске*, књ. 416, св. 6. новембар 1975, стр. 538–540. Фрагменти рукописа приповетке „Слепац” налазе се у Рукописном одељењу Матице српске, РОМС, инв. бр. М. 14. 438.

Белешка о ауторки

Зорица Хаџић Радовић рођена је 23. 11. 1977. у Новом Саду. Од 2004. године запослена је на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Магистарску тезу са темом *Песнички и ѝрозни ојус Данице Марковић* одбранила је 2006, а докторску дисертацију *Књижевно дело Милеће Јакшића* одбранила је 2012. године. У звање редовног професора изабрана је 2022. године. Проучава историју српске књижевности XIX и XX века. Објављује текстове у књижевним, научним и стручним публикацијама. Уређује едиције „Новосадски манускрипт” Градске библиотеке у Новом Саду (од 2015) и „Документ” Матице српске (од 2020). Управница је Рукописног одељења Матице српске.

Ауторске књиге

Историја једне самоће. Поезија и ѝроза Данице Марковић, Нови Сад 2007; *Тиха ѝрисијанишија Милеће Јакшића*, Београд 2012; *Белешке на маринама. О скрајнућим књижевноисторијским изворима*, Београд 2015; *О Милану Шевићу*, Нови Сад 2017; *Нови Сад кроз књију* (у сарадњи са У. Станковићем), Нови Сад 2021.

Приређене књиге

Судари Милеће Јакшића. Прејиска (у сарадњи са М. Ненином), Нови Сад 2005; Тодор Манојловић, *Песме* (у сарадњи са М. Ненином), Зрењанин 2005; *Даница Марковић. Историја једној осећања – сабране ѝесме* (у сарадњи са М. Ненином), Београд – Чачак 2006; Душан Срезојевић, *Злајни даси и друје ѝесме* (у сарадњи са М. Ненином), Београд 2008; Милан Савић, *Прилике из моја живојиа* (у сарадњи са М. Ненином), Нови Сад 2009; *Оћворена ѝисма Јована Јовановића Змаја (Невен 1880–1904)*, Нови Сад 2009; Милета Јакшић, *Урок. Фанћасћична драма*

(у сарадњи са С. Радаковићем), Београд 2010; Милета Јакшић, *Из моје бележнице*, Нови Сад 2010; Милан Савић, *Лаза Костић* (у сарадњи са М. Ненином), Београд 2010; Милан Савић, *Наши сџвари* (у сарадњи са М. Ненином), Нови Сад 2010; Светозар Петровић, *О индијској књижевности* (у сарадњи са Р. Гикић Петровић), Нови Сад 2011; Милан Шевић, *О нашим људима великим и малим – анејдоше и сећања*, Нови Сад 2011; Анђелија Л. Лазаревић, *Говор сџвари. Сабрани сџиси*, Београд 2011; Војислав Илић, *Анџолоијска едиција Десет векова српске књижевности*, Нови Сад 2013; *Дневници. Милан Шевић*, књига прва, Нови Сад 2013; *Дневници. Милан Шевић*, књига друга, Нови Сад 2014; *Дневници. Милан Шевић*, књига трећа, Нови Сад 2017; Милан Шевић, *Од Кишјаноша до Змаја*, Нови Сад 2014; Јелена Скерлић Ђоровић, *Живот међу људима, мемоарске белешке*, Нови Сад 2014; Илија Огњановић Абуказем, *Шејње њо Новом Саду. Први гео* (1878–1881); *Друји гео* (1882–1884), Нови Сад 2015; Илија Огњановић Абуказем, *Ђачки дневник* (1862–1863) (у сарадњи са М. Ненином), Нови Сад 2016; Васа Стајић, *Прилози за ауџобиоџрафију*, Нови Сад 2017; Милета Јакшић, *Аз јесам* (Ка сабраним песмама), Ново Милошево 2017; Савка Суботић, *Ручни радови, умни радови*, Нови Сад 2018; *Књижевни Јуџ I–IV* [фототипско издање часописа] (у сарадњи са М. Ненином), Нови Сад 2020; Милан Кашанин, *Писма, сусреџи џраџови I; II/1; II/2; III/1; III/2*, Нови Сад 2020; Милан Кашанин, *Анџолоијска едиција Десет векова српске књижевности*, Нови Сад 2020; Милета Јакшић, *Парохијски дневник* (у сарадњи са С. Миљковићем), Нови Сад 2021; Илија Вучетић, *Дневници (Сеједин, Нови Сад, Пешиџа) 1861–1864*, Нови Сад 2021; Милан Кашанин, *Дневник (Канаџа, Америка, Француска)*, Нови Сад 2021; *100 џодина Душка Радовиџа*, Београд 2022; Јован Јовановић Змај, *Наш је саџа цео свеџ*, Београд 2023.

САДРЖАЈ

Реч уз ово издање (<i>Весна Башић</i>)	5
Кроз ђачки дневник Илије Огњановића Абуказема	9
Кроз дневничке белешке Илије Вучетића	25
Како овај свет исправити или кроз Нови Сад са Абуказемом	43
О две историје српске књижевности	
<i>Јован Грчић и Тихомир Остојић</i>	61
„Мали” прилози Милана Кашанина	
<i>Културна слика једног времена</i>	73
Превртљивост судбине или метаморфозе једног односа	
<i>Милан Кашанин и Васа Стајић</i>	89
Јавни и приватни лик Васе Стајића	105
Кроз ратне дневнике Васе Ешкићевића	
<i>Васа Ешкићевић у Великом рају</i>	119
Лаза Костић и Ленка Дунђерски у очима својих савременика	135
Јован Јовановић Змај у виђењу Слободана Јовановића	149
Павле Поповић о Змају	161
Илија Огњановић и Милан Шевић – <i>два писма и коментари</i>	173
„О књижевности и нашем народу”	
<i>Слободан Јовановић и Милан Шевић</i>	187
Неиспуњена жеља Анице Савић Ребац	201
Плодна, а суздржана сарадња или Иво Андрић и Матица српска	213
<i>Белешка о ауторки</i>	231

Зорица Хаџић Радовић
У НОВОСАДСКОМ КЊИЖЕВНОМ КРУГУ

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектор и коректор
Весна Башић

Прелом
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300

ISBN 978-86-6178-076-9

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.253(497.113 Novi Sad)(0.034.4)

ХАЏИЋ Радовић, Зорица, 1977–

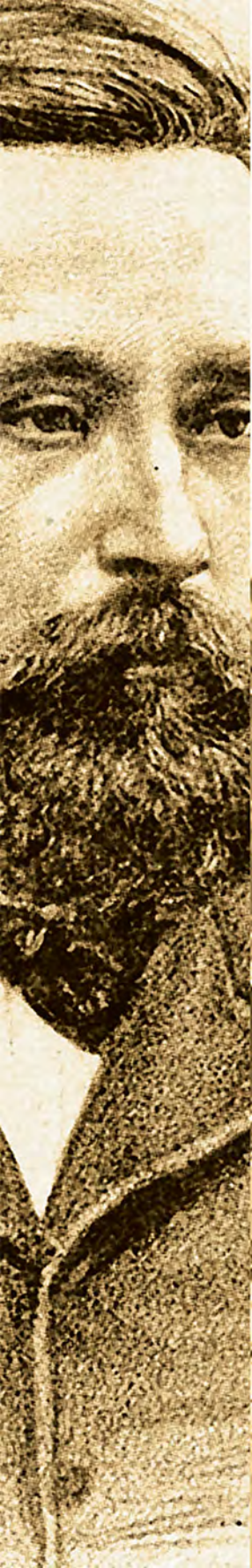
У новосадском књижевном кругу / Зорица Хаџић Радовић. -
Нови Сад : Архив Војводине, 2023 (Нови Сад : Сајнос). - 233 стр. :
илустр. ; 24 см. - (Библиотека Посебна издања ; Архив Војводине,
Нови Сад)

Тираж 300. - Библиографија.

ISBN 978-86-6178-076-9

а) Архив Војводине (Нови Сад) -- Фондови -- Писма

COBISS.SR-ID 132434185

ISBN 978-86-6178-076-9